

Magyar Világ 1938–1940

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

Magyar Világ 1938–1940

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 17.

MAGYAR VILÁG 1938–1940

SZERKESZTETTE:
VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

Szakmai lektor: Tefner Zoltán
Nyelvi lektorok: Előry Zsófia, Ferenczi Gábor, Nagy Dóra

A szerkesztő munkatársai: Berta Péter, Mayer-Schmidt Rita

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Berta Péter,
Fehér Bence, Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Emberi Erőforrások
Minisztériuma

© Szerzők, 2020
Szerkesztés © Vizi László Tamás, 2020

ISBN 978-615-6117-15-1
ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó 7
Babucs Zoltán: A budapesti 2. gyalogdandár karhatalmi működése a Szilágyságban 1940. szeptember 11. és 18. között 11
Botlik József: Kárpátalja területének változásai: 1919–1945 37
Gulyás László: Az első bécsi döntés, a végjáték, avagy mi történt 1938. november 2-án. 69
Illik Péter:A Horthy-korszak értékelése a hazai középiskolai történelem tankönyvekben (1945–2005) 87
Kása Csaba: A Mesterfilm Kft. szerepe a nemzeti szellemű filmgyártás megteremtésében 115
Köő Artúr: Mesélnek-e még, s amennyiben igen, akkor miről mesélnek a revíziós időszak élő szemtanúi? 139
Pál Zsombor Szabolcs: A portugál salazarizmus hatása a két világháború közötti Magyarországon 155
Szávai Ferenc: A magyar gazdaság kihívásai és eredményei Trianon után 181
Szekér Nóra: A német nyomás és a titkos társaságok a Magyar Testvéri Közösség és a Magyar Függetlenségi Mozgalom tevékenységének példáján 203
Teiszler Éva: A Szent István emlékév maradandó alkotásai 225
Vizi László Tamás: Kormányzati törekvések a szélsőjobb visszaszorítására az 1939-es pünkösdi választásokon 235
A kötet szerzői 263

ELŐSZÓ

A Magyar Világ 1938–1940 című időszaki kiállítás 2019 decembere és 2020 márciusa között volt megtekinthető a Magyar Nemzeti Múzeumban. A kiállítás alkotói az alábbi módon fogalmazták meg a tárlat célját: „a korszak politikai, társadalmi és művészeti életét interaktív eszközökkel, 20 tematikus részen keresztül és egy kávézó segítségével úgy mutassa be, ahogy azt az adott kor emberei látták és átélték, ezáltal egy pillanatképet kapjunk a '30-as évek végének Magyarországáról."

Örömmel mondhatjuk, hogy a tárlat elkerülte az időszaki kiállítások sorsát, a megszűnést. Egyrészt mert átkerült a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba, és a világhálón számos felvétel, „Virtuális túra", valamint hozzá kapcsolódó online kvíz is található. Másrészt viszont jelen tanulmánykötet – amely hamarosan angol nyelven is olvasható lesz – rögzíti a múzeumi kiállításhoz kapcsolódó konferencia szerkesztett előadásait, amelyek megtartásában a Magyarságkutató Intézet számos kutatója is közreműködött.

Széchenyi István *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazitására* című munkája 1831-ben jelent meg Pesten, Landerer Nyomtató Intézetében. Széchenyi ezen munkája nem elhanyagolható párhuzamot szolgáltat, hiszen napjainkban a Horthy-korszak is komoly történeti és társadalmi viták középpontjában áll, számos hiba, tévedés, félreértés és előítélet fogalmazódik meg vele kapcsolatban. Sem a kiállítás, sem a kötet célja nem az, hogy ezeket cáfolja, ellenben egy következetes szemléletet sugall: kiegyensúlyozott képet kíván nyújtani úgy, hogy nem elsősorban a túlhangsúlyozott politikai témákra és eseménytörténetre, hanem a mindmáig méltatlanul elhanyagolt életmódtörténeti részletekre fókuszál, mindezt interdiszciplináris és mikrotörténeti szempontból: kicsi időszeletben mutat be életmódtörténeti témákat változatos megközelítésekben.

A szűk háromszáz oldal terjedelmű tanulmánykötetben tizenegy tanulmány lát napvilágot, a szerzők több mint fele a Magyarságkutató Intézet kutatója. A tanulmányok a szerzők neve szerinti betűrendben lettek rendezve, mégis a témák kirajzolnak egy tematikus-módszertani törésvonalat is.

Az első három tanulmány klasszikus politikatörténeti témát mutat be. Babucs Zoltán írását a téma nagyobb kontextusába ágyazza: „A Magyar Királyi Honvédség 1940. szeptember 5. és 13. közötti észak-erdélyi és székelyföldi bevonulása kapcsán – karöltve a románokkal – az önostorozó fősodratú magyar történetírás próbálja kiemelni a visszásságokat, a szilágyippi és ördögkúti incidensekből pedig azon következtetést igyekszik levonni, miszerint ezen időszakot a honvédség sorozatos kilengései jellemezték." Forrásai alapján Babucs Zoltán arra jut, hogy „az észak-erdélyi és székelyföldi országgyarapításban több százezer honvéd vett részt teljes fegyverzettel és felszereléssel. Isteni csoda, hogy csupán pár alkalommal történt fegyverhasználat. A magyar hatóságok hiába igyekeztek kesztyűs kézzel bánni a román lakossággal – miközben a dél-erdélyi magyarságot folyamatosan vegzálták a románok –, 1944-ben nem maradt el az »1940-es magyar megtorlás« válasza, a román visszatorlás."

Botlik József írása nagyobb ívű áttekintése egy egész történeti régió változásainak, amit munkája címében is jelez: *Kárpátalja területének változásai: 1919–1945*. E területet és az ott élők viszontagságait vizsgálva arra jut, hogy „az Ukrajnában élő elszakított magyarság továbbra is mellőzi a politikai töltetű Kárpátontúl megnevezést, és öntudatosan használja a Kárpátalja kifejezést. Szülőföldje területének kiterjedése egyelőre nem változott."

Gulyás László tanulmánya szintén a területiséghez, a területi revíziók témaköréhez kapcsolódik, és *Az első bécsi döntés, a végjáték, avagy mi történt 1938. november 2-án* címet viseli. Gulyás is beágyazza témáját a jelenlegi történeti értékelés kontextusába: „Napjainkban a magyar történetírás kétféle módon közelít a bécsi döntés értékeléséhez: az egyik irányzat történelmi igazságtételként értékeli, míg a másik irányzat egyfajta álobjektivitás jegyében megpróbálja relativizálni azt." Végül arra jut, hogy az első bécsi döntés a néprajzi alapon történő határhúzás pontos és tárgyilagos megvalósítása volt. „Sőt, azt is kijelenthetjük, hogy az első bécsi döntés szlovák–magyar határvonala minden tekintetben, de különösen a néprajzi elv alkalmazásának tekintetében sokkal igazságosabb

volt, mint a csehszlovák–magyar trianoni határ. Az első bécsi döntés igazságos határt vont meg Magyarország és Csehszlovákia között."

A következő nyolc tanulmánynak témája vegyes, mégis közös bennük, hogy főként életmód-, és mentalitás-, illetve recepciótörténeti jellegűek. Illik Péter a középiskolai tankönyvek Horthy-korszakról alkotott képét vázolja fel, bemutatja a szocialista korszak ideológiával átitatott véleményét, majd arra jut, hogy az 1989 utáni kötetek véleménye sem lett feltétlenül pozitív, de az objektivitás látszatát megteremtették a nyelvezet szocialista frazeológiától való megtisztításával.

Kása Csaba írása a filmművészet területére kalauzolja az olvasót. A „filmet" a következő kulturális-politikai kontextusba helyezi: „Ugyanis Magyarországon, ahol két világ élt ekkor egymás mellett, természetesen mindkettő kihasználta a filmművészet adta lehetőségeket saját gondolatainak, kultúrájának, életérzésének terjesztésére. […] a húszas-harmincas évek filmgyártása hasznot termelő vállalkozás, és az egyik világ életének, gondolatainak propagandája, vágyainak tükre volt. A másik, a magyar világ nem nézhette ezt tétlenül, de nem sok eszköz állt rendelkezésére, éppen azért, mert a filmipar a szabad vállalkozás korszakának jól jövedelmező üzletágaként is működött."

Köő Artúr *Mesélnek-e még, s amennyiben igen, akkor miről mesélnek a revíziós időszak élő szemtanúi?* c. írása az oral history területére vezeti az olvasót, és az általa készített interjúkból közöl részleteket.

Pál Zsombor Szabolcs a portugál salazarizmus hatásait vizsgálja idehaza, és arra jut, hogy 1945-ig volt komoly érdeklődés Portugália és a salazari rendszer működése iránt. Idézi Horthy állítólagos kijelentését, amely szerint „ha minden diktatúra ilyen lenne, akkor a jelenleg ismert kormányformák közül a valóságban ez a legjobb."

Szávai Ferenc a hazai gazdaság folyamatait elemzi Trianontól 1944-ig. Számos statisztikai adat felhasználásával a szerző arra jut, hogy „a stabilizáció utáni magyar gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött. Nemzetközi összehasonlításban is jól teljesített a Horthy-korszakban, a kihívásokra pedig megfelelő válaszokat adott."

Szekér Nóra a titkos társaságok ma is aktuális témáján keresztül boncolja azt a kérdést, hogy hová tűntek a Horthy-korszak antifasiszta erői: „az ellenállásnak minden olyan formája, amely bármi módon kapcsolatba hozható »a

horthysta elemekkel«, államilag engedélyezett tevékenységként értelmezendő, tehát »a Horthy-fasizmus« megnyilvánulása. Egy olyan országban, ahol a politikai elit köreiben működik a hitleri politikával szembeni szervezkedés egyik gócpontja, ezen elit és bármiféle ellenállási csoport között kapcsolatot találni csak szándék kérdése. Az ellenállásnak azonban ez az értelmezése '45-től körvonalazódott, '47-ben kimondatott, és a rendszer fennállásáig érvényben volt, mégpedig azon érvelésre alapozva, amelyet a jelentés így fogalmaz meg: »Szocialista történettudomány feltárása következtében kimutatható, hogy a Horthy rendszer uralkodó körei »ellenállás« jogcímén a hatalom átmentése érdekében tevékenykedtek.«"

Teiszler Éva *A Szent István emlékév maradandó alkotásai* című rövid összefoglalójában a Szent István emlékévet elemzi emlékezetpolitikai szempontból, és a bélyegek, pénzérmék, és egyéb képzőművészeti alkotások körére koncentrál.

A kötet zárótanulmányában Vizi László Tamás az 1930-as évek szélsőjobboldali mozgalmait és azok kormányzati visszaszorítását mutatja be. Végkövetkeztetése, hogy „az 1935-ös és az 1939-es választások között eltelt esztendők alatt a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak támogatottsága jelentősen és nagyságrendileg megnőtt. Előretörésük elvitathatatlan. Mint ahogyan az is, hogy a kormánypártok minden alkotmányos és adminisztratív eszközt kihasználtak annak érdekében, hogy ezt az előretörést tompítsák. Ez az 1939-es pünkösdi választásokon ugyan sikerrel járt, de […] 1939 tavaszának boldog béke-időket idéző napja felett gyülekeztek a viharfelhők."

A kötet tanulmányai indulatokat keltő, mellőzött vagy éppen ma is aktualitással bíró témákhoz nyúlnak értő kézzel. A történészi munka szakmódszertanát szigorúan alkalmazva, források és széles körű szakirodalom alapján formálnak véleményt, és nem bújnak az objektivitás és értéksemlegesség álcája mögé. Ezáltal minden értelemben – a témákat és az értékítéleteket – tekintve is szakmailag megalapozott, részletes és árnyalt kép bontakozik ki a Horthy-korszakról a kötet lapjain.

Székesfehérvár, 2020. Szent András hava

A szerkesztő

BABUCS ZOLTÁN

A BUDAPESTI 2. GYALOGDANDÁR KARHATALMI MŰKÖDÉSE A SZILÁGYSÁGBAN 1940. SZEPTEMBER 11. ÉS 18. KÖZÖTT

A Magyar Királyi Honvédség 1940. szeptember 5. és 13. közötti észak-erdélyi és székelyföldi bevonulása kapcsán – karöltve a románokkal[1] – az önostorozó fősodratú magyar történetírás próbálja kiemelni a visszásságokat,[2] a szilágyippi és ördögkúti incidensekből pedig azon következtetést igyekszik levonni, miszerint ezen időszakot a honvédség sorozatos kilengései jellemezték. Romsics Ignác a második bécsi döntés hetvenedik évfordulóján írta a Népszabadságban a következőket: „A területátadásra pattanásig feszült hangulatban került sor. Ez a feszültség és néhány katonai vezető felelőtlen magatartása okozta, hogy a szeptember eleji napokban számos atrocitásra került sor." Cikkéből az is kiderül, hogy a román katonaság és lakosság „csak" pár tucat magyar életét oltotta ki, ezzel szemben a honvédek több mint kétszáz románét.[3] Általánosító kijelentése az akkor még életben lévő egykori második világháborús magyar királyi honvédtisztek felháborodását ugyan kiváltotta, de ennek nem maradt írásos nyoma. Közös, magyar–román történészi bizottság aligha fogja feldolgozni az

1 Sárándi 2016, 38.
2 Ablonczy 2017, 58–65.
3 Romsics 2010, 4.

1940-es események eme vonatkozásait. Amíg román részről[4] a mai napig túlzó létszámadatokkal lehet találkozni, nálunk Illésfalvi Péter volt az, aki magyar szempontból vette górcső alá ezen incidensek történetét.[5]

A második bécsi döntés eredményeként a magyar Szent Korona fennhatósága alá visszatért Észak-Erdélyben és a Székelyföldön ideiglenes jelleggel katonai közigazgatás lépett életbe. „A korabeli hazai terminológia szerint katonai közigazgatást általában ott léptettek életbe, ahol az ország területén a polgári közigazgatás működését ellenséges behatás veszélyezteti, vagy pedig olyan megszállt idegen területek átmeneti igazgatásában, amelyek a fegyveres erő hatalmába jutottak. A katonai közigazgatási szolgálatnak a hatáskörébe tartozó területen gondoskodnia kell az összes szükséges közigazgatási tennivalók ellátásáról, a lakosság életviszonyainak és magatartásának szabályozásáról, a közrend és a közbiztonság, valamint a gazdasági élet folytonosságának fenntartásáról. (…) Az 1938 és 1941 között visszatért területeken – mindenütt átmeneti időre – bevezetett katonai közigazgatást a Fővezérség – a Legfelső Honvédelmi Tanács irányelvei alapján – az 1913:XLIII. törvénycikkben foglalt hágai egyezményben lefektetett hadijog rendelkezéseinek figyelembevételével irányította."[6]

A bevonulás idején román részről adódtak olyan orvtámadások, amelyek durván megsértették a hadijogot; ezeket a honvéd karhatalom – a rend és a közbiztonság fenntartása érdekében – kíméletlenül megtorolta. Ezen esetek egyike volt a szilágyippi. A hangulat a régebbi keletű ellentét miatt már valóban puskaporos volt, s a magyar–román határ mentén már 1938 vége óta folyamatosan zajlottak a kisebb-nagyobb tűzrajtaütések mindkét fél részéről.[7]

A második bécsi döntést követően az első fegyverhasználat a román hadsereghez köthető. 1940. szeptember 2-án Bihardiószegen, valamint Szatmárnémeti és Darvi között lőttek olyan magyarokra, akik a vagyonukat védelmezték a harácsoló román katonákkal szemben, avagy tiltakoztak a román erőszakoskodások ellen. Kilencen haltak meg és számosan megsebesültek. Magyar for-

4 Illésfalvi 2004, 69–72.
5 Illésfalvi 2004, 58–77.; Illésfalvi 2005, 33–38.
6 Sebestyén – Szabó 2008, 1385.
7 Illésfalvi 2004, 60.

rások szerint ekkor történt, hogy Máramarosszigeten román katonák fegyveres román civilekkel együtt garázdálkodtak és fosztogattak a városban. Szeptember 4-én Bihardiószegen tűzharcra került sor honvédek és román granicsárok között. A faluban egy románok által lelőtt magyar nemzetőrt temettek, a szertartáson állítólag magyar honvédek is jelen voltak. Ezt követően robbant ki a lövöldözés, amelyben a honvédek egy román őrmestert, egy tizedest, egy őrvezetőt és egy katonát agyonlőttek, egy főhadnagyot súlyosan megsebesítettek. Dumitru Lazăr főhadnagy a debreceni helyőrségi kórházban halt meg; zubbonyába varrva százezer lejt találtak, amely az emberei által magyarok sérelmére elkövetett rablásokból származott. Ráadásul a károsultakat megfenyegették, hogy feljelentéseiket vonják vissza. Nagyváradon és a város határában a fegyelmezetlen, garázdálkodó román katonák több alkalommal ok nélkül lövöldöztek és randalíroztak, amelynek magyar halottja és több sebesültje volt.[8]

A virágesős „csókhadjárat" alatt a honvédeket a magyar lakosság mindent elsöprő lelkesedéssel, a szászok hűvös távolságtartással, míg a románok tartózkodva és olykor ellenségesen fogadták. A honvédség és a rendvédelmi szervek (rendőrség, csendőrség) nem ártó szándékkal vonultak be a visszatért területekre, hiszen már a kormányzó hadparancsa is megfogalmazta, hogy: „Felszabadulást viszünk 22 év óta rabbilincsben élő erdélyi testvéreinknek és szeretetet a határainkon belül élő, hozzánk hű nemzetiségeknek."[9] A Honvéd Vezérkar főnöke Irányelvek a megszálló csapatok magatartására címen kiadott rendelkezése szerint: „A magyar és német nemzetiségű lakossággal a legnagyobb szeretettel és előzékenységgel kell bánni. A román és egyéb nemzetiségekkel való bánásmód minden esetben kimért, korrekt és a magyar katonához méltó emberiesség jellemezze."[10] Hasonló jellegű intézkedések sora született, mint például 1940. szeptember 14-én, a budapesti „József nádor" 2. honvéd gyalogezred parancsoka jóvoltából: „Az idegen nemzetiségű lakossággal szemben a honvédség fellépését a biztonság, a felsőbbség és az erős kéz jellemzi, és ez nem vezethet önkényeskedéshez."[11]

8 Illésfalvi 2004, 62–63.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 21–22.; Árvay 2011, 43–56.
9 Babucs 2017, 13.
10 Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 17.
11 Babucs – Szabó 2013, 46.

A magyar katonai hírszerzés lehetséges merényletekre figyelmeztetett, s felhívta a figyelmet az aknamentesítésre, a szálláskörletül szolgáló települések, a kutak és műtárgyak fokozott ellenőrzésére. Az utasítás szerint minden, ezer főnél nagyobb visszatért településen magyar származású bizalmi embereket kellett volna beszervezni, akik alapos helyismerettel bírnak, jelentenek a magyarellenes személyekről és azokról, akik falujukban idegenek. A magyar lakosság védelmére túszok ejtésére is lehetőség volt, méghozzá az ellenséges érzületű románok köréből. Akadnak, akik mindezen jogos óvintézkedéseket – utólag – „kém- és gerillahisztériának" minősítik.[12]

Az erdélyi bevonulás alatt a Szilágyság volt az egyik legellenségesebb vidék, a Meszes-hegység településeinek java vegyes, avagy teljesen román falu, ráadásul itt található Badacson, Iuliu Maniu szülőhelye, s ez volt a róla elnevezett nacionalista gárda fészke is.[13] 1940. szeptember 7-én déltájt a Margitta és Szilágysomlyó közötti Szilágyipp mellett a debreceni „Bocskai István" 11. hajdúezred I. zászlóalja tartott hosszúpihenőt, s ezután történt, hogy további menetük során a 11/I. géppuskás század egyik lőszereskocsija felrobbant és két honvéd meghalt. Az országos járművön többek között olyan kézigránátokat is szállítottak, amelyeket előző találtak a margittai román laktanyában, de azokat az előírásokkal ellentétben nem semmisítették meg. A rögtönzött helyszíni vizsgálat szerint zötykölődés közben élesedett be az egyik gránát, és ez okozta a detonációt.[14] Ebből keletkezett azután az ellenőrizhetetlenné vált ún. „almáskosár-történet".[15]

A területátadás előtt napokban a vasgárdisták már alaposan feltüzelték a magyarok ellen a környék románságát, így Urpea szilágyippi görögkatolikus pap uszítására lőtték agyon Máté Imrénét és verték agyon Kisfalussy Józsefet.[16]

Az 1940. szeptember 9-i ördögkúti incidensről[17] a Magyar Távirati Iroda is tudósított: „az Ördögkúton áthaladó határvadász-zászlóaljra a faluban elbújt

12 Ablonczy 2017, 58–59.
13 Babucs – Szabó 2013, 42–43.
14 Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 22.
15 Illésfalvi 2004, 63–64.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 23.
16 Illésfalvi 2004, 64.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 22.
17 Az ördögkúti incidensről részletesen: Illésfalvi 2004, 64., 67–68.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 23–24.; Illésfalvi – Szabó 2015, 130.

Maniu-gárdisták lövéseket adtak le, aminek következtében négy határvadász súlyosan megsérült. A magyar csapatok a falut körülzárták. A román parasztok maguk segítettek a határvadászoknak a támadók rejtekhelyét felfedezni, akiket a határvadászok rövid harc után ártalmatlanná tettek. Eközben 16 Maniu-gárdista életét vesztette. A halottakat megvizsgálva a határvadászok meglepetten állapították meg, hogy közülük négynek manikűrözött keze volt, ami élénken elütött a magukra öltött parasztgúnyától."[18] Az ott történtekről szemtanúi beszámoló alapján nemes nyárád-gálfalvi Kádár Gyula vezérkari ezredes[19] – 1940-ben vezérkari alezredes és a pécsi IV. hadtestparancsnokság vezérkari osztályának vezetője – évtizedekkel később az akkori rendszer elvárásai szerint emlékezett vissza: „A VI. hadtest menetoszlopa Zsibó felé menetelt. A menetoszlop élén a 22. határvadász-zászlóalj haladt mint az oszlop élővédje, mögötte két kilométerre a főcsapat. A határvadász-zászlóalj parancsnoka: Ákosi Károly ezredes.[20] (…) Az ördögkúti menet előtti este egy csapatszekér, amelyik rosszul tárolt kézigránátot szállított, a rázkódás következtében felrobbant. Azonnal lábra kelt a mese: elbújt vasgárdisták robbantották fel. A hangulat már este idegessé vált. A zászlóaljban elterjedt a hír, hogy a Meszes-hegységben támadás fogja érni. Amikor másnap a zászlóalj élbiztosítása megérkezett Ördögkútra, az utcákon nem tartózkodott senki, a község román lakossága ijedten a házakba húzódott, semmi »fogadás«, a házakon mindenütt fehér zászló. Minden valószínűség szerint a falu román papja, vagy valamilyen falusi elöljáró, mégis valamiféle tiszteletadást akart produkálni. Faluban erre való eszköz a harang. Amint feltűntek az élcsapatok emberei, harangozni kezdtek. A fontoskodó zászlóaljparancsnok attól tartott, hogy ez jeladás az elbújt vasgárdistáknak. Egy altisztet rendelt a templomhoz, hogy a harangozást azonnal szüntessék meg. Az altiszt a torony alá állt, és torkaszakadtából kiabálta, hogy ne harangozzanak. A harangozó, aki talán nem is hallotta – valószínűleg magyarul sem tudott –, csak húzta a kötelet.

18 MNL MTI hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920–1944, 1940. szeptember 12. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2020. május 6.

19 Szakály 2003, 160–161.; Szakály 2015, 75–76.

20 Ákosy Károly (Miskolc, 1893. július 1. – Kijev, 1942. október 24.) ekkor még alezredes volt, 1941. november 1-jén lépett elő gyalogos ezredessé. Lukács – Szabó 2015, 383.; Maruzs 2013, 18.

Erre az altiszt többször fellőtt a toronyba. Amint az élcsapatok ezt meghallották, kiabálás kezdődött: »Lőttek a románok!« A géppuskák tüzet nyitottak a toronyra, és amint minden pániknál lenni szokott, megkezdődött az összevissza való lövöldözés. A kis házakban lapuló lakosság megijedt, és futni kezdett a közeli erdő felé, nyilván abban a hiszemben, hogy a magyarok ki akarják irtani a falut. A megvadult emberek lőni kezdték a menekülőket, azok egymás után buktak fel. A tisztek nem voltak elég erélyesek, a lövöldözést nem tudták – talán nem is akarták – megszüntetni. A pánikot fokozta, hogy a falu L alakú lévén, az L betű alsó szárából származó lövések becsapódásai az L betű felső szélébe értek, ahol a zászlóalj zöme állott. Ekkor ez is lövöldözni kezdett. Ákosi parancsot adott az aknavetőknek a falu lövetésére, a zászlóaljhoz beosztott tüzérüteget állásba rendelte. A falu égett, a kis faházak egyre-másra hamvadtak el, sokan bennégtek (…) Ördögkút csaknem teljesen megsemmisült. Az egész felfordulásnak Bakay Szilárd[21] – akkor ezredes – odaérkezése és erélyes fellépése vetett véget. Az eset után nagy vizsgálat volt nemcsak magyar részről, hanem német–olasz–román bizottság is kihallgatásokat eszközölt. Az ilyen vizsgálatoknál rendszerint minden érintett gátlástalanul hazudik. Most is így történt. Az egyik román kiserőd legénysége a visszamenetel alatt nem tudta elvinni néhány fegyverét és pár láda lőszert. Ezt valahol Ördögkút közelében elrejtették. Ezeket a magyar csapatok megtalálták, és bizonyítékként használták fel a bizottság előtt, hogy csupán egy előkészített és már-már meginduló támadást hárítottunk el. Nem kell ahhoz nagy fantázia, hogy elképzeljük a megmaradt megijedt, írástudatlan egyszerű románok vallomását a bizottság előtt, szemben a másik rutinos féllel. Így aztán senkinek semmi baja nem történt – még szép, hogy Ákosi ezredes nem kapott valami magas hadi kitüntetést."[22]

A debreceni 17. és a soproni 7. gyalogdandárokat követően a báró San Martino del Carsoi Heim Géza gyalogos ezredes[23] parancsnoksága alatti budapesti 2.

21 Bakay Szilárd, vitéz (Budapest, 1892. szeptember 8. – Sopron, 1947. március 17.) ezredes, 1942. október 1-jétől altábornagy. Az erdélyi bevonulásban a debreceni 17. gyalogdandár parancsnokaként volt jelen. Szakály 2003, 33–34.

22 Kádár 1978, I. 354–356.

23 Heim Géza, vitéz báró San Martino del Carsoi (Nagyszentmiklós, 1888. április 20. – Budapest, 1942. március 3.) ezredes, 1940. november 1-jétől vezérőrnagy, a Katonai Mária

gyalogdandár[24] vonult be a Szilágyságba, s ezen seregtest szállta meg véglegesen a Szilágyipp környéki falvakat. A budapesti dandár alakulataira menet közben és beszállásoláskor is szórványos lövéseket adtak le, holott erre a honvédek egyáltalán nem adtak okot. 1940. szeptember 10-én a székesfehérvári II. hadtestparancsnoksághoz olyan jelentés futott be, amely szerint Alsó- és Felsőkaznacs, Márkaszék, Porc, Lecsmér, Somály és Kémer területén felfegyverkezett románok bujkálnak. A II. hadtest vezérkari főnöke a Szilágysomlyó környéki erdőkben lévő fegyveresek számát 80–100 főre tette, ezért a 2. gyalogdandárnak elrendelte ezen terület átfésülését és a fegyveres ellenállás felszámolását.[25]

Miután a Szilágyságot főleg románok lakták, és a vidéket a Maniu-gárda bölcsőjeként tartották számon, Heim ezredes – későbbi jelentése szerint – felsőbb utasításra a terület átfésülésében részt vevő, budapesti 32. gyalogezred részeinek a következőket adta parancsba: „(…) román részről a csapatok és egyes katonai egyének ellen intézett mindennemű fegyveres vagy egyébként veszélyes támadások és ezek kísérletei esetén elrettentő példamutatás céljából azonnali, erélyes és kíméletlen megtorlásokat alkalmazzanak."[26]

Megjegyzendő, hogy a visszakapott területek katonai megszállásának előkészületei során a Nagyváradon összeült román–magyar katonai vegyes bizottság 1940. szeptember 1-jei és 2-i ülésein a honvédség békés bevonulása érdekében több kérdésben is megállapodott, így abban is, hogy a bevonuló honvédeknek fegyveresen ellenálló polgári személyek a nemzetközi megegyezések szerinti elbánásban részesülnek, és a magyar katonai hatóságok franktirőröknek[27]

Terézia Rend lovagja. Az erdélyi bevonulás időszakában a budapesti 2. gyalogdandár parancsnokaként teljesített szolgálatot. Szakály 2003, 131.

24 A 2. gyalogdandárba tartozott a budapesti „József nádor" 2. honvéd gyalogezred (zászlóaljai: 2/I. és 2/II. Budapest, 2/III. Jászberény), a mozgósításkor felállított ikeralakulata, a budapesti 32. honvéd gyalogezred (zászlóaljai: 32/I-II. Budapest, 32/III. Jászberény) és más fővárosi alakulatok, így a 2. huszárszázad, a 2. tábori tüzérezred, a 2. légvédelmi gépágyús szakasz, a 2. híradó század, a 2. vonatparancsnokság, a 2. élelmezési oszlop, a 2. egészségügyi oszlop, valamint a 2. sebesültszállító gépkocsioszlop.

25 A Szilágyságban történtekre vonatkozóan: Babucs 2001, 38.; Illésfalvi 2004, 65–67., 69–72.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 22–23.; Babucs – Szabó 2013, 42–45.

26 HL I. hdt. pság. 489. doboz. 1940. Kimutatás a 2. gyalogdandár-parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról. 44993/eln. – 1940.

27 Szabad lövészek, partizánok.

tekintik őket. A román tárgyaló fél vállalta, hogy a kiürítést végző hatóságok mindent elkövetnek a polgári lakosságnál lévő fegyverek begyűjtése érdekében; a helyi lakosságot fenyegető magatartás, merényletek személyek és anyagi javak ellen, valamint a gyújtogatások és rombolások is megakadályozandók.[28] A fegyverbegyűjtés azonban balkáni módon történt, azaz részben vagy semennyire, és ennek lettek súlyos következményei, amikor – többnyire forrófejű – román orvlövészek rálőttek a honvédekre.[29]

A visszatért országrészbe bevonuló honvédek nyomában kezdte meg működését a katonai közigazgatás, amelyet 1940. november 26-án váltott fel a polgári.[30] Az első időszakban szükség lehetett karhatalom bevetésére, amelynek feladatait az 1923. és 1924. évi Szabályzat (A–15) részletesen leírta a m. kir. Honvédség számára.[31] Dr. Ravasz István alezredes hadtörténész erről szóló tanulmányában olvashatjuk az alábbiakat: „Abban az esetben azonban, ha a helyzet odáig fajult, hogy a honvéd karhatalomnak be kellett avatkoznia, kemény rendszabályok léptek életbe. Céljuk az volt, hogy a katonák fellépése eldöntsön, lezárjon, ad absurdum véglegesen letörjön mindent. A követendő módszert pontosan meghatározták: »Erély, mely ha kell, a kíméletlenségig fokozható, mindig célba vezet…«, hiszen »… a habozás és a felelősségtől való félelem a kudarc forrása.« Az erélyes fellépés közben »… semmi szín alatt sem szabad egyezményt kötni, vagy bármily alkudozásba bocsátkozni.« S hogy az erélyességen minden parancsnok ugyanazt értse, mint a szabályzat megalkotói, leszögezték: »… sohasem szabad vak töltényekkel vagy a levegőbe felfelé lőni.« (…) Az erélyesség, sőt kíméletlenség követelményét az a szemlélet magyarázza, ami a szabályzók között szintén lefektetésre került: »… a fegyveres erő becsületének

28 MNL MTI hírei 1920–1956, Napi tudósítások 1920-1944, 1940. szeptember 1. és 2. http://www.library.hungaricana.hu/; a letöltés időpontja: 2020. május 6., Babucs – Szabó 2013, 38., Illésfalvi – Szabó 2015, 32–33.

29 Illésfalvi 2004, 60–61.

30 Sebestyén – Szabó 2008, 1417.

31 Az 1924. évi karhatalmi szabályzat leírása szerint „a katonai karhatalom rendeltetése az, hogy a polgári hatóságokat törvényes feladataik végrehajtásában, különösen pedig az állami és a társadalmi rend és a közbiztonság fenntartására, illetőleg helyreállítására irányuló működésükben támogassa olyan esetekben, amikor a polgári hatóságok rendelkezése alá tartozó rendészeti alakulatok erre a célra nem elegendők." Ravasz 2019, 374.

megóvását minden körülmények között biztosítsa…« az adott karhatalmi csoport fellépése."[32]

1940. szeptember 11-én a budapesti 32/I. zászlóalj Szilágyszegről Szilágygörcsön községbe menetelt, amikor a zászlóaljparancsnok arról kapott értesítést, hogy a menetvonalukon fekvő Debren lakossága fegyveres ellenállásra készül a honvédekkel szemben. Bresztovszky Erik alezredes[33] ekkor Jeney László továbbszolgáló zászlóst,[34] a 32/1. puskásszázad egyik alantos tisztjét szakaszával felderítő járőrként előreküldte Debrenbe. A járőr először a község bíráját akarta felkeresni a szükséges házkutatások végrehajtása előtt. Miután az ellenséges érzületű lakosság ebben nem volt a segítségére, az összecsődült tömegből kiemelték Tyjerán Alexát, hogy segédkezzen a bíró előállításában. Nevezett azonban becsmérelni kezdte a honvédeket, azután nekiugrott Tóth János tartalékos honvédnek, aki önvédelemből agyonlőtte támadóját.

1940. szeptember 13-án 17 órakor a dandárparancsnokság arról kapott jelentést, hogy a 32. gyalogezred Szilágysomlyó és Szilágynagyfalu között vezetéket fektető távbeszélő járőrét Szilágynagyfalutól északra, a vasúti és közúti kereszteződés melletti erdőből tűzrajtaütés érte. A Ranga János őrnagy[35] vezette budapesti 32/II. zászlóalj kötelékeiből összeállított Bedő Zsolt főhadnagy-féle[36] 32/II. karhatalmi század ekkor már úton volt Szilágyipp felé, hogy ott házkutatásokat tartson. Bedő főhadnagy Szilágynagyfaluban már olyan eligazítást kapott, amely szerint a karhatalmi század menetcélja az a falu, ahol napokkal

32 Ravasz 2008, 298.; Ravasz 2019, 376–377.

33 Bresztovszky Erik (Gyulafehérvár, 1895. június 24. – n. a.) őrnagy, 1943. május 1-jétől ezredes. Az észak-erdélyi és székelyföldi területek birtokbavételekor a 32/I. zászlóalj parancsnokaként szolgált. HL AKVI 300/1896.

34 Jeney László, nemes nagyenyedi (Kolozsvár, 1915. július 11. – n. a.) továbbszolgáló zászlós, 1943. augusztus 1-jétől főhadnagy. Az erdélyi mozgósításban és bevonulásban a 32/1. puskásszázad egyik szakaszparancsnokaként vett részt. HL 2. gye. 6. doboz. 1939. B. Állományügyek; HIM KI Jeney László 34136. számú tiszti okmánygyűjtő (a továbbiakban: sz. ti. ogy.)

35 Ranga János (1900. május 10. – n. a.) őrnagy, 1942. szeptember 30-ától alezredes. Az erdélyi mozgósítás és bevonulás idején a 32/II. zászlóalj parancsnokaként teljesített szolgálatot. Személyére és katonai szolgálatára vonatkozó egyéb adatokkal nem rendelkezünk.

36 Bedő Zsolt (Budapest, 1911. december 5. – n. a.) főhadnagy, 1942. március 31-től százados. A 32/II. géppuskás század parancsnokaként részese volt az erdélyi mozgósításnak és bevonulásnak. HIM KI Bedő Zsolt 3801. sz. ti. ogy.

korábban valaki egy almáskosárba rejtett időzített bombát nyújtott át a bevonuló magyar csapatoknak, amely később felrobbanva három honvéd halálát okozta.[37]A kellően feltüzelt honvédek így érkeztek meg a faluba. A sajnálatos szilágyippi eseményekről a később felvett jelentés ekképpen számolt be: „(…) a karhatalmi század Ipp községben a sötétség beálltával foganatosított házkutatások során padlásokban, csűrökben 18 fő, nem a faluba tartozó és elrejtőzött vasgárdistát talált, kik előállításuk alkalmával egyrészt ellenállást fejtettek ki, másrészt szökést kíséreltek meg; ennek folytán a karhatalom fegyverét használta és 16 főt a helyszínen lelőtt, kettőnek sikerült megszöknie. IX. 14-én 3 h 04 I-kor az Ipp-i iskolában éppen pihenőt tartó karhatalmi század az iskolával szemben levő utcából golyószóró, puska és géppisztoly tűzrajtaütést kapott. Az őrség, illetve a felriadóztatott karhatalmi század a sötétben a tüzet golyószóróval viszonozta, melynek a támadó merénylők részéről és későbbi üldözés folytán 152 halálos áldozata volt."[38]

Nyolc évtized távlatából nehéz rekonstruálni az eseményeket. Vélelmezhető, hogy a karhatalmi század amúgy is meglehetős idegfeszültségben és ellenséges környezetben lévő tisztjeinél és honvédeinél az éjszaka folyamán eldördült lövés vagy lövések okozhatták a pánikot. Nem valószínű, hogy fegyveres román csoport támadta volna meg az iskolába beszállásolt honvédeket, hiszen a századnak nem volt véres vesztesége. Egy lövés az iskolában beszállásolt honvédekre a református (sic!) templom tornyából feltehetően eldördülhetett, de az elkövető személyét is bizonytalanság övezi. E tettet egy Chifor Viktor nevű ember – aki az egyik környékbeli tanyán bujkált – halála előtt ugyan magára vállalta, de nem bizonyítható, hogy valóban ő lőtt. A helybeli magyarok tevékeny közreműködésével[39] rendezett, román lakosság elleni hajtóvadászat akkor kezdődhetett, amikor a lövés vagy lövések leadása után nem találták meg az orvlövészt. A kivégzések 23 órakor kezdődtek, amelyek során 157 ro-

37 HL I. hdt. pság. 489. doboz. 1940. Kimutatás a 2. gyalogdandár-parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról. 44993/eln. – 1940.

38 HL I. hdt. pság. 489. doboz 1940. Kimutatás a 2. gyalogdandár-parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról. 44993/eln. – 1940.

39 Azon szilágyippi magyarok, akiknek közük volt az eseményekhez, többségükben 20–25 év börtönbüntetést kaptak a román hatalomtól. Illésfalvi 2004, 76.

mán férfit, nőt és gyermeket öltek meg. A holttesteket másnap a helyi román temetőben egy tömegsírba temették el. A karhatalmi század ezután hadizsákmányával együtt (egy golyószóró, tizenhat puska, két pisztoly) tovább menetelt Szilágyippről. A későbbiek során – 1940. október 24-én – a helyszínre kiszállt német–olasz különbizottság csupán szemlét tarthatott, de érdemi információkhoz nem jutott.[40]

Kovács Antal őrvezető[41] a jászberényi 32/7. puskásszázad honvédjeként részese volt az eseményeknek, az 1990-es évek derekán így számolt be róluk: „Egyik szakaszunk az iskolában volt elhelyezve. Az iskola mellett kb. 30 méterre volt egy templom. Éjszaka az őr járkált az iskola körül, a toronybul meg rálőttek. Nem sérült meg senki (…) Hanem riadó lett! Amikor kivirradt, mindenki parancsot kapott. Engem is kiállítottak egy utca végire, azzal, hogy senki emberfia se ki, se be nem jöhet a faluba. Mindenkit be kellett hajtani a faluból az iskolába. A bírót meg más embereket vallattak, hogy ki volt a faluban vasgárdista. Nem vállalta senki sem. Csak mondta az egyik hadapród őrmester: azonnal tegyék le a névsort! (…) Én már akkor az udvaron őrségben álltam. Nem mondtak semmit sem a vallató szobában, de azokat úgy megverték, az árokszállási illetőségű hadapród őrmester úr pofozta őket. Egyszer nekem kiszól az ablakon: Kovács! Tüzesítsél vasat! Majd akkor kivallják! (...) A vasra azonban nem volt szükség, mert az lett a vége, hogy felégették a falut."[42]

A környező falvak lakosságánál végrehajtott fegyverbegyűjtési akciók további incidenseket eredményeztek. 1940. szeptember 14-én[43] Somlyócsehi faluban Veres Gábor (sic!) vasgárdista ellenszegült, amikor elrejtett fegyverének beszolgáltatására utasították. A házkutatást végző Jámbor András hadapród őrmestert,[44] a budapesti 2/I. zászlóalj tartalékos tisztjelöltjét mellbe vágta, és

40 Sárándi 2016, 244.

41 Kovács Antal (Jászberény, 1915. április 13. – Szolnok, 1998. november 23.) tartalékos őrvezető. A 32/7. puskásszázad állományában volt részese az erdélyi bevonulásnak, ekkor kapta meg őrvezetői rendfokozatát. Babucs 1997, 7., Kovács interjú.

42 Kovács interjú.

43 Ezen a napon a II. hadtest teles szállásterületén szesztilalmat vezettek be. Babucs – Szabó 2013, 46.

44 Személyére és katonai szolgálatára vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.

igyekezett elvenni tőle a pisztolyát. A hadapród őrmester önvédelemből lelőtte. A késő esti órákban Bedő főhadnagy karhatalmi százada Zovány községbe érkezett. A századparancsnokra – ezen a napon másodjára – pisztolylövéseket adtak le. A három lövés közül az egyik a főhadnagy vállszíjára akasztott jelző zseblámpáját ütötte át.

1940. szeptember 15-én és az azt követő napokban is számos incidens történt. Hajnali háromnegyed hatkor a Szilágyippről Márkaszékre haladó karhatalmi század egyik puskás szakaszára ismeretlenek lőttek rá a Márkaszék környéki erdőből. A márkaszéki iskolában hosszúpihenőt tartó honvédeket délben a községtől északnyugatra húzódó kukoricásból érték lövések. Ezen a napon érkezett meg a Szilágy vármegyei csendőr-osztályparancsnok azon tájékoztatása is, amely szerint Alsó- és Felsőkaznacson, valamint az attól délre eső területeken vasgárdista csoportok tartózkodnak. A terület átfésülésére és megtisztítására karhatalom kirendelését kérte. Ezzel a feladattal ismételten a 32. gyalogezredet bízták meg. A Bedő Zsolt főhadnagy parancsnoksága alatti karhatalmi egységet a jászberényi 32/8. és 32/9. puskásszázadokból, valamint a 32/III. géppuskás század egyik szakaszából alakították meg. Ezen karhatalmi akcióban Farkas András továbbszolgáló szakaszvezető a 32/III. géppuskás század I. szakaszának rajparancsnokaként közreműködött, de emlékezete szerint lakott településen kívül voltak tüzelőállásban, és tűzharcban nem vettek részt.[45] Bedő főhadnagy karhatalmi egysége Felsőkaznacson és Cseresén ismételten kénytelen volt fegyvert használni. A 2. gyalogdandár korabeli jelentése erről is tudósított: „(…) a fegyvert rejtegető vasgárdistákat be akarván kísérni, azok egy nekik tetsző alkalmas pillanatban szökést kíséreltek meg, miközben a karhatalom velük szemben fegyverét használta. Ezek között volt az ippi pokolgépes merénylet állítólagos tettese, Malaga József is. Az itt elesett vasgárdisták száma 55 fő."[46]

45 Farkas András (Medgyesegyháza, 1914. szeptember 2. – Szolnok, 2008. január 31.) továbbszolgáló szakaszvezető, 1942. november 1-jétől hivatásos szakszolgálatos őrmester. A 32/III. géppuskás század rajparancsnokaként részt vett az erdélyi bevonulásban. HIM KI Farkas András 3877. sz. thtts. (tiszthelyettesi) ogy., Babucs 1996, 15., Farkas interjú.

46 HL I. hdt. pság. 489. doboz. 1940. Kimutatás a 2. gyalogdandár-parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról. 44993/eln. – 1940.

1940. szeptember 16-án délután fél ötkor a karhatalmi célra kirendelt budapesti 32/2. puskásszázad Halmosd községbe érkezett, ahol Barabás Béla főhadnagy,[47] századparancsnok a község bírójánál kívánt tájékozódni a faluban esetlegesen elrejtett fegyverek ügyében. A bíró Barabás főhadnagy egyik járőrét egy üres házhoz vezette, majd mellbe vágta a mellette álló honvédet és elfutott. A járőr tagjainak (Halász Zoltán tartalékos őrvezetőnek és Perei József tartalékos honvédnek) „állj!" figyelmeztetése ellenére tovább futott, mire a járőr lelőtte.

Az utolsó fegyverhasználatra 1940. szeptember 18-án került sor. A keveházi Keviczky Kálmán főhadnagy[48] parancsnoksága alatt lévő 32/1. puskásszázad (150 honvéd, 136 db puska, nyolc db golyószóró, két országos jármű) az alábbi parancsot kapta: „Fiúk, azt üzeni az ezredes úr, hogy »nem téveszt a harminckettes golyója«."[49] A honvédek Kémer községben végeztek házkutatást, és négy, gyaníthatóan vasgárdista egyént fogtak el. Czakó József tartalékos őrmester[50] kapta azt a feladatot, hogy vigye be országos járműveken a letartóztatottakat Szilágynagyfaluba. Az egyik szekér keréktörést szenvedett. Az ezután történteket a járőrbe beosztott három tartalékos karpaszományos őrvezető egyikének, Szabó K. Sándornak regényes visszaemlékezéséből tudhatjuk meg: „Czakó leparancsol mindenkit, a fák mellett a gyalogúton közrefogva a foglyokat, megállunk, nézzük a kátyúba jutott szekeret. Az egyik fogoly valamit szól a társainak oláhul, Czakó rámordul:

– Fogd be a szád!

Az ember mutogat félreérthetetlenül, hogy valamit el szeretne végezni az erdőben. Czakó megint leinti:

– Várj sorodra.

47 Barabás Béla (Szeged, 1915. december 2. – n. a.) főhadnagy, 1943. augusztus 20-tól páncélos százados. Az erdélyi bevonulás idején a 32/2. puskásszázad parancsnoka volt. HIM KI Barabás Béla 305/3426. sz. ti. ogy., Babucs – Maruzs 2007, 110–111.

48 Keviczky Kálmán, keveházi (Ruttka, 1909. augusztus 21. – New York, 1998. július 27.) főhadnagy, 1941. május 1-jétől százados. Az erdélyi bevonulás alatt a 32/1. puskásszázad parancsnoka volt, s a bevonulásról katonai oktatófilmet rendezett. HIM KI Keviczky Kálmán 48207. sz. ti. ogy.

49 Szabó K. 1991, 147.

50 Személyére és katonai szolgálatára vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.

A foglyok csomóban állnak. Mi körülálljuk őket két–három lépésnyi távolságra. Puskám lazán lóg bal hónom alatt (balos lövő vagyok), a többinek jobb kezében van.

A birkák módjára összeterelt négy emberről elfordul tekintetünk, a szekeret nézzük, ahogy a kocsisok kínlódnak vele.

A pillanat, bevallom, csábító volt, a foglyok szétugranak, két–három lépés, és eltűnnek az erdőben. Mi felordítunk.

– Állj!

De azok ész nélkül futnak tovább… Pisztoly csattan, egyik elvágódik, bal kezemben, a hónom alatt eldörren a puska, egy másik vágódik el, ebben a pillanatban már mind a négy fekszik az avaron, mert itt is, ott is megszólalt egy puska, és talált valamennyi.

Megkövülve állunk, és sápadtan nézünk össze, nem értjük ezeket az embereket, hogy miért merték megkockáztatni a szökést.

Megnéztük a sebesülteket, hogy segíthessünk rajtuk, és beszállíthassuk a parancs szerint, de nem volt segítség, halott volt mind.

Czakóval tanakodunk, mit csináljuk velük, halottakat nem szabad cipelni. Hosszú ideig tanácskozunk, egyszer csak lódobogás hallatszik a távolból, s látjuk, hogy Keviczky főhadnagy vágtat felénk. Már messziről kiabál.

– Czakó! Mi történt?

– Főhadnagy úr! Alázatosan jelentem – kezdi el, és részletesen elmeséli a történteket.

– Miért nem vigyáztatok rájuk? – kérdi tőlünk Keviczky.

– Nem tehetünk róla, főhadnagy úr – feleljük egyöntetűen.

A főhadnagy urunk rövid gondolkodás után parancsot ad az elföldelésre. A szekerekről a szerszámládából kiveszik az ásót és lapátot, és a gyalogosok hozzáfognak ásni a sírt.

A temetés rövid volt, főhadnagy úr rövid búcsúztatót mondott, és csendes ima zárta be a szomorú aktust.

Visszatérőben csendes volt utunk, és szótalan, mert mindegyikünk a könnyelműen, szinte öngyilkosságszámba menően eldobott négy emberéletre gondolt."[51]

51 Szabó K. 1991, 153–154.

Ezekben a napokban a budapesti 2. gyalogezred is részt vett a karhatalmi feladatok ellátásában, ám fegyverhasználatra nem került sor. Miután az ezredhez 1940. szeptember 13-án eljuttatott jelentések a Szilágysomlyó-észak – Szilágyperecsen-észak – Szilágycsécs-kelet – Szilágybadacson-észak – Somlyógyőrtelek-nyugat – Somlyóújlak-kelet – Szilágycseh által határolt területen „felfegyverzett oláhok" garázdálkodásáról számoltak be, vitéz Kolossváry Imre ezredes,[52] a 2. honvéd gyalogezred parancsnoka a következő utasítást adta ki: „Az I. és III. zászlóaljtól kirendelt 1–1 puskásszázad + 1–1 géppuskás szakasz Latzkovits[53] és Berdefi[54] századosok parancsnoksága alatt az alább kiutalt területeket folyó hó 14. és 15-én átkutatja, s a bandáktól megtisztítja. A megtorlást a helyszínen rögtön kell alkalmazni. Szakasz- és rajparancsnokul erélyes tisztek, tisztesek osztandók be, karhatalmi század lehetőleg önként jelentkezőkből állítandó össze. Szükség esetén a kiutalt területen lévő községekből szedessen túszokat. I. zászlóalj a nyugati, a III. zászlóalj a keleti részt kutatja át."[55] Ennek értelmében Berdefi Győző százados egysége a Szilágysomlyótól északkeletre húzódó területet fésülte át. A feladatát teljesítő század egy-két puskatöltényen és bajonetten kívül semmit sem talált.[56] Berdefi százados jelentése szerint 1940. szeptember 14-én délután fél négykor a következő eset történt: „(…) a Tábori hadnagy[57] parancsnoksága alatt működ-

52 Kolossváry Imre, vitéz (Eger, 1888. október 14. – Mátraháza, 1970. január 30.) ezredes, 1941. május 1-jétől vezérőrnagy. Az erdélyi országgyarapításban a 2. gyalogezred parancsnokaként vett részt. Szakály 2003, 182–183.

53 Latzkovits Béla (Szeged, 1896. szeptember 11. – n. a.) százados, 1944. július 1-jétől alezredes. Az erdélyi bevonulásban a 2/I. zászlóalj egyik puskásszázadának élén vett részt. HL AKVI 1386/1896.; HL 2. gye. 6. doboz. 1939. B. Állományügyek.

54 Berdefi Győző (Budapest, 1906. március 5. – ?, 1971.) százados, 1944. július 1-jétől őrnagy. Az erdélyi bevonulásban a 2/7. puskásszázad parancsnokaként vett részt. HIM KI Berdefi Győző 4270. sz. ti. ogy.

55 HL 2. gye. 6. doboz. 1940. Naplómellékletek az erdélyi mozgósítás és bevonulás időszakából. 63. sz. mell. Oláh bandák felkutatása (1940. szeptember 13.).

56 HL 2. gye. 6. doboz. 1940. Naplómellékletek az erdélyi mozgósítás és bevonulás időszakából. 63. sz. mell. Oláh bandák felkutatása (1940. szeptember 13.), Berdefi Győző százados jelentése a karhatalmi század működéséről (Szilágyperecsen, 1940. szeptember 21.).

57 Tábori István (Szolnok, 1915. október 14. – n. a.) hadnagy, 1940. szeptember 1-jétől főhadnagy. Az erdélyi mozgósításban és bevonulásban a 2/I. zászlóalj szakaszparancsnokaként vett részt. HL 2. gye. 6. doboz. 1939. B. Állományügyek.

dő Badacsontól északra kb. két km-re lévő tanya átkutatása során egy darab szuronyt és nyolc darab éles töltényt talált. A tanyában lévő öregasszony a házkutatásnak ellen szegült és az egyik gyalogost zsebkésével megsebesítette. /kisebb karcolás/ A jelen lévő polgári kísérő bemondása szerint az öregasszony gyengeelméjű. Ugyancsak a tanyában lévő nevelt fiát /leszerelt katona/ őrizetbe vettem (…) A század működése alatt román fegyveres bandákat nem talált, lőfegyver vagy robbanószer nem került elő."[58]

Heim ezredes a 2. gyalogdandár területén lefolyt fegyverhasználatokról szóló későbbi jelentésében igyekezett megindokolni, hogy a 32. gyalogezred karhatalmi alakulatainál történt fegyveres megtorló akciók alapos vizsgálatát miért nem szorgalmazta: „(…) fegyverhasználati eseteket illetékes parancsnoki jogkörben nem bíráltam el, mert ennek szükségét nem láttam. (…) Az előfordult esetek mindenikében vagy (…) támadást, vagy ennek közvetlen veszélyét láttam fennforogni, s ezért a fegyverhasználatokat a kiadott parancsoknak megfelelően végrehajtott jogos fegyverhasználatoknak találtam."[59] – olvasható a 2. gyalogdandár parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról készített korabeli összeállításában.

E karhatalmi egységek Szilágyipp környéki fegyverhasználatain kívül leginkább a Meszes-hegységben fekvő Ördögkúton történt 1940. szeptember 9-i fegyveres megtorló akció említhető meg, amelyben a debreceni 11/I. hajdúzászlóalj, a debreceni 22. határvadász-zászlóalj és a soproni 4/III. zászlóalj részei vettek részt.[60]

Más, ma már kinyomozhatatlan eredetű incidensek is történtek, például Omboztelkén, amelyért 1945 után a román hatóságok az ottani földbirtokos családot, gróf czegei Wass Endrét, feleségét és fiát, Wass Albertet vádolták meg felbujtással.[61]

58 HL 2. gye. 6. doboz. 1940. Naplómellékletek az erdélyi mozgósítás és bevonulás időszakából. 63. sz. mell. Oláh bandák felkutatása (1940. szeptember 13.); Berdefi Győző százados jelentése a karhatalmi század működéséről (Szilágyperecsen, 1940. szeptember 21.).

59 HL I. hdt. pság. 489. doboz. 1940. Kimutatás a 2. gyalogdandár-parancsnokság területén történt fegyverhasználatokról. 44993/eln. – 1940.

60 Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 23–24.

61 Illésfalvi 2004, 68.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005, 24.

Ahogy a bevezetőben is olvashattuk, akadnak, akik a Magyar Királyi Honvédség erdélyi bevonulását szimplán hisztériakeltésből[62] adódó atrocitások sorozataként tüntetik fel, az 1940–1944 közötti magyar uralmat pedig a régi Magyarország egyik elvetélt kísérleteként mutatják be. Huszonkét esztendő telt el 1918 nemzet- és országvesztő ősze óta, s már addigra is rendkívül elmérgesedett a magyar–román viszony (gondoljunk csak az oláhok 1848–1849-es erdélyi magyarirtásaira, az 1916. évi erdélyi román betörésre), amelyet tovább mélyített az 1940-ig tartó első erdélyi román impérium. A két ország között eleve pattanásig feszült a helyzet a két nemzet neveltetéséből adódó különbségek miatt is. Ezeket tetézték a különféle gyilkosságokról, merényletekről szóló rémhírek, a román lakosság esetenként tanúsított ellenséges magatartása és felfegyverzett csoportjaik meggondolatlansága – amelyek karhatalmi intézkedéseket váltottak ki.

Az észak-erdélyi és székelyföldi országgyarapításban több százezer honvéd vett részt teljes fegyverzettel és felszereléssel. Isteni csoda, hogy csupán pár alkalommal történt fegyverhasználat. A magyar hatóságok hiába igyekeztek kesztyűs kézzel bánni a román lakossággal – miközben a dél-erdélyi magyarságot folyamatosan vegzálták a románok –, 1944-ben nem maradt el az „1940-es magyar megtorlás" válasza, a román visszatorlás. Az 1944 őszén a Székelyföldre és Észak-Erdélybe betörő Vörös Hadsereg és a román királyi hadsereg mögött megjelentek a Gavril Olteanu vasgárdista ügyvéd vezette Maniu-gárda voluntárjai Szárazajtán, Csíkszeredában, Csíkszentdomokoson, Gyergyószentmiklóson, az 1940-ben elmenekült és 1944 őszén visszatért román civilek és csendőrök Egeresen, Bánffyhunyadon, Páncélcsehen, Magyarzsomborban, Magyarremetén és Kishalmágyon, a román katonák pedig Gyantán vettek revansot 1940-ben elszenvedett vélt vagy valós sérelmeikért, a román állam tudtával, amely eközben magyarok tízezreit szállította regáti internálótáborokba.[63]

62 Ablonczy 2017, 58.
63 Gál 2005, 41–44.; Benkő 2011.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy 2017. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944.* Harmadik, javított kiadás. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017.

Árvay 2011. Árvay Árpád: *Fény gyúlt a toronyban.* Nagyvárad, 2011.

Babucs 1996. Babucs Zoltán: „A hazáért mindhalálig!" III.: Néhányan a még élők közül... *Redemptio,* 3. (1996) 6. sz. 14–15.

Babucs 1997. Babucs Zoltán: „A hazáért mindhalálig!" IV. rész: Kovács Antal m. kir. tartalékos őrvezető életútja (1915-). *Redemptio,* 4. (1997) 1. sz. 7.

Babucs 2001. Babucs Zoltán: *Jászsági honvédek a II. világháborúban. II. „Megremeg a föld, amerre magyar honvéd lába lép…" a m. kir. jászberényi 2/III. és 32/III. honvéd gyalogzászlóaljak története (1939–1943)*. Jász Honvédekért Alapítvány, Jászberény, 2001.

Babucs – Maruzs 2007. Babucs Zoltán – Maruzs Roland: *„Jász vitézek rajta, előre!" A jászberényi kerékpáros és harckocsi zászlóalj története (1921– 1945).* Puedlo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2007.

Babucs – Szabó 2013. Babucs Zoltán – Szabó Péter: *„Legyetek eskütökhöz hívek mindhalálig." A budapesti magyar királyi „József nádor" 2. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Puedlo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2013.

Babucs 2017. Babucs Zoltán: *„Aki látta, nem felejti el soha." Csíkszereda és Kézdivásárhely hazatérése (1940. szeptember 11–21).* Tortoma Kiadó, Barót, 2017.

Benkő 2011. Benkő Levente: *Szárazajta.* Második, bővített kiadás. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2011.

Gál 2005. Gál Mária: A halál önkéntesei. A Maniu-gárdisták rémtettei. Magyarellenes atrocitások 1944 őszén Erdélyben. *Rubicon,* 15. (2005) 156. sz. 39–44.

Illésfalvi 2004. Illésfalvi Péter: „Édes Erdély, itt vagyunk…" Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, (2004) tavasz 58–77.

Illésfalvi 2005. Illésfalvi Péter: Atrocitások az 1940-es erdélyi bevonulás során. *Rubicon,* 15. (2005) 156. sz. 33–38.

Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005. Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Szám-

véber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944.* Puedlo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2005.

Illésfalvi – Szabó 2015. Illésfalvi Péter – Szabó Péter: *Erdélyi bevonulás, 1940.* Második, javított kiadás. Tortoma Kiadó–Kiskapu Kiadó, Barót, 2015.

Kádár 1978. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* I–II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Lukács – Szabó 2015. Lukács Bence Ákos – Szabó Péter: *A somogyi rosseb hadosztály a Don-kanyarban. Hadiokmányok, harctéri naplók, tábori levelezőlapok, visszaemlékezések és sajtóhíradások a magyar királyi 10. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015.

Maruzs 2013. Maruzs Roland: *Középkereszt, tisztikereszt, lovagkereszt. A Magyar Érdemrend hősi halottainak emlékkönyve.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.

Ravasz 2008. Ravasz István: A Magyar Királyi Honvédség karhatalmi alkalmazása. In: Dr. Holló József Ferenc (szerk.): *Hazánk dicsőségére. 160 éves a Magyar Honvédség.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008. 291–300.

Ravasz 2019. Ravasz István: A m. kir. Honvédség karhatalmi alkalmazásának szabályozása a Horthy-korban, császári és királyi előzményekkel. In: Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter (szerk.): *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2019. 361–385.

Romsics 2010. Romsics Ignác: A második bécsi döntés. *Népszabadság*, 2010. augusztus 21. sz. Hétvége 1–4.

Sárándi 2016. Sárándi Tamás (összáll.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016.

Sebestyén – Szabó 2008. Sebestyén Elemér – Szabó Péter: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. *Századok*, 142. (2008) 6. sz. 1383–1420.

Szabó K. 1991. Szabó K. Sándor: *Bevonulás Erdélybe 1940.* B&K Kiadó, Budapest, 1991.

Szakály 2003. Szakály Sándor: *A magyar katonai felsővezetés 1938–1945. Lexikon és adattár.* Második, javított kiadás. Ister, Budapest, 2003.

Szakály 2015. Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945.* Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest, 2015.

INTERJÚK

Farkas interjú *Magnetofonszalagra vett beszélgetés Farkas András magyar királyi hivatásos szakszolgálatos őrmesterrel* (Jászberény, 1996. május 28., 2000. március 12.) (Babucs Zoltán archívuma)

Kovács interjú *Magnetofonszalagra vett beszélgetés Kovács Antal magyar királyi tartalékos őrvezetővel* (Jászberény, 1996. május 28., június 27. és július 4.) (Babucs Zoltán archívuma)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

II. 1239 M. kir. budapesti 1. honvéd hadtestparancsnokság és jogelődei 1938–1941.

II. 1497 M. kir. „József nádor" 2. honvéd gyalogezred 1919–1942.

Az 1900 előtt született tisztek személyi anyagai (AKVI)

HM HIM Központi Irattár (Budapest)

Tiszti személyi anyagok (1900 után született hivatásos és tartalékos tisztek)

Tiszthelyettesi és legénységi személyi anyagok (1900 után születettek)

KÉPMELLÉKLET

1. kép. A 32. honvéd gyalogezred Vállajnál, 1940. szeptember 5-én
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

2. kép. A 2. honvéd gyalogezred ezredzenekara a Hadad előtti úttorlaszoknál, 1940. szeptember 7-én (Babucs Zoltán gyűjteménye)

3. kép. Honvéd térzene Szilágyperecsen főterén (Babucs Zoltán gyűjteménye)

4. kép. Bedő Zsolt főhadnagy
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

5. kép. Kovács Antal őrvezető (A felvételen még rendfokozat nélküli honvédként) (Babucs Zoltán gyűjteménye)

6. kép. Farkas András továbbszolgáló szakaszvezető (Babucs Zoltán gyűjteménye)

7. kép. Barabás Béla főhadnagy (Babucs Zoltán gyűjteménye)

8 kép. Keviczky Kálmán főhadnagy (A felvételen már századosként)
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

9. kép. Berdefi Győző százados
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

10. kép. A Berdefi Győző százados vezette 2/7. puskásszázad díszmenete hazatérésük alkalmából. Jászberény, 1940. szeptember 24. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

BOTLIK JÓZSEF

KÁRPÁTALJA TERÜLETÉNEK VÁLTOZÁSAI: 1919–1945

A két világháború közötti *Kárpátalja* – cseh nyelven *Podkarpatská Rus* – területe nem azonos sem a korábbi, sem a jelenlegi, 1945 utáni Kárpátaljával. Emiatt a fogalommal kapcsolatban számos a félreértés, ezért fontos annak kiterjedését és névváltozásait a kezdetektől, a 19. század elejétől napjainkig elemezni, ismertetni.

A kifejezés mai alakjában 1889. október 27-én tűnt fel először nyomtatásban a Munkácson indított *Kárpátalja* című politikai és társadalmi hetilap fejlécén. Keletkezése azonban jóval korábbi keletű, ezért felvázoljuk az előzményeket. Valamelyest más formában már több mint hét évtizeddel korábban, 1817-ben előfordult. Méghozzá *Hübner János* (Johann, 1668–1731) német geográfus „Mostani, és régi nemzeteket, országokat […] esmértető" lexikonjában, amelyet *Sperl Xaver Ferenc* (Franz, ?–?) átdolgozott, kiegészített, és 1815-ben megjelentetett. Ezt adta ki „magyarítva" 1816–1617-ben ifjabb *Trattner János Tamás* (1789–1824) nyomdász és könyvkereskedő. A helynévlexikonban Szepes vármegye egyik járásának elnevezése „Kárpát allyai",[1] amely minden bizonnyal már hosszú évtizedekkel korábban is ismert volt.

A fogalmat a megyében, majd a szomszédos Sáros és további vármegyékben élő ruszin (latinul: ruthen, rutén) népcsoport is átvette egyszerű tükörfordításban: подкарпатский, *'podkarpatszkij'*, azaz *kárpátaljai* formában. Később *Duchnovics Sándor* (Духнович, Олександр 1803–1865) görögkatolikus

1 Hübner 1817, 112.

lelkész, költő, író versének első sorában is megjelent Подкарпатский русинъ '*Podkarpatszkij ruszin*', vagyis *Kárpátaljai ruszin* alakban, s ez elsősorban irodalmi munkássága révén terjedt el széles körben. A költeményt később megzenésítették, s ez vált elsősorban a Közép-Európában élő ruszinok nemzeti himnuszává. A подкарпатский fogalom hamarosan a ruszin nyelvű görögkatolikus egyházi kiadványokban, valamint különféle művekben, tankönyvekben is elterjedt, amelyek többnyire Budán, a Királyi Központi Pesti Egyetemi nyomda gondozásában láttak napvilágot. Az Ungváron 1864-ben létrehozott Nagy Szent Bazil Társulat – Общество Святого Василия Великого ('Obscsesztvo Szvjatogo Vaszilija Velikogo') alapszabályában – melyet december 15-én hagyott jóvá a budai Helytartótanács – már hivatalosan fordult elő a fogalom.[2]

A Bereg vármegye legnépesebb városában, Munkácson megjelenő *Munkács* című hetilap 1886 tavaszán arról írt, hogy a világhírű zeneszerző és zongoraművész, *Liszt Ferenc* (1811–1886) egyik legkedvesebb tanítványa, *Thomán István* (1862–1940) zongoraművész nagy sikerrel szerepelt a „kárpátaljai városkában", a Csillag Szállóban megtartott hangversenyén.[3]

A szintén Munkácson 1889. október 27-én indult *Kárpátalja* című hetilap mutatvány- és első számában *Csomár István* szerkesztő *Viszontlátás* című bevezetőjében leszögezte: az újság […] „a nevét azért kapta a keresztségben, mert lehetőleg fel akarja ölelni az éjszak-keleti Kárpátok alján élő népek érdekeit, s annak érzelmeit és kívánságait akarja tolmácsolni".[4] Az itt élő magyarság a Kárpátalja szót a Hegyaljához, Mecsekaljához stb. hasonlóan képzett tájnévként ekkor már hosszú évtizedek óta használta, és csak a Kárpátok alján elterülő dombvidék alföldbe hajló részét értette rajta. Azaz az Ungvár, Szerednye, Munkács, Nagyszőllős települések vonalának két oldalát. A Kárpátalja fogalom változásai a 19–20. század fordulóján kezdődtek, méghozzá területének jelentős kibővülésével.

A munkácsi görögkatolikus püspök, *Firczák Gyula* (a ruszinul: Фирцак, Юлий, 1836–1912) kezdeményezésére[5] Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros vár-

2 Mayer 1977, 207.
3 Popovics 2004, 13.
4 Csomár 1889.
5 Magocsi – Pop 2002, 119.

megye 14 országgyűlési képviselője 1897 januárjában beadvánnyal fordult *báró Bánffy Dezső* (1843–1911) miniszterelnökhöz *Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel.[6] A nyomdai úton előállított, kilencoldalas felterjesztésnek már a címében is megjelent a Kárpátalja fogalom *Kárpátok alján* változatban. A szövegben két alkalommal viszont *az északkeleti Kárpátok alján elterülő vidék*nek[7] említették a fenti négy vármegyét. Az emlékiratban a *kárpátaljai vidék* három, a *kárpátalji vidék* egy, a *kárpátalji nép* nyolc (!), a *kárpátaljai nép* egy alkalommal fordul elő.[8] Az *Emlékirat* a fenti négy vármegye rutén nemzetiségű lakosságának szellemi és anyagi felemelését szorgalmazza, és a nagytájat eközben egyértelműen *kárpátalji* vidékként, a lakóit viszont *kárpátalji nép*ként határozta meg.

Az *Emlékirat* célkitűzéseit a magyar kormány felkarolta. A kezdetben *ruthén*, később nemzetpolitikai megfontolásokból *hegyvidéki gazdasági akció*nak nevezett, és 1897. február 4-én indított mozgalom irányítója *Darányi Ignác* (1849–1927) földművelésügyi miniszter volt. Alapos tárcaközi elemzések, egyeztetések után 1898 tavaszán *Egán Ede* (1851–1901) közgazdászt nevezte ki a miniszteri biztosává, aki Szolyva járási székhelyen állította fel a Magyar Királyi Földmívelésügyi Ministerium Hegyvidéki Kirendeltségét.[9] Ezzel kezdődött e nagy ívű – mai kifejezéssel élve – vidékfejlesztés, a következő fő elemekkel: állami földbérletek és havasi legelők juttatása a szegény sorsú ruszin gazdáknak, az állattenyésztés fejlesztése. A Galíciából tömegesen bevándorolt zsidóság által űzött gátlástalan, 500 és 1000%-os (!) uzsora letörésére hitelszövetkezetek alakítása. Alacsony kamatú kölcsönök nyújtása, állami áruraktárboltok létesítése, ahol olcsóbban árusították a termékeket, mint a szatócsboltokban stb. A kezdetben „ösztönösnek" tűnő két mozgalom, a kivándorlás és a Galíciából (Gácsország) történő folyamatos beköltözés, a magas izraelita népszaporulat,

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL.) K 26. 1902–XXXI.–1134. sz. 153–158.

7 MNL OL. K 26. 1902–XXXI.–1134. sz. 154., 160.

8 MNL OL. K 26. 1902–XXXI.–1134. sz. 153–158. – Az *Emlékirat* oldalai: 1., 2., 3., 7–8.

9 A hegyvidéki kirendeltséget később az alkalmasabb, központi fekvésű Munkácsra helyezték.

vagyis a „kazárkérdés" már az 1870-es évektől összefonódott. Ebben a közegben 1897-től már harmadik elemként volt jelen a magyar kormány hegyvidéki gazdasági akciója.[10]

A szomszédos osztrák tartományból, Galíciából (Gácsország) tömegesen bevándorolt zsidóság térnyerését döntően elősegítette a *(Habsburg) I. Ferenc József* király (1867–1916) által az osztrák–magyar kiegyezés után öt hónappal, 1867. december 27-én szentesített „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében" című 1867. évi XVII. törvénycikk.[11] A jogszabály a Magyarországon élő, már letelepedett és a Galíciából tömegesen beköltöző izraeliták előtt a felemelkedés óriási távlatait nyitotta meg. Véleményünk szerint mindez országszerte a valóságban a *térnyerést*, a baloldali és liberális nézetből viszont a zsidóság *gyarapodását* jelentette. A korszak egyik legkiválóbb statisztikusa, demográfusa, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1920–1949), a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, majd elnöke,[12] *Kovács Alajos* ez irányú kutatási eredményeit tekintjük mértékadónak, aki a kérdéssel kapcsolatos alapművének már a címében is megállapítja, hogy *térfoglalás* történt.[13]

A tengeren túlra, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba történő kivándorlás, illetve a galíciai bevándorlás az 1870-es évektől az 1910-es évek elejéig párhuzamosan zajlott az Északkeleti-Felvidéken, azon belül Kárpátalján – különösen Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, továbbá Zemplén, Szabolcs és

10 Egan 1900, 199.

11 A két szakaszból álló törvény szövege: „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik".

12 Kovács Alajost (1943-ig dolányi Kovács, majd Dolányi Alajos, 1877–1963) a Budapesti Népbíróság népellenesség vádjával 1947-ben ötévi börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélte, majd fellebbezés után ezt két évre csökkentették. 1950 áprilisában szabadult, közben, 1949-ben az MTA kizárta soraiból.

13 Az 1910. évi népszámlálási adatok szerint: az 1000 holdon felüli nagybirtokok tulajdonosainak 19,9%-a; a 200 és 1000 hold közötti birtokosok 19,0; az előbbi két csoportban a nagybérlők 73,2; illetve 62,0-a; a 100–200 holdat bérlők 27,1; az ipari tisztviselők 43,9-a; az önálló kereskedők 54,0; a hitelügyi, illetve a kereskedelmi tisztviselők 42,0; illetőleg 62,1; a hitelintézetek tulajdonosainak 85,0; az orvosok 48,9; ügyvédek 45,2; igazságszolgáltatásban működők 25,6; a magánmérnökök 37,6; a hírlapírók 42,4; irodalomban és művészetekben alkotók 26,2%-a volt izraelita; l. Kovács 1922, 40–48.

Szatmár vármegyékben. Eközben hatósági engedéllyel nem rendelkező, titokban működő több ezer ügynök közreműködésével, illetve hivatalosan, útlevéllel több mint 350 ezer, többségében ruthén (ruszin), magyar és tót (szlovák) vándorolt ki az Északkeleti-Felvidékről a tengeren túlra.[14] Eközben az előző időszak végére Galíciából mintegy 250 ezer izraelita költözött be – döntően magyar hatósági ellenőrzés nélkül – nagyrészt a kivándoroltak helyébe. Az adósságaik miatt a hazájukat kényszerből elhagyók házait, földjeit, havasi legelőit, termelőeszközeit, azaz minden vagyonukat a számukra hiteleket kölcsönző uzsorások és kocsmárosok szerezték meg. Sokan közülük egyénenként tíz, húsz, sőt ennél jóval több portához jutottak a kivándorló ruténok, magyarok és tótok tartozása fejében, s ezeket a telekkönyvi hivatalokban is hivatalosan bejegyeztették. A javakat azután átadták a Galíciából betelepülő izraelita családoknak.[15] Mindezzel a fentebbi hét vármegyében évtizedek*en keresztül szervezett népcsere* történt.

A hegyvidéki gazdasági akció eredményei – különösen az 500 és 1000 %-os (!) uzsora letörésében elért sikereik miatt – az azt irányító földművelésügyi miniszteri biztos és munkatársainak élete állandó veszélyben forgott. Több merénykísérletet követtek el ellenük, *Egán Ede* 1901. szeptember 20-án orvgyilkosság áldozatta lett.[16]

A kárpátaljai vidékfejlesztés menetére különösen nagy figyelmet fordított a Kolozsváron megjelenő politikai napilap, az *Ellenzék*, amely 1901. január első napján kezdte közölni a tulajdonos-főszerkesztő, korának egyik legismertebb, nagyhatású közírója, *Bartha Miklós* (1847–1905) *Kazár földön* című sorozatát. Kárpátalja társadalmi-gazdasági helyzetét, akkori különös viszonyait feltáró, kötetté duzzadt írásait még ugyanazon az évben, 1901 végén könyv alakban is megjelentette.[17] Munkája a szociográfiai műfaj első maradandó magyarországi

14 Az Északkeleti-Felvidéken, azon belül Kárpátalján 1899 és 1913 között a hivatalos adatok szerint 91 742 kivándorolt tért vissza a szülőföldjére, az eltávozottak 27,5%-a. Ha levonjuk a hazatértek számát (1899 előtt is ezrek jöttek vissza, de azokat a hatóságok nem vették nyilvántartásba!), akkor a ruszin, a magyar és tót kivándorlók, illetve a galíciai izraelita bevándorlók száma a tárgyalt időszakban nagyjából azonos, mintegy 250 ezer – 250 ezer főre becsülhető.

15 Botlik 2018, 164–190., 304–307.

16 Bihar 1901, 47.

17 Bartha 1901, 328.

alkotása, alapmű. Bartha Miklós tudatosan *kazárok*nak nevezte a szövetséges társállam, az Osztrák Császárság szomszédos Galícia tartományából a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységében korlátozott, és onnan a hatóságok által kiszorított, s emiatt Kárpátaljára tömegesen beözönlött, főként uzsorából és kocsmatartásból élő zsidóságot, hogy élesen megkülönböztesse a magyar haza gyarapítását elősegítő, már beolvadt izraelitáktól.

Döntően a fentebb elemzett ún. *kazárkérdés* körüli csatározásokból következett, hogy a 19–20. század fordulóján az országos sajtó meghonosította és közismertté tette a *Kárpátalja* nagytáj fogalmat, amely a köztudatban Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék összefoglaló elnevezéséként rövid idő alatt rögzült. Mindez főként az *Egán Ede* és az állam kárpátaljai vidékfejlesztő tevékenysége elleni liberális sajtó sorozatos, durva támadásaiból eredt. Miközben a valóság a következő volt. „Megszüntetni úgy a kazárok privilégiumát, mint a rutének szolgaságát: ím ez a czélja a hegyvidéki akciónak – írta Bartha Miklós. – A jogok és kötelességek harmonikus kiegyenlítése lesz ez. A túlerős megfékezése, a gyönge támogatása. […] A hegyvidéki akció nem antiszemita mozgalom. Törvénytelenség, igazságtalanság, méltánytalanság ott egyetlen zsidóval sem történik. Konkrét panaszt Egán ellen még senki sem tudott emelni. *E sorok írása* [1901. november] *előtt 376 hírlapi közlemény jelent meg ellene. De egyetlen betű sincs ezen nagy hajszában, mely kézzelfogható vádat tartalmazna.*"[18] *Bartha Miklós* most idézett *Kazár földön* című könyve röviddel az *Egán Ede* ellen 1901. szeptember 20-án elkövetett orvgyilkosság után jelent meg, művét az ő emlékének ajánlotta. *Kazy József* (1856–1923) miniszteri biztos vezetésével a hegyvidéki akció folytatódott.[19]

A 19–20. század fordulóján a fentebbi, feszültségekkel telítettt körülmények között így honosodott meg Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye összefoglaló elnevezésére a *Kárpátalja* fogalom, és *ezzel egy új nagytáj jött létre, amely 1918 végéig állt fenn*. Kiterjedése 17 945 km^2, az 1910. évi

18 Bartha 1901, 323. (Kiemelés – B. J.)

19 A korabeli kárpátaljai vidékfejlesztésre a magyar állam 1897 és 1918 között hatalmas összeget, összesen 34 280 693 koronát költött, miközben az érintett vármegyékben csak 848 676 korona adót és illetéket szedett be.

népszámlálás lakossága 848 428 fő, ebből 356 067 rutén (41,96 %), 267 091 magyar (31,48 %), a többi oláh (román), német és tót (szlovák) anyanyelvű volt. Kárpátalján ekkor 128 791 (19,88%) izraelitát számláltak össze, vagyis a hegyvidéki gazdasági akció működési törzsterületén már minden ötödik lakos zsidó volt. A valóságban azonban ennél ezrekkel többen lehettek, ugyanis a felekezetüket mellőzve sokan már magyarnak, illetve németnek vallották magukat.[20]

Itt kell megjegyeznünk, hogy az új Kárpátalja nagytáj elnevezés mellett a 20. század elején a *Felvidék* név használata is természetes volt a térségben. Mint földrajzi, történelmi és néprajzi kifejezés előzménye a *Felföld*, amely a 16. századtól a sík Alföld fogalmi ellentétpárjaként terjedt el. A Felföld és a *Felső-Magyarország* kifejezés a 19. század elejéig értelmileg megegyezett, mindkettőt ekkoriban kezdte háttérbe szorítani a Felvidék fogalma, amelyet eleinte inkább szellemtörténeti, kultúrföldrajzi értelemben használtak. A *Kisalföld* természetes módon nem tartozott a Felvidékhez, a Dunától északra elterülő síkvidéki tájhoz, mely magába foglalja a színmagyar lakosságú *Csallóköz*t és a *Mátyusföld*et. Két jeles földrajztudós, *Bulla Béla* (1906–1962) a Magyar Tudományos Akadémia tagja, és *Mendöl Tibor* (1905–1966) közösen kiadott munkájukban a Felvidék területét két részre tagolták. Az Északnyugati-Felvidék a dévényi kaputól a Kis-Kárpátok vonulatán át a volt Sáros vármegyéig, az Ondava forrásvidékéig terjed. Az Északkeleti-Felvidék a *Zborói-hágó* környékétől a hajdani Máramaros vármegye délkeleti sarkában elhelyezkedő fenti *Borsai-szoros*ig húzódik.[21] Az 1902. május 31. és június 1. között Miskolcon tartott ún. *Felvidéki kivándorlási kongresszuson* is magától értetődően vettek részt a sorskérdésben ugyancsak erőteljesen érintett Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye vezetői, képviselői és illetékes szakemberei.[22]

20 Az 1910. évi népszámláláskor Kárpátalján 128 791, a szomszédos Szatmár, Szabolcs és Zemplén vármegyében összesen 80 631, Sáros és Szepes megyében 19 798, mindösszesen 236 414 izraelita lakos élt, a 30 évvel korábbinak több mint kétszerese. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. VI. köt. Kiad. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920, 114., 116.

21 Bulla – Mendöl 1947, 381., 444.

22 Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1902.

Még Kárpátalja nagytáj területére vonatkoztatva tette közzé 1918. december 25-én az *Országos Törvénytárban* a Károlyi-kormány *A Magyarországon élő ruszin nemzet autonómiájáról* szóló, 21-én keltezett 1918. évi X. néptörvényt.[23] A jogszabály a rutén nép számára a beligazgatás, az igazságszolgáltatás a közoktatás, a közművelődés, a vallásgyakorlat és a nyelvhasználat terén önrendelkezési jogot biztosított, és kimondta: a Magyar Népköztársaság Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinok által lakott nagyobb részeiből „Ruszka-Krajna (’Руська Краина’, azaz ’Rutén Tartomány’) néven autonóm jogterület (kormányzóság) alakíttatik”. A X. néptörvényt december 21-i (!) keltezéssel, a kormány tagjainak az aláírásával ruszin (rutén) nyelven is megjelentették, *Народный законъ числа 10. про самоуправу руського народу живущого на Угорщини* címmel.[24] *Ezzel Kárpátalja mint nagytáj megszűnt.*

Az 1918. évi X. néptörvény megvalósítása 1919. január első napjaiban kezdődött, és a tanácsköztársaság március 21-én történt kikiáltása után sem szakadt meg, hanem Munkács központtal a Ruszin Népbiztosságnak nevezett jogterületen folytatódott. A ruszin önkormányzatot Forradalmi Kormányzótanács is a nemzeti önrendelkezés alapján építette tovább. Erre azonban a Károlyi-kormányzat alatt kijelölt Ruszka-Krajna területének csak a kisebbik részén volt lehetőség: az Ung folyótól keletre kiterjedő Máramaros vármegye Tiszától északra elhelyezkedő térségéig. A Forradalmi Kormányzótanács elméletileg, összesen 20 130 km^2 területen, kereken 980 ezer lakossal hozta volna létre Ruszka-Krajna Kormányzóságot. Az új közigazgatási-politikai egység magába foglalta a fentebbi négy kárpátaljai vármegye nagy részét, kivéve azok magyarok által lakott tájait. Ezenkívül Zemplén és Sáros megyék egyes járásait, vagy azok egy részét, ahol ruszinok éltek. Fontos megjegyezni, hogy 1919 tavaszán az utóbbi területek, Sáros vármegye egésze és Zemplén megye északi része – január 12-étől már Ungvár is – csehszlovák, Máramaros megye déli része román katonai megszállás alatt állt, és január elején a román hadsereg megkezdte a

23 MNL OL. Mikrofilm. 7052. sz. doboz. 8. cím. X. tétel. 1918. december 24. 6570/M. E. I. sz. irat.

24 Narodnyj zakon čisla 10. pro samoupravu ruskogo narodu živušogo na Ugoršini. *Kárpátaljai Területi Állami Levéltár*, Ungvár–Beregszász. Fond 59. opisz (tétel) 1. odinicja zberihannya nomer (ügyiratszám) sztr. 1.(old.)

Felső-Tisza-vidék, azaz Máramaros északi részének elfoglalását is. Ennek következtében a Ruszin Népbiztosságot mintegy 9700 km^2 területen hozzávetőleg 460 ezer lakossal tudták létrehozni, és annak igazgatását is csak részben tudták kiépíteni.[25] A csehszlovák és a román hadsereg 1919. április utolsó napjaiban indított közös támadása számolta fel a tanácsköztársaság mindössze 40 napig tartó kárpátaljai uralmát.

A párizsi békekonferencia 1919. június 7. és augusztus 12. között tartott tárgyalásain döntött Kárpátalja ideiglenes nyugati határáról, amelyet kezdetben demarkációs vonalnak neveztek. Ez „nagy vonalakban keletre követi" a Csap és Ungvár közötti vasúti pályát, „meghagyja Ungvárt és környékét Podkarpatská Rusnak", majd az Ung folyó mentén az Uzsoki-hágóig, azaz a lengyel államhatárig húzódik.[26] E több mint 60 km hosszú keskeny sávban 32 település helyezkedett el, amely az elválasztó szakaszként kijelölt Ung folyásán, vagyis az ideiglenes podkarpatská rusi–szlovák országrészhatártól nyugatra feküdt. Ezért e községeket Szlovákiához csatolták, de közigazgatásilag Ungvárról irányították.[27] Ugyanekkor Ung vármegye déli táján a demarkációs vonal egy szakaszon átlépte a Csap és Ungvár közötti vasúti pályát, és keleti oldalán elhelyezkedő három falut (Kisrát, Nagyrát, Tiszaásvány) is Szlovákiához csatolták, és közigazgatásilag Pozsonyhoz tartoztak.[28]

Az ekkoriban kialakult Podkarpatská Rus, azaz a megkisebbedett Kárpátalja területe nemzetközi jogilag a *Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről* szóló 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezménnyel vált az ekkor alakult, addig soha nem létezett, valójában mesterséges állam szerves részévé. A szerződés II. fejezetének 10–13. cikkelyeiben Csehszlovákia kötelezte magát, hogy a Kárpátoktól délre lakó ruténok területét „olyan autonóm egység alakjában fogja megszer-

25 Pinczés 1999, 11.

26 Král 1924, 3.

27 *Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi.* Nákladem Státního Úřadu Statistického, V Praze, 1928. 31.

28 Népességük az 1910. évi népszámlálás szerint: Kisrát 599, Nagyrát 606, Tiszaásvány 404, összesen 1609 fő, közülük 1591 magyar (98,88 %). *Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914.* A Magyar Szent Korona országai. 2000. 125., 139., 161.

vezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva." Választott képviselői részt vesznek a csehszlovák országgyűlés munkájában, és „a rutén terület tisztviselőit a lehetőséghez képest e terület lakosai közül fogják kiválasztani."[29] A csehszlovák kormányzat azonban nemzetközi kötelezettsége és később számtalanszor tett belpolitikai ígéretei ellenére csaknem két évtizedig halogatta a kárpátaljai autonómia bevezetését. Feltételezésünk szerint ennek fő oka, hogy amennyiben Prága már az 1920-as évek elején teljesíti ezt a vállalását, akkor Szlovákiának is meg kellett volna adnia a kilátásba helyezett önkormányzati jogot. Ismerve a szlovák nemzeti mozgalom ekkori törekvéseit, ez feltehetően már az évtized végére Csehszlovákia felbomlását eredményezi.

A Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés Kárpátalja nagytáj területének (17 945 km^2) több mint a kétharmadát (70,7%-át), összesen 12 694 km^2-t 606 568 lakossal Csehszlovákiához rendelte, s ezzel *Kárpátalja területe első ízben módosult*.[30] A Kárpátok lábainál, a Magyar Alföld északkeleti szegélyén – Ungi-sík, Beregi-Tiszahát, Ugocsai-sík – összefüggő és akkor lényegében színmagyar tájáról és annak lakóiról, a néprajzi vonalról a szerződés természetesen hallgatott.

Kevéssé ismert, hogy Máramaros vármegye székhelye, Máramarossziget[31] a párizsi békekonferencia döntésével Csehszlovákiához került volna, hogy a Csap–Beregszász–Nagyszőllős–Huszt–Máramarossziget–Rahó–Kőrösmező vasútvonalat Taracköz térségénél, majd Visóvölgy megállóhelynél, tehát kétszer is, ne vágja át az államhatár. A csehszlovák kormány 1920 júniusában a pálya e szakaszán elhelyezkedő területsávot 10 településsel, illetve vasúti megállóhellyel Romániának ajándékozta „mint a jó barátsági és szomszédsági kapcsolat bizonyítékát és kezességét."[32]

29 Halmosy 1983, 89–93.

30 Král 1924, 10–11.

31 Máramarossziget népessége az 1910. évi népszámlálás szerint: 21 370 fő, ebből 17 542 magyar (80,7%), 1257 német (5,9%), 2001 román (9,3%). *Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914*. A Magyar Szent Korona országai. 2000, 133.

32 Beneš 1996, 35. – Az érintett helyek: Hosszúmező, Szarvaszó, Máramarossziget, Szigetkamara, Tiszaveresmart, Tiszakarácsonyfalva, Bocskó, Tiszalonka, Erdészvölgy, Visóvölgy.

Kárpátalja újonnan kialakított területe ekkor még nem rögzült, mert Csehszlovákia és Románia évekig nem tudott megállapodni az államhatár végleges kitűzésében. Ezt csak 1921. május 4-én jelölték ki, s ekkor egy kiigazítást is végrehajtottak. Mindez *Jiří Král* cseh geográfus szerint a csehszlovák félre „kevés, de viszonylag fájdalmas határmódosítást" hozott.[33] Át kellett adnia Romániának az Ugocsa vármegyei Tarna-patak szénben s ásványi kincsekben gazdag völgyét és négy környező települést: Avaspatakot, Bocskót, Nagytarnát és Ugocsakomlóst.[34] Csehszlovákia ezen kívül még átengedte a Máramaros megyei Técső hajdani magyar koronaváros alatt elhelyezkedő Ferencvölgy-telepen működő üveghutát is.

Romániának azonban kárpótlást kellett adnia Csehszlovákia területi veszteségeiért. Ezért cserébe Kárpátaljához csatolták az Ugocsa vármegyei Batár és Túr folyók „teljesen jelentéktelen" nyugati és északnyugati közét,[35] amelyet az 1919. április 25. körüli napokban foglaltak el a román csapatok. Az ugocsai Tiszántúli járás székhelye, Halmi község azonban továbbra is román fennhatóság alatt maradt, a körzetében viszont három magyar falut Csehszlovákiához csatoltak. Ezek közül kettő ugocsai: Akli és Fertősalmás, valamint az addigi Szatmár vármegyei Nagypalád: mindösszesen 2851 lakossal, akik közül 2792 magyar anyanyelvű (97,9%) volt.[36]

A csehszlovák–román területcserék eredményeképpen a Podkarpatská Rus területe 12 694 km^2-ről 12 653 km^2-re, azaz 41 km^2-rel, a lakossága 581 059 főre csökkent.[37] Ezzel a *Kárpátalja területe* másodszor módosult, amely közel két évtizedig változatlan maradt.

Közben az 1919. szeptember 10-én aláírt saint-germaini békeszerződés csak a „Kárpátoktól délre lakó rutének területét" említi, ekkor még szó sem volt

33 Král 1924, 7.

34 Összlakosságuk 1910-ben: 4275 fő volt, ebből 980 magyar (22,9%), akiknek döntő többsége, 881 fő Nagytarna polgára volt, s viszonylagos többséget (45,6%) alkotott a román és ruszin közösséggel szemben. Magyarország *Közigazgatási Atlasza 1914.* A Magyar Szent Korona országai. 2000. 93., 97., 140., 163.

35 Král 1924, 8., 10., 51.; *Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi*. 1928. VIII.

36 Halmi népessége az 1910. évi népszámlálás szerint: 3455 fő, ebből 3371 magyar (97,6%), 51 német. *Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914.* A Magyar Szent Korona országai. 2000, 89., 110., 114., 139.

37 Král 1924, 7.

Kárpátalja új cseh elnevezéséről. Csak fél év múlva, 1920. február 29-én a Nemzetgyűlés által elfogadott, március 6-án a törvények és rendeletek gyűjteménye 121. számában kihirdetett, és e napon hatályba lépett *Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevele*[38] című alaptörvényben szerepelt először hivatalosan Kárpátalja új cseh neve, a *Podkarpatská Rus*, illetve másodikként *Rusínsko* formában. A két hivatalos cseh fogalom a hatóságok által igen rövid idő alatt elterjedt. Kárpátalja második cseh elnevezése, a Rusínsko egyébként a *Slovensko* név mintájára született. Hamarosan „magyarosítva" *Ruszinszkó* alakban is ismertté vált, s ezt az 1920-as évek elejétől számos kárpátaljai magyar, ruszin és más párt, egyesület, sőt újság is felvette nevébe.[39] A két világháború között a trianoni Magyarországon Kárpátalját *Ruszinszkó*, a Felvidéket viszont *Szlovenszkó* néven is emlegették.[40]

Jól érzékelhető, hogy az 1920-ban hivatalosan megjelent fentebbi cseh *Podkarpatská* elnevezés nem más, mint a magyar *Kárpátalja* fogalom tükörfordítása. Ez tény, hiszen a Kárpátalja földrajzi név több évtizeddel korábbi, miként azt e dolgozatunkban már elemeztük. Tehát nem felel meg a valóságnak, amit némelyek hosszú ideje hangoztattak – miszerint a Kárpátalja név a cseh Podkarpatská hasonmása –, sőt napjainkban is terjesztik ezt a képtelenséget. Ennek gyökerei az 1930-as évek elejére nyúlnak vissza. Elterjesztője *Ivan Olbracht* (1882–1952) cseh író, a csehszlovák kommunista párt egyik alapító tagja volt, aki 1931 és 1936 között több alkalommal tartózkodott Kárpátalján, amelyet egyébként a csehszlovák állami hírverés folytonosan az ország egyik sikerterületeként ábrázolt. Olbracht érdeme, hogy szociográfiai írásaiban feltárta a vidék valódi helyzetét, főként a ruszin népet sújtó iszonyú nyomort, s ezzel általános

38 Hivatalos magyar kiadása: A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevele. Állami Könyvkiadóhivatal, Prágában, 1923, 31 lap.

39 Például: Ruszinszkói Magyar Jogpárt, Ruszinszkói Magyar Hírlap, Ruszinszkói Ügyvédek Szövetsége, Ruszinszkói Méhészek Egyesülete.

40 A trianoni békediktátum után a Felvidék fogalma változott, ezt követően Pozsonytól az Ung folyásáig minden Csehszlovákiához csatolt volt magyar területet így kezdtek nevezni. Egyben az országrész Szlovákia értelmi megfelelőjét is jelentette, amelybe már az elszakított, döntően magyarok által lakott tájak, Csallóköztől az Ungi-sík nyugati részéig is beletartoztak.

feltűnést keltett.[41] Az egyik – talán a leghíresebb – az 1931-ben *Země beze jména* ('A névtelen föld') címmel megjelent írása nyomán terjedt el a *Podkarpatská Rus* elnevezés keletkezésének minden alapot nélkülöző, megtévesztő története, miszerint a magyar Kárpátalja fogalom a cseh Podkarpatská tükörfordítása.[42]

Az 1938. november 2-án kihirdetett első bécsi döntéssel Kárpátalja déli magyarok által lakott területe újraegyesült Magyarországgal, s ezt akkor a *Felvidék legkeletibb részének* tekintették. Ezt világosan kimondta a november 4-én elfogadott, *A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről* szóló 1938. évi XXXIV. törvénycikk.[43] A jogszabály újra felállította Ung, valamint Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéket a történelmi területük hazatért részén.[44] Ezt a dél-kárpátaljai, alföldi jellegű vidéket – az Ung folyótól délkeletre húzódó Ungi-síkot, a Beregi-Tiszahátat és az Ugocsai-síkot – 1944 novemberéig, a szovjet katonai megszállásáig a korabeli magyar köztudat a Felvidékhez tartozónak tekintette.[45]

Miközben 1938. november 2-án az addigi „csehek alatti" Podkarpatská területe, és ezáltal *Kárpátalja területe immár a harmadik alkalommal változott*, s a továbbiakban már csak a többségben ruszinok által lakott hegyvidéki részét jelentette. Podkarpatská Rus kiterjedése 11 094 km^2-re csökkent, s itt a csehszlovák kormány röviddel előbb, 1938. október 11-én kormányzati autonómiát vezetett be, és továbbra is Csehszlovákia országrésze maradt. Élére a magyar–ruszin kettős identitású *Bródy András* (1895–1946) politikust nevezték ki miniszterelnöknek, aki az október 25-i prágai minisztertanácsi ülésen nép-

41 Király 1984, 624. – Ugyancsak *A névtelen föld* címmel Ivan Olbracht 1932-ben kötetbe gyűjtve is kiadta megrendítő kárpátaljai beszámolóit.

42 Újra kiadása: Olbracht 1956, 63.

43 Országos Törvénytár, 1938. november 13. (18. szám.) 532. old.

44 Az 1938. december 15-én tartott népösszeírás szerint a két új vármegye kiterjedése a három várossal – Ungvár, Munkács, Beregszász –, és 133 községgel együtt összesen 2023 km^2. Lakosságuk 276 041 fő, ebből 236 046 magyar (85,5%), 25 124 rutén/ruszin (9,1%), a többi egyéb anyanyelvű volt. Thirring 1939, 456., 461., 474–475., 479., 487.

45 Ugocsa északi fele, Nagyszőllős és környéke a hegyvidéki Kárpátalja része volt az 1939. március közepén történt hazatéréséig. Délkeleti tája (319 km^2) román uralom alatt maradt az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntésig, amikor Észak-Erdéllyel együtt újraegyesült Magyarországgal. A kormány ekkor ismét létrehozta a történelmi, önálló Ugocsa vármegyét.

szavazást javasolt a hegyvidéki Kárpátalja hovatartozásának kérdésében. Emiatt másnap hivatalos vád, „hazaárulás" alapján letartóztatták és bebörtönözték. A szintén magyar–ruszin származású *Volosin Ágoston* (Avgusztin, 1874–1945) görögkatolikus lelkész lett a kormányfő, aki diktatórikus eszközökkel az addigi ruszin helyett ukrán irányultságú politikai rendszert épített ki. Prágától fokozatosan elszakadva Podkarpatská Rus tartományt Huszt fővárossal önálló állammá igyekezett átalakítani, és annak elnevezését önkényesen *Kárpáti Ukrajiná*ra ('Карпатська Україна', 'Karpatszka-Ukrajina') változtatta.[46]

Miután 1939. március 14-én *Jozef Tiso* (1918-ig Tiszó József, 1887–1947) az önrendelkezésű szlovák országrész miniszterelnöke bejelentette az önálló Szlovákia megalakulását, aznap este tartott rádióbeszédében Volosin Ágoston kormányfő is kihirdette Kárpáti Ukrajna függetlenségét. Másnap, március 15-én délután ült össze először (és utoljára) az országgyűlés, a szojm, amely Volosin Ágostont államelnökké választotta. Ez után törvényben kimondta, hogy Kárpáti Ukrajna Köztársaság független állam, élén az elnökkel, amelynek hivatalos nyelve az ukrán. Volosin Ágoston ezután a közeledő magyar csapatok elől Romániába menekült, a rendszere mindössze négy és fél hónapig állt fenn.

Közben 1939. március 15. és 17. között a Magyar Királyi Honvédség három nap alatt felszabadította a hegyvidéki Kárpátalját, és újraegyesítette Magyarországgal.[47] Mivel a csehszlovák kormányzat a ruszin és szlovák politikusok követelései ellenére két évtizeden keresztül nem jelölte ki Podkarpatská Rus nyugati mezsgyéjét, emiatt egy országhatárnak teljesen alkalmatlan tartományi gyepű zárta le az újra magyar kézbe került kárpátaljai területet. Ungvártól az Uzsoki-hágóig ugyanis a vasút közvetlenül a demarkációs vonal közelében húzódott, úgy, hogy a közeli dombok és hegyoldalak túlnyomó részben már Szlovákiához tartoztak. A határbizonytalanság megszüntetésére és a pálya biztosítására a Magyar Királyi Honvédség március 23-án hajnalban támadást indított nyugat felé. Másnap, kb. 20 km széles, 60 km hosszú előnyomulás után a seregtestek

46 Az 1939. februári népszámlálás szerint Kárpáti Ukrajina lakossága 552 124 fő volt, ebből 413 481 ukrán (75,9%), 25 894 magyar (4,8%), többi zsidó, cseh és szlovák, román, s egyéb nemzetiségű. A terror légkörében tartott népösszeírás adatai torzítottak, a magyarság valódi lélekszáma 40 ezer fő volt.

47 Botlik 2005, 261–259., 321–332.

megálltak, mert az addigra elfoglalt területsáv (1056 km^2, 74 községgel) már elegendő volt az Ung völgye, illetve az Ungvár és Uzsoki-hágó közötti vasútvonal és közút biztonságos birtoklásához. Az 1939 márciusi, illetve áprilisi hadműveletttel összesen 12 141 km^2 kárpátaljai terület, 464 községgel, köztük egy várossal (Huszt) egyesült újra Magyarországgal.[48] *Ezzel megtörtént a Kárpátalja területének negyedik változása.* A következő hónapokban bizonytalan volt az elnevezés használata – Kárpátalja, Ruténföld (Ruthénföld), Podkarpatszka (Podkarpatszko), Ruszinszkó, Ruszinföld, sőt Magyarországi Ruszinszkó –, ezeket a magyar hatóságok és a sajtótermékek hozták forgalomba. Végül a Kárpátalja és a Ruténföld honosodott meg. Kezdetben a hazatért vidék lakóinak többségét a hajdani magyar-orosz népnévvel illeték, 1939–1940 fordulójától terjedt el a nép önmegnevezése, a ruszin, s 1940 tavaszán, kora nyarán honosodott meg újra hivatalosan a 13. századtól használt latinos névalak, a rutén.

A Magyarországgal újraegyesült hegyvidéki Kárpátalján a hadműveletek természetes folyományaként katonai irányítást vezettek be, amelyet 1939. július 7-én állami közigazgatás váltott fel. „*A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről*" szóló 1939. évi VI. törvénycikk 6. szakasza utasította a miniszterelnököt, hogy „Kárpátalja önkormányzatának szabályozásáról külön törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé".[49] A törvénycikk elfogadása napján, június 22-én jelent meg a 6200/1939. számú kormányrendelet „*A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről*".[50] E határozat alapján állították fel 1939. július 7-én Ungvár székhellyel a *Kárpátaljai Kormányzó Biztosság*ot (a határkiigazítások után: területe 12 146 km^2, lakossága 671 512 fő volt), amelynek élén *Horthy Miklós* (1868–1957) államfő által kinevezett kormányzói biztosok működtek. Elsőként *báró Perényi Zsigmond* (1870–1946), majd *Kozma Miklós* (ered. Lázár, 1884–1941), aztán *Tomcsányi Vilmos Pál* (1880–1959) töltötte be a tisztséget.

A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság joghatósága alá eső területet három egységre tagolták: Ungi, Beregi és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségre;

48 Thirring 1939, 199–200., 236–237.
49 Országos Törvénytár, 1939. június 23. (6. sz.). Lásd még: MNL OL K 774–1939. 55–57.
50 *Belügyi Közlöny*, 1939. július 8. (30. sz.) 769–773.

székhelyük: Ungvár, Munkács és Huszt.[51] Ezek köz- és szakigazgatásilag teljesen eltérően működtek, mint az első bécsi döntés után Kárpátalja déli, síkvidéki táján létrehozott Ung vm., illetve Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék (k. e. e. vm.) irányítása. A kormányzói biztosság területén ugyanis általános volt a kétnyelvű – magyar és rutén – hatósági-hivatali ügyintézés (nyomtatványok, körbélyegzők, a postaszolgálat, a közintézmények, a közúti- és vasúti állomás táblák stb. feliratai), és a szabad nyelvhasználat. Továbbá a rutén nyelv oktatása az elemi iskoláktól az egyetemi szintig (erre a budapesti egyetemen volt lehetőség), valamint az anyanyelvű közművelődés széles körű lehetőségei. A kétnyelvűséget szolgálta az 1941. január 26-án, Ungváron megalakított *Kárpátaljai Tudományos Társaság, Ungvár* – Подкарпатское Общество Наук, Унгваръ, a „Ruszin akadémia", amely a rutén származású tudósokat, kutatókat, művészeket tömörítette, s ezen kívül rutén nyelvű könyveket, folyóiratokat, újságokat adott ki.[52]

Közben a magyar kormány még 1939 júliusában – hasonló célkitűzésekkel, mint négy évtizeddel korábban – újraindította a vértanú *Egán Ede* által vezetett hegyvidéki akciót a ruszinság gazdasági, művelődési és szociális felemelésére. Kárpátalja önkormányzatáról *gróf Teleki Pál* (1879–1941) miniszterelnök 1940. július 23-án az Országgyűlésben törvényjavaslatot nyújtott be, amelyet az akkor már igen feszült magyar–román viszony miatt augusztus 5-én visszavont. A magyar–rutén kétnyelvűséget megteremtő fentebbi 6200/1939. számú kormányrendelet további szakigazgatási jogszabályokkal kiegészítve azonban 1944. október végéig, Kárpátalja szovjet katonai megszállásáig továbbra is hatályban maradt. A kommunista diktatúra azonnal felszámolta a kétnyelvűséget, és tönkretette a hegyvidéki akció eredményeit is.

A Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. június 29-én, Moszkvában aláírt szerződéssel a magyarlakta ungi, beregi-tiszaháti és ugocsai-síkvidékkel együtt a hegyvidéki Kárpátalja véglegesen a Szovjetunió megszállása alá

51 Benisch 1941, 73–74.

52 Botlik 2005, 352–360. – A kétnyelvűség elemeiről és a Kárpátaljai Tudományos Társaságról Uő. 2005, 9–58.

került,[53] *s ezáltal negyedszázad alatt a területe immár az ötödik alkalommal* változ*ott*. Kiterjedése 12 800 km²-re nőtt, miután kijelölték a szovjet–csehszlovák államhatárt. Ekkor az Ung folyótól nyugatra, Ungvártól északra az Uzsoki-hágóig húzódó kb. 60 km hosszú, 10–15 km széles térséget az 1919–1938 között fennállt podkarpatská rusi–szlovák tartományi elválasztó vonalig a szovjet birodalom bekebelezte. Ugyanekkor a fentebbi sávtól délre az Ungi-síkon, az Ungvár–Csap vasúti pályától keletre fekvő három községet (Kisrát, Nagyrát, Tiszaásvány: összterületük 2213 hektár/22,13 km², lakosságuk 1512 fő), továbbá az attól nyugatra elhelyezkedő 17 községet[54] is a Szovjetunióhoz csatolták, noha e települések 1919 és 1938 között közigazgatásilag Szlovákiához tartoztak, és azokat Pozsonyból irányították. Az 1941. évi népszámlálás szerint az elszakított és a Szovjetunióhoz rendelt Ung-vidéken 20, döntően magyar népességű község helyezkedett el. Összterületük 17 938 hektár, azaz 179,39 km², a népességük 14 888 fő, ebből 13 998 magyar (94,02%), 467 rutén (3,13%), 20 német és 402 egyéb anyanyelvű (2,70%) volt.[55]

Kárpátalja Magyarországtól történt újabb elszakítása után, 1944 októberétől a magyarországi szóhasználatban nem a térség nagyon hasonló orosz és ukrán elnevezésének a magyar fordítása, a *Kárpátontúl* honosodott meg. Feltehető oka a szemléletbeli különbség volt, miszerint az újonnan meghódított „szovjet" terület Moszkvából, illetve Kijevből tekintve valóban Kárpátokon „túli", Magyarországon viszont „inneni", azaz *Kárpátalja* volt. Ebből eredhet, hogy az anyaországban Kárpátontúl helyett, inkább az elfogadhatóbb *Kárpát-Ukrajna*, vagy *Kárpátukrajna* megnevezés terjedt el, miközben az lényegében megegyezett az 1938–1939 fordulóján *Volosin Ágoston* podkarpatská rusi miniszterelnök által

53 Botlik – Dupka 1991, 53. – Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásáról szóló szovjet–csehszlovák szerződés szövege, illetve jegyzőkönyve, 148–150.

54 A 17 elszakított község: Bátfa, Botfalva, Csap, Gálocs, Ketergény, [Kincses]Homok, Kisszelmenc, Kistéglás, Koncháza, Minaj, Őrdarma, Palágykomoróc, Palló, Sislóc, Szürte, Tiszasalamon, Ungtarnóc. Közülük legnépesebb a Tisza menti Csap nagyközség volt 3498 lakossal, ebből 3416 magyar (97,65%), 26 rutén, 13 német, 43 egyéb.

55 *Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi* 1928, 26–27., 31.; *Statistický lexikon obcí na Slovensku.* Štátný úrad statistický, V Praha 1927, 128–131.; *Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatské.* Nákladem „Orbis", V Praze 1937, 22–23.; Kepecs 1996, 105–106., 112–115.

önkényesen bevezetett *Kárpáti Ukrajina* országrész elnevezésével.[56] Ugyancsak a *Kárpátukrajna* kifejezést használták 1944–1945 fordulóján Moszkvába és Ungvárra küldött kérelmeikben és újságjaikban azok a kommunisták, akik Dél-Máramaros Kárpátukrajnához, „azon keresztül" Szovjet-Ukrajnához való csatlakozását szorgalmazták. Az ezzel kapcsolatos határozatot az 1945. január 27-én Máramarosszigeten megtartott „rendkívüli gyűlésen egyhangúan lelkesedéssel" mondták ki.[57]

A Szovjetunió legfelsőbb vezetése eredetileg a Tisza vonalát szánta szovjet–magyar államhatárnak, vagyis az ún. Csonka-Bereg (459 km^2) elcsatolását tűzte célul. Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti egyezményt[58] durván megszegve, Ivan. Sz. Konyev (1897–1973) marsall tudtával a térségben állomásozó megszálló szovjet alakulatok, és kárpátontúli (ti. kárpátaljai) ukrán fegyveres erők augusztus 16-án hajnalban támadást indítottak Csonka-Bereg, azaz a Vásárosnaményi járás 25 községének az elszakítására. Tehergépkocsikon érkezett egységeik meglepetésszerűen lefegyverezték a magyar honvéd határőrséget, a rendőrséget, megszakították a telefonösszeköttetést, és elfoglalták a Tisza vonalát. Parancsnokaik a községek elöljáróit kivégzéssel fenyegetve arra kényszerítették, hogy nyilatkozatban kérjék falujuknak *Kárpát-Ukrajná*hoz és a Szovjetunióhoz való csatlakozását. Katonáik eközben fosztogattak, és a lakosság ingóságaiban, gabonaféléiben és állataiban jelentős károkat okoztak. Az NKVD és a SZMERS megtorló alakulatai megfélemlítésül erről a vidékről is elhurcolták a 18 és 55 év közötti férfiakat, mintegy kétezer főt a szolyvai gyűjtőtáborba, onnan a gulágokra, ahol a többségük elpusztult.

56 Volosin Ágostont Prágában, 1945 májusában a szovjet hadsereg megtorló alakulata, a SZMERS (СМЕРШ), mint fasiszta vezetőt letartóztatta. Moszkvába hurcolták, ahol júliusban a Lefortovói börtönben vizsgálati fogságban meghalt. Az évtizedekig megbélyegzett Volosint és Kárpáti Ukrajina „államát" a független Ukrajna rehabilitálta, és történelmi előzményének ismerte el, az évfordulóit megünnepli. Volosint 2002-ben posztumusz Állami Érdemrenddel tüntették ki, és az „Ukrajna Hőse" címet adományozták neki.

57 A Nemzeti Demokrata Front egységesen kimondta a Szovjetukrajnához való csatlakozást. *A Nép*. Demokratikus lap. (Máramarossziget), 1945. január 28. (6. sz.) 1.

58 A megállapodás Magyarországot visszaparancsolta az 1937. december 31-i, azaz a trianoni határok mögé.

A Csonka-Bereg 1945. augusztus 16. és 28. közötti jogtalan elfoglalásának fenti körülményeiről dr. Balogh István (1912–2007) Szatmár, Ugocsa és Bereg közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye főispánja 1945. szeptember 13-án Mátészalkán kelt havi jelentésében számolt be Erdei Ferencnek (1910–1971), az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterének.[59] A kormány magyar érzésű vezetőinek a szovjet túlsúlyú budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság angol és amerikai tagjainál sikerült elérniük, hogy a csonka-beregi községekből visszavonják a szovjet-ukrán csapatokat és a megszálló igazgatási szerveket. Az NKVD irattárában megtalálhatók a „Nagy Kárpát-Ukrajna" térképeinek 1944–1945-ben készült változatai, amelyeken az Ung-vidék, Felső-Bodrogköz, Csonka-Bereg és a Túrhát nagy része (Tiszabecs környéke és a Halmi járás) már a szovjet birodalom tartozékaiként szerepelnek.[60]

A fentebbi szovjet–csehszlovák szerződést 1945. november 23-án hagyta jóvá a csehszlovák nemzetgyűlés, majd november 27-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége. Az egyezmény csak 1946. január 30-án, az okiratok Prágában történt kicserélésekor lépett hatályba. Ezelőtt nyolc nappal hozta létre a fentebbi legfelsőbb elnökség 1946. január 22-én Moszkvában kelt 218. számú rendeletével a *Kárpátontúli terület*et Ungvár székhellyel. Az eredeti okiratban oroszul Закарпатськая область ('Zakarpatszkaja oblaszty'). Idézzük: „Jóváhagyandó az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság előterjesztése a Kárpátontúli terület megalakításáról uzshorodi székhellyel".[61]

Két nap múlva, 1946. január 24-én adták ki Kijevben az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 219. számú rendeletét, ebből is idézünk: „1946. január 25-től a Kárpátontúli területen az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvényhozása lép életbe". (Az eredeti ukrán jogszabályban: Закарпатська область, ('Zakarpatszka oblaszty'). Ez utóbbi ukázra (törvényerejű rendelet) azért volt szükség, mert ez idáig a moszkvai legfelsőbb párt- és állami veze-

59 Balogh István főispán havi jelentése, 1945. szeptember 13. MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (Nyíregyháza), XXI. 101/C. Szatmár-Bereg vm. főispánjának iratai. Közellátási kormánybiztosi iratok. (Közigazgatási határok rendezése, hivatalok működése.) Rend. száma: 5002/eln., ad 40/1945. eln. sz. 1–2.

60 Botlik 2019, 63–73. Térképmelléklet: Nagy-Kárpátalja tervezett határai.

61 Bibikov – Kovács 1970, 2–3., 28. – oblaszty = terület, magyar megfelelője a megye.

téstől függő, de helyileg önálló *Kárpátontúli Ukrajna* (tudniillik Kárpátalja; Закарпатська Україна, ЗУ; 'Zakarpatszka-Ukrajina', ZU) lényegében önrendelkezésű államalakulatként, szovjet tagköztársaságként működött Ungvár székhellyel. Kormánya, a Народна Рада ('Narodna Rada'), vagyis Népi Tanács[62] különféle főhatóságai a megalakulásuktól, 1944. november 27-étől több mint egy évig (14 hónapig), 1946. január 24-éig álltak fenn. Ez alatt Kárpátalján a Szovjetunió törvényei voltak érvényben, tehát semmiképpen nem tartozott a kijevi székhelyű ukrán tagköztársasághoz, jóllehet ezt napjaink ukrán történetírása is minden alapot nélkülözve hangoztatja.

Kárpátalja akkori önálló állami jellegét alátámasztja az is, hogy a Néptanács megalakulása előtt egy héttel, 1944. november 19-én Munkácson létrejött a Zakarpatszka-Ukrajnai Kommunista Párt és annak Központi Bizottsága ('Комуністична Партія Закарпатської України Центральний Комітет', ukrán rövidítése: КПЗУ ЦК) a hatalom átvételére.[63] A ZUKP KB első titkára a Bereg vármegyei születésű *Turjanica János* (később: Ivan Ivanovics, 1901–1955) lett.[64] Az akkori szovjetunióbeli gyakorlat szerint Kárpátalján is a kommunista párt vezetője és a végrehajtó hatalom, a néptanács (kormány) elnöke tisztségét egyazon személy, Ivan Turjanica töltötte be. Miután 1946. január 25-én a *Kárpátontúli terület*et (ti. Kárpátalját) Ukrajnához csatolták, és az állam legújabb megyéjévé alakították át, rövid úton felszámolták az addig önálló hatalmi, köz- és szakigazgatási szerveit. Saját postaszolgálatát – Пошта Закарпатська Україна ('Posta Zakarpatszká Ukrajina') – is megszüntették, amelyet 1945. január 3-án állított fel a Néptanács.[65] A kárpátaljai ZUKP beolvadt az Ukrán Kommunista [bolsevik] Pártba, Ivan Turjanica ezt követően az UK(b)P kárpátontúli terü-

62 A korabeli kárpátaljai magyar sajtóban Néptanács vagy Kárpátontúli Néptanács.

63 Komuniszticsna Partija Zakarpatszkoji Ukrajini Centralynij Komitet, rövidítve: KPZU CK.– A korabeli helyi magyar kommunista sajtóban: Zakarpatszka-Ukrajnai Kommunista Párt Központi Bizottsága, rövidítve: ZUKP KB.

64 Turjanica János, a hajdani 1919-es magyar vörös katona 1921 és 1925 között Budapesten kéményseprőként dolgozott.

65 A Kárpátontúli Ukrajina Posta cirill szöveggel felülnyomta a Magyar Királyi Posta 103-féle bélyegét, közöttük híres sorozatokat (Szent Margit, Kossuth, Horthy, Lánchíd, Hadvezérek stb.) amelyek továbbra is forgalomban maradtak. Az önálló postaszolgálat később új, cirill feliratú bélyegeket is kiadott. Simády 1991, 122., 124., 130., 133–136., 143–147., 150–151.

leti bizottságának az első titkári tisztségét töltötte be. A berendezkedő ukrán hatalom a magyarság körében a *Kárpátontúl* megnevezést igyekezett meghonosítani, hivatalosan így is lett, de kényszerből többnyire a *Kárpát-Ukrajn*át is használta.

Fontos leszögezni, hogy az 1944 októberi szovjet katonai megszállás után Kárpátalján *az oroszt vezették be hivatalos nyelvként.* Ezt követően az ukrán csak a másodlagos nyelv szerepét töltötte, tölthette be, még az után is, hogy 1946. január 25-én Kárpátalját önálló területként (megyeként) Ukrajnához csatolták. Ez az állapot a szovjet korszakban több mint négy évtizedig tartott. Csak 1990. július 16-án változott meg, amikor az ukrán Legfelsőbb Tanács (Верховна Рада, 'Verhovna Rada'), vagyis a parlament a nemzeti önrendelkezés alapján kikiáltotta az ország részleges függetlenségét, és az *ukránt nyilvánította ki hivatalos nyelvnek.* Ez idáig a kárpátaljai magyar iskolákban az orosz nyelvet oktatták, nem az ukránt.

Az előbbihez kapcsolódik, hogy a szovjet hadsereg által 1944 októberében elfoglalt Kárpátalja hivatalos neve oroszul Закарпатськая область ('Zakarpatszkaja oblaszty'), másodsorban ukránul Закарпатська область ('Zakarpatszka oblaszty'), azaz Kárpátontúli terület volt. Emellett hamarosan elterjedt a két fogalom rövidített formája, méghozzá a Szovjetunióban már régóta használt mintára, például: Закавказье (Zakavkaz'e), azaz Kaukázusontúl vagy Забайкалье (Zabajkal'e), Bajkálontúl. Ezt követően Kárpátalját oroszul Закарпатье ('Zakarpatye'), ukránul Закарпаття. ('Zakarpattya') névvel is illeték, és mindkettőt általánosan a *Kárpátontúli terület* értelmi megfelelőjeként használták a közéletben, az orosz és ukrán nyelvű sajtóban s a kiadványokban is.[66] A magyar nyelvűekben „magyarítva" *Zakarpatye*, majd *Zakarpattya* alakban fordult elő.

Magyarországon a második világháború, különösen 1948 után a kommunista hatalom terjesztette a köztudatban a *Kárpátalja* helyett a *Kárpátukrajna*, *Kárpát-Ukrajna* megnevezést, és tette kötelezővé a hivatalos kiadványokban, s ezt népszerűsítette a sajtó is.

66 Kovács Sándor tanár, kárpátaljai útikönyvek írója, helytörténész, fotós (Budapest) személyes közlései.

Emellett a *Kárpátontúl*, sőt *Szovjet-Kárpátalja* fogalom is előfordult. Elsősorban nem az ott élő magyarság sorsa kapott figyelmet az anyaországi sajtóban, hanem a szerény keretek között kibontakozó irodalmi élet: az Ungváron évente megjelenő egy-két verses-, illetve prózai kötet, antológia.[67] Eközben az elszakított és a szovjet birodalomhoz csatolt Kárpátalja léte kényes, sőt kínos politikai kérdésnek számított mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakban.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után, 1959-ben látott napvilágot az Új Magyar Lexikon nyitó kötete, amelynek szerkesztését 1958-ban zárták le. A 4. kötetben – melynek összeállítása 1961. április első napján zárult le – a *Kárpátalja* fogalom csak utalócímszóként szerepel, s ez a *Kárpát-Ukrajna* szócikkhez vezet át. Névváltozatai: *Kárpátontúli-terület,* [oroszul:] *Zakarpatszkaja Ukraina.* Területe: 12 900 km^2 (a legtöbb forrásban: 12 800 km^2), lakossága 960 000 fő (1960), ukrán (75%), magyar (16%), vagyis 153 600 fő.[68]

A hivatalos kiadványnak tekintett Új Magyar Lexikon vonatkozó szócikke hitelesítette a *Kárpát-Ukrajna* megnevezést. Ennek ellenére az 1960-as évek végén egyes irodalmi lapok közleményeinek a címében már feltűnt a *Kárpátalja* fogalom. Olykor váltakozva *Kárpát-Ukrajnával*, akár ugyanazon folyóirat egymáshoz közeli számaiban is.[69] Nemcsak a kárpátaljai magyar irodalomra, hanem az ott élő magyarság kisebbségi sorsára is felhívta a figyelmet két ott élő szerző, S. Benedek András (1947–2009) és Kovács Vilmos (1927–1977) a Magyarországon, 1970 végén megjelent tanulmányában. A történelmi háttér és a jelen helyzet megrajzolásával először igyekeztek tárgyilagosan bemutatni a kárpátaljai magyarság szellemi életét.[70] Dolgozatuk 12 év múltán akadémiai

67 *Tanuljunk a kárpátukrajnai kolhozparasztoktól.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1951, 46 lap.; Kulcsár 1959; Krecsmáry 1967, 35–41.

68 Berei 1962, 53., 54. – A szócikk történeti részében számos torzított adat, sőt valótlan tény olvasható.

69 Sándor 1969, 126–128.; Margócsy 1969, 65–68.; Uő. 1970, 89–90.

70 Kovács – Benedek 1970, 961–966.; II. rész 12. sz. 1144–1150. – Írásuk nagy visszhangot keltett. Később mindkét alkotót a kárpátaljai hatóságok meghurcolták, az állásukból elbocsátották. Benedek 1976-ban, Kovács 1977-ben áttelepült Budapestre, aki ezt követően három hét múlva gyógyíthatatlan betegségben meghalt.

kiadványban ismét megjelent, de a korábbi politikai töltésű címmel.[71] A Kárpátalja mellett a „Kárpát-Ukrajna" fogalmat is használta az 1982-ben kiadott, hivatalosnak tekinthető történeti kronológia.[72]

Feltűnő, hogy Kovács Vilmos 1965-ban megjelent *Holnap is élünk* című művéről a szerzőpáros még 1982-ben is a következőket közölte. „A könyv úgy került a köztudatba – E. Fehér Pál kifejezésével – mint »a kárpát-ukrajnai magyarság regénye.«"[73] Miközben azt *E. Fehér Pál* (1936–2013) újságíró, kritikus a központi pártlap, a *Népszabadság* kulturális rovatának akkor helyettes vezetője az irodalmi hetilapban megjelent ismertetésének már a címében így minősítette: „A kárpátaljai magyarság regénye".[74] A kárpátaljai Tiszapéterfalván született kortárs irodalomtörténész, *Kiss Ferenc* (1928–1999) néhány hét múlva az egyik legjobb vidéki folyóiratban viszont „kárpát-ukrajnai" alkotásként méltatta.[75]

Az 1960–1970-es évek fordulójától a határokon túl kisebbségi sorsban élő elszakított magyarság helyzetére egyre nagyobb figyelemmel, majd aggodalommal tekintett a magyarországi közvélemény. Ez idő tájt egyre jobban megerősödött a Kárpátalja kifejezés a magyar köztudatban, s az elsősorban politikai tartalmú Kárpát-Ukrajna fogalom az 1980–1990-es évek fordulójától szinte teljesen háttérbe szorult.

Közben 1945 után a csehszlovák kommunista párt egyik alapítója, *Ivan Olbracht* mendemondájának „diadalútja" is folytatódott. Elsősorban a magyarországi néprajzosok és történészek terjesztették e téves állításokat az elmúlt évtizedekben. Élenjáróként említendő a szerzőpáros, *Kósa László* és *Filep Antal,* akik 1975-ben a korszak egyik jelentős tanulmányában közölték: „A *Kárpátalja* fogalom úgy alakult ki, hogy a területet a trianoni békeszerződés Csehszlovákiához csatolta, ahol önálló közigazgatási egységként, *Podkarpatska Rus* néven kormányozták. A második világháborút követően a Szovjet-Ukrajna területévé

71 S. Benedek – Kovács 1982, 159–174.
72 Benda 1982, 1020., 1039., 1040., 1125., 1128.
73 S. Benedek – Kovács 1982, 166.
74 E. Fehér 1965, 4.
75 Kiss 1965, 896.

Zakarpatszkaja Oblaszty néven önálló igazgatási egységévé vált".[76] A szócikk a „Kárpátukrajna" névváltozatot is megemlíti.

Az Olbracht-féle legenda legnagyobb hatású magyarországi terjesztője *Kiss Lajos* nyelvész volt, etimológiai szótárának első kiadása 1978-ban, tíz év múltán már a negyedszer látott napvilágot. A kor szellemének megfelelően a művében szereplő kárpátaljai települések névmagyarázata így kezdődik: „helység Kárpát-Ukrajnában (SZU)", azaz a Szovjetunióban. Ugyanakkor a „Kárpátalja" szócikkben a cseh író, Ivan Olbracht *A névtelen föld* című írásának első bekezdését idézi, az 1956-ban cseh nyelven ismét kiadott kötetből[77] mint döntő forrást: „A magyar *Kárpátalja* tükörfordítással keletkezett a cseh *Podkarpatsko*, az ukrán Kárpátalja, Підкарпаття ['*Pidkarpattya*'] alapján".[78] Noha Kiss Lajos az utóbbit leszögezte, szócikkében mégis ellentmondásba keveredett, mert megemlítette az 1817-es Hübner-féle lexikonból vett *Kárpát allyai* járást és az 1889-ben Munkácson kiadott *Kárpátalja* című hetilapot is.

Az Olbracht-féle mendemondát az etnográfusok nemzedékeit nevelő Magyar Néprajzi Lexikon is tovább éltette, élteti. *Kárpátalja* című szócikke megismétli a cseh író durva tévedését, s ezt egy hibával meg is toldotta. Idézzük: A „Kárpátalja fogalom úgy alakult ki, hogy a területet a trianoni békeszerződés Csehszlovákiához csatolta, ahol önálló közigazgatási egységként, Podkarpatska Rus néven kormányozták. Ennek a kifejezésnek a magyar fordítása Kárpátalja".[79] (Helyesen: Podkarpatská.)

76 Kósa – Filep 1975, 127. – A terület neve cseh nyelven, helyesen: Podkarpatská. Ugyanezen szócikkben egy vaskos tévedés: „A honfoglaló magyarság egy csoportja e vidéken, az Ung völgyén (Vereckei-szoros) szállta meg a Kárpát-medencét". (125.) Mint köztudott, hogy a magyarok Vereckei-hágón a Latorca folyó völgyének közelében érkeztek a Kárpát-medencébe, és haladtak Munkács irányába. A könyvben tévesen jelent meg, hogy a Vereckei-hágó az Ung forrásvidékén fekszik. A valóság, hogy az Vereckei-hágótól az Ung forrásvidéke, és az Uzsoki-hágó mintegy 40 km-re, északnyugatra helyezkedik el a Kárpátok hegyláncán. [A két szerző kötetét Balassa Iván (1917–2002) lektorálta.]

77 Olbracht 1956, 63.

78 Kiss 1988, 693. – Kiss Lajos (1922–2003) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének vezető munkatársa (1957–1996), akadémikus, haláláig nyugdíjas tudományos tanácsadó. Egyes műveiben túlzottan hangsúlyozta a szláv hatást a magyar földrajzi nevek eredetével kapcsolatban.

79 Ortutay 1980, 84.

Az előbbiekből következik, hogy még napjainkban is felbukkan egyes magyarországi szerzőknél a hosszú évtizedekig elsősorban politikai tartalmat hordozó *Kárpát-Ukrajna* kifejezés.

Közben a kárpátaljai magyarság ismét új államkeretbe került, természetesen nem előzmények nélkül. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) 1985. március 11-én tartott soron kívüli ülésén *Mihail Sz. Gorbacsov*ot választották a párt főtitkárává, aki ezt követően megkezdte a birodalom gyökeres átalakítását. Meghirdette a politika és a tájékoztatás *nyíltságának elvét*: „glasznoszty" ('гласность'), azaz a nyilvánosságot, s ez az addigi tiltások és korlátok feloldását jelentette. A másik alaptétel a „peresztrojka" ('перестройка'), az átépítés, mely a gazdaság és a társadalom átformálását tűzte ki célul. Hatásukra megélénkült az ukrán nemzeti mozgalom, amelynek elszakadási törekvéseit tovább erősítette a főváros, Kijev mellett működő csernobili atomerőmű 1986. április 26-án történt katasztrófája.

Az enyhülő politikai légkörben 1989. február 26-án, Ungváron alakult meg a nemzeti elnyomásban élő magyarság első érdekvédelmi szervezete, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amelynek elnökévé *Fodó Sándor* (1940–2005) nyelvészt, egyetemi oktatót választották. A szervezet szeptember 10-én, Munkácson tartott választmányi ülésén határozatot fogadott el egy *Magyar Autonóm Körzet* megalakításáról Beregszász központtal. Ezekben a napokban, szeptember 8–10-én jött létre Kijevben a legjelentősebb ellenzéki tömegszervezet az Ukrán Népi Mozgalom az Átalakításért, a RUH (РУХ), amelyek döntő szerepe volt abban, hogy 1990 márciusában Ukrajnában többpárti választásokat tartottak. Ezt követően július 16-án az ukrán Legfelsőbb Tanács (parlament) nyilatkozatot fogadott el Ukrajna részlegeses függetlenségéről, és az ukránt az ország hivatalos nyelvévé nyilvánította. Egy év múltán, 1991. augusztus 24-én a moszkvai államcsínykísérlet bukását követően a kijevi parlament kikiáltotta Ukrajna teljes függetlenségét.

Az 1991. december első napján tartott népszavazáson az ország polgárai jóváhagyták a Legfelsőbb Tanácsnak az állami önállóságról szóló döntését, és *Leonyid Kravcsuk*ot köztársasági elnökké választották. Kárpátalján ugyanekkor további két ügyben is kikérték a választók véleményét. A terület (megye) különleges státusú önkormányzatának megteremtésére a szavazók 78%-a szavazott;

a Beregszászi járás polgárainak túlnyomó többsége, 81,4%-a pedig egy Magyar Autonóm Körzet létrehozására voksolt.[80] Az utóbbi két törekvés azóta sem valósult meg. Ennek fő oka, hogy öt nappal később, december 6-án Antall József (1931–1993) miniszterelnök Kijevben aláírta a magyar–ukrán alapszerződést, amelyben teljesen figyelmen kívül hagyta a kárpátaljai magyarság érdekeit. Ukrajna az ország lakosságának közel felét alkotó nemzetiségekkel (döntően oroszokkal, de lengyelekkel, magyarokkal, románokkal stb.) szemben 1995–1996-ig türelmes kisebbségi politikát valósított meg. Ekkor a helyzet megváltozott, és Ukrajna azóta elavult, napjainkban megengedhetetlen 19. századi eszközökkel nemzetállamot épít, amelynek fő célja a nemzetiségi oktatás elsorvasztása, s ez által a kisebbségeknek a többségi ukrán nemzetbe történő beolvasztása.

Eközben az Ukrajnában élő elszakított magyarság továbbra is mellőzi a politikai töltetű Kárpátontúl megnevezést, és öntudatosan használja a *Kárpátalja* kifejezést. Szülőföldje területének kiterjedése egyelőre nem változott.

80 Botlik – Dupka 1993, 31.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh 1945. *Dr. Balogh István főispán havi jelentése, 1945. szeptember 13.* MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (Nyíregyháza), XXI. 101/C. Szatmár-Bereg vm. főispánjának iratai. Közellátási kormánybiztosi iratok. (Közigazgatási határok rendezése, hivatalok működése.) Rend. száma: 5002/eln., ad 40/1945. eln. sz. 1–2.

Bartha 1901. Bartha Miklós: *Kazár földön.* Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1901.

Benda 1982. Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország Történeti Kronológiája.* IV. köt. 1944–1970. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Beneš 1996. Beneš, Karel: *Vasúti közlekedés Kárpátalján.* MÁV [Magyar Államvasutak] Rt. Vezérigazgatósága, Budapest, 1996.

Benisch 1941. Benisch Arthur: A visszatért területek közigazgatási beosztása. II. rész. Kárpátalja. *Közigazgatástudomány*, 4. (1941) 3. sz. 73–74.

Berei 1962. Berei Andor (szerk.): Új Magyar Lexikon 4. köt. Harmadik változatlan lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Bibikov – Kovács 1970. Bibikov, Konsztantyin – Kovács Vilmos (összeáll.): *Kárpáti Kalendárium 1971.* Kárpátontúli Területi Nyomda (Uzshorod) [Ungvár], 1970.

Bihar 1901. Bihar Jenő: *Egán Edét meggyilkolták.* Nyomatott a „Hunyadi Mátyás"-Intézetben, Budapest, 1901.

Botlik 2005a. Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. (Szerk., előszó Udvari István.) Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke–Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Nyíregyháza, 2005. *(Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 7.)*

Botlik 2005b. Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. (Szerk., előszó Udvari István.) Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2005. *(Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 9.)*

Botlik 2018. Botlik József: *A magyar nemzetpolitika előfutárai: Darányi Ignác – Egán Ede – Kazy József.* Herman Ottó Intézet Nonprofit Kft., Budapest, 2018.

Botlik 2019. Botlik József: Kísérletek szovjet „Nagy-Kárpátalja" létrehozására 1944–45-ben. *Trianoni Szemle,* 15. (2019) 1–2. sz. 63–73.

Botlik – Dupka 1991. Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon… Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991.* Mandátum Kiadó, Universum Kiadó, Budapest–Szeged, 1991.

Botlik – Dupka 1993. Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.

Bulla – Mendöl 1947. Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947. *(Nevelők Könyvtára 2. – Országos Köznevelési Tanács Budapest).*

Csomár 1889. Csomár István: Viszontlátás. *Kárpátalja* (Ungvár), 1. (1889) október 27. 1. sz. 1.

E. Fehér 1965. E. Fehér Pál: A kárpátaljai magyarság regénye. Kovács Vilmos: Holnap is élünk. Élet és Irodalom, 9. (1965) október 2. 40. sz. 4.

Egan 1900. Egan Ede: *A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását czélzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr.[uár] 12-én tartott értekezletről szóló JELENTÉS. Darányi Ignácz m.[agyar] kir.[ályi] földmívelési miniszter úr Ő Nagyméltóságához felterjeszti borostyánkői EGAN EDE.* Werbőczy Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapesten, 1900. 199.

Halmosy 1983. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései.* II. átdolg., bőv. kiad. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Hübner 1817. Hübner János: *Mostani, és régi nemzeteket, országokat, tartományokat […] esmértető lexicon, mellyet szerzett Hübner János, […] a' Magyar és Erdély Országi geographiával tökélletesített […] Fejér György.* Ötödik darab. [V. köt.] Kiadatott Trattner János, Pesten, 1817.

Kepecs 1996. Kepecs József (szerk.): *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.*

Király 1984. Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon. IX. köt.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Kiss 1965. Kiss Ferenc: Egy kárpát-ukrajnai magyar író regénye. Kovács Vilmos: Holnap is élünk. *Tiszatáj* (Szeged), 19. (1965) 11. sz. 896.

Kiss 1988. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. IV. bőv., jav. kiad. I. köt.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Kovács 1922. Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* A Szerző kiadása, Budapest, 1922.

Kovács – Benedek 1970. Kovács Vilmos – Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. I. rész. *Tiszatáj*, 24. (1970) 10. sz. 961–966.: II. rész *Tiszatáj,* 24. (1970) 12. sz. 1144–1150.

Kósa – Filep 1975. Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji–történeti tagolódása.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1975. *(Néprajzi tanulmányok.)*

Král 1924. Král, Jiří: *Podkarpatská Rus. Nákladem vlastnim.* (Praha VI., Albertov 6.) [Saját kiadás, lakcímmel.] V Praze [Prágában], 1924.

Krecsmáry 1967. Krecsmáry László: Magyar nyelvű irodalom Kárpát-Ukrajnában. *Szabolcs-Szatmári Szemle* (Nyíregyháza), 2. (1967) 4. sz. 35–41.

Kulcsár 1959. Kulcsár István: Magyar irodalmi almanach a Szovjet-Kárpátalján. Élet és *Irodalom*, 3. (1959) január 9. 4.

Magocsi – Pop 2002. Magocsi, Paul Robert – Ivan Pop (eds.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture.* University Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2002.

Margócsy 1969. Margócsy József: Néhány szó a kárpátaljai magyar irodalomról. *Forrás*, 1. (1969) 4. sz. 65–68.

Margócsy 1970. Margócsy József: Kárpátaljai kiadványok. *Forrás*, 2. (1970) 6. sz. 89–90.

Mayer 1977. Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

Olbracht 1956. Ivan Olbracht: *Hory a staletí. Kniha reportáží z Podkarpatska.* Československý spisovatel, Praha, 1956.

Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1902. Országos Magyar Gazdasági Egyesület (szerk.): *A Felvidéki Kivándorlási Kongresszus.* 1902. Tervezet. Miskolcz. 1902. évi május hó 31. és junius hó 1. napja. Kiad. A kongresszus rendező bizottsága. Budapest, 1902. – *A Felvidéki Kivándorlási Kongresszus tárgyalásai.* Megtartatott Miskolczon […] Szervezete, tagjainak névsora és

határozatai. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest, 1902.

Ortutay 1980. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Pinczés 1999. Pinczés Zoltán: Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Boros László (szerk.): *Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai.* (Nyíregyháza, 1998. november 16–19.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke–Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Jurányi Lajos Egyesülete, Nyíregyháza, 1999. 11–36. *(Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.)*

Popovics 2004. Popovics Béla: Adalékok a Kárpátalja szó történetéhez. *Kárpátalja* (Ungvár), 4. (2004) április 23. (össz. 171. sz.) 13.

Sándor 1969. Sándor László: Kárpát-ukrajnai magyar írók. *Tiszatáj*, 23. (1969) 2. sz. 126–128.

S. Benedek – Kovács 1982. S. Benedek András – Kovács Vilmos: A kárpát-ukrajnai magyar irodalom. In: Béládi Miklós (szerk.): A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 159–174. (Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében.)

Simády 1991. Simády Béla: *Kárpátalja postatörténete.* Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége, Budapest, 1991.

Thirring 1939a. Thirring Lajos: Az 1939. március közepén birtokba vett kárpátaljai terület. Az 1939. április eleji területgyarapodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, (1939) 3. sz. 196–205., 235–240.

Thirring 1939b. Thirring Lajos: A népesség a Felvidék visszacsatolt részén. *Magyar Statisztikai Szemle*, (1939) 5. sz. 454–499.

Zentai 2000. Zentai László (szerk.): *Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szent Korona országai.* Talma Könyvkiadó, Baja–Pécs, 2000.

FORRÁSOK

A Nemzeti Demokrata Front egységesen kimondta a Szovjetukrajnához való csatlakozást. *A Nép. Demokratikus lap.* (Máramarossziget) évf. nélk. (1945) január 28. 6. sz. 1.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár–Beregszász. Narodnyj zakon čisla 10. pro samoupravu ruskogo narodu živuŝogo na Ugorŝini. Fond 59. opisz (tétel) 1. odinicja zberihannya nomer (ügyiratszám) sztr 1. (old.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 26. 1902–XXXI.–1134. sz. 153–160.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 774–1939. sz. 55–57.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Mikrofilm. 7052. sz. doboz. 8. cím. X. tétel. 1918. december 24. 6570/M. E. I. sz. i.

Belügyi Közlöny 44. (1939) július 8. (30. sz.)

A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevele. Állami Könyvkiadóhivatal, Prágában, 1923. (Hivatalos magyar kiadás.)

Népszámlálás 1920. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. köt. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920.

Statistický lexikon obcí na Slovensku. Štátný úrad statistický, V Praha, 1927.

Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. Nákladem Státního Úřadu Statistického, V Praze, 1928.

Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatské. Nákladem „Orbis", V Praze, 1937.

Tanuljunk a kárpátukrajnai kolhozparasztoktól. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1951.

Országos Törvénytár (Corpus Juris), 1938. november 13. (18. sz.)

Országos Törvénytár (Corpus Juris), 1939. június 23. (6. sz.)

GULYÁS LÁSZLÓ

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS, A VÉGJÁTÉK, AVAGY MI TÖRTÉNT 1938. NOVEMBER 2-ÁN

1. Bevezetés

Az első bécsi döntés egy több hónapig tartó diplomáciai folyamat végeredményeképpen született meg. A magyar külpolitika irányítói már a müncheni döntés előtt arra törekedtek, hogy a Felvidékkel kapcsolatos revíziós igényeik a nemzetközi diplomácia segítségével nyerjenek kielégítést. Hitler azonban megakadályozta, hogy a magyar területi igények a müncheni konferencia napirendjére kerüljenek. Így a magyar ügy (és vele együtt a lengyel) csupán a müncheni döntést rögzítő jegyzőkönyv 2. számú függelékében jelent meg, az alábbi módon: „*A négy nagyhatalom kormányfői kijelentik, hogy amennyiben a Csehszlovákiában élő lengyel és magyar kisebbség problémáját az érdekelt kormányok három hónapon belül egyezség útján nem rendeznék, a kérdést a ma összegyűlt négy nagyhatalom kormányfői újabb értekezlet tárgyává fogják tenni*”.[1]

A 2. számú függelék megnyitotta Magyarország számára a trianoni békeszerződés két évtizeden át hirdetett revíziójának gyakorlati lehetőségét, legalábbis Csehszlovákia irányába. Elismerte, hogy a csehszlovákiai magyar

1 Az egyezmény szövegét közli Francia é.n., 25.

kisebbség helyzete nemzetközi probléma, amelyet ha közvetlen tárgyalások útján nem lehet megoldani, maguk a müncheni egyezmény aláírói fognak rendezni.[2]

A közvetlen cseh-szlovák-magyar tárgyalások, melyekre 1938. október 9-e és október 13-a között Komáromban került sor, nem jártak eredménnyel.[3] Ezt egy nagyjából 3 hétig tartó időszak követte, amely alatt a magyar és szlovák kormány nemzetközi részvétellel történő megoldást (elsősorban egy újabb négyhatalmi konferencia összeülése) keresett.[4] Ezen bonyolult brit-francia-olasz-német-csehszlovák-magyar diplomáciai játszmák végeredményeképpen október végére az a megoldás kristályosodott ki, hogy nem lesz újabb négyhatalmi konferencia, helyette olasz-német döntőbíráskodás fogja rendezni a Felvidékkel kapcsolatos magyar igényeket.

1938. október 30-án a német és az olasz kormány hivatalosan bejelentette, hogy a döntőbíráskodásra november 2-án kerül sor Bécsben. Jelen tanulmány ezen november 2-i nap történéseit mutatja be.

2.1. A helyszín és a szereplők

Az első bécsi döntés színhelye Bécs diplomáciai negyedében elhelyezkedő Belvedere palota volt. A barokk stílusú építményt a török elleni ún. visszafoglaló háborúk (1683-1699) egyik sikeres hadvezére, Savoyai Jenő építette Lucas von Hildebrant tervei alapján 1714 és 1724 között. A palota nyári rezidenciának készült, de Savoyai végül csak fogadásokra használta, utolsó lakója a Szarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd főherceg volt.

Joggal merül fel a kérdés: a házigazda németek miért ezt a palotát választották a döntőbíráskodás helyszínéül? Úgy véljük, hogy ez egy apró diplomáciai figyelmesség volt az olaszok felé, hiszen Savoyai Jenő bár német tábornokként szolgálta a Habsburg uralkodót, olasz származású volt.

2 Herczeg 1999, 253.
3 A komáromi tárgyalások menetéről lásd Gulyás 2016, 133–143.
4 Ennek részleteit lásd Gulyás 2016, 144–154.

Nézzük a november 2-i nap főszereplőit, a német, az olasz, a csehszlovák és a magyar küldöttséget. Az ezeket alkotó személyeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

Német küldöttség	Joachim von Ribbentrop	német külügyminiszter
	Ernst Woermann	a német Külügyminisztérium helyettes államtitkára
	Günther Altenburg	a német Külügyminisztérium Politikai Osztályának csehszlovák referense
	Paul Schmidt	a német Külügyminisztérium tolmácsa, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter
	Eric Kordt	a német Külügyminisztérium kabinetirodájának vezetője
Olasz küldöttség	Galeazzo Ciano	olasz külügyminiszter
	Bernardo Attolico	berlini olasz követ
	Massimo Magisrati	a berlini olasz követség tanácsosa
Cseh-Szlovák küldöttség	Frantisek Chvalkovský	csehszlovák külügyminiszter
	Ivan Krno	csehszlovák külügyminiszter-helyettes
Magyar küldöttség	Kánya Kálmán	magyar külügyminiszter
	Teleki Pál	vallás- és közoktatásügyi miniszter

Itt kell arra felhívnunk a figyelmet, hogy a csehszlovák küldöttséget a prágai kormány külügyminisztere és külügyminiszter-helyettese alkotta. Annak ellenére, hogy a csehszlovák államon belül 1938 őszén komoly államjogi változások történtek, mind Szlovákia, mind Kárpátalja autonómiát kapott, és ennek megfelelően Tiso vezetésével szlovák autonóm kormány,[5] illetve Volosin vezetésével kárpátaljai autonóm kormány lépett hivatalba. Tiso és Volosin hivatalosan nem volt tagja a küldöttségnek, mindössze megfigyelőként lehettek ott a Belvedere palotában.

5 A részleteket lásd Kovač 2001, 201–202.

A magyar küldöttséggel kapcsolatban pedig azt kell megjegyeznünk, hogy Teleki Pál nem azért volt tagja a magyar küldöttségnek, mert vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, hanem azért mert földrajztudósként kiváló ismerője volt a Felvidék néprajzi viszonyainak.

2.2. A délelőtti értekezlet

A tanácskozás délelőtti szakasza déli 12 órakor kezdődött, Ribbentrop azzal nyitotta meg, hogy kijelentette, a Magyar Királyság és a Csehszlovák Köztársaság azzal a kéréssel fordult Németországhoz és Olaszországhoz, hogy döntőbíráskodással vonják meg a két ország közötti határt. *„A mi feladatunk ma az, hogy néprajzi alapon állapítsuk meg a végleges határvonalat Magyarország és Csehszlovákia között, és megoldást találjunk az ezzel kapcsolatos kérdésekre."*[6] Külön kihangsúlyozta, hogy mind a magyar, mind a szlovák fél előzetesen elfogadta a meghozandó határozatot, azaz a döntés *„kötelező és végérvényes"* lesz. Ezután felkérte a magyar és csehszlovák kormány képviselőit, hogy röviden ismertessék álláspontjukat. De még ezelőtt átadta a szót Cianónak, aki néhány mondatban üdvözölte a megjelenteket.

Ezután Kánya Kálmán fejthette ki a magyar álláspontot. A magyar külügyminiszter rövid beszédében gyakorlatilag az elmúlt két hónap (szeptember-október) diplomáciai történéseit foglalta össze dióhéjban. Ennek lényege, hogy Magyarország a müncheni döntés értelmében megpróbálta tárgyalásos úton, Komáromban rendezni a magyar-csehszlovák viszonyt, de a területi kérdésekben olyan nagy eltérések mutatkoztak, hogy Magyarország döntőbíráskodást javasolt. *„Magyarország tiszta lelkiismerettel néz a két hatalom döntőbíráskodása elé, mert meggyőződése, hogy a két hatalom igazságos és mindkét felet kielégítő ítéletet hoz."*[7] – fejezte be beszédét.

Ez után Teleki Pál azzal egészítette ki Kánya előadását, hogy hangsúlyozta, a magyar területi javaslat tisztán a néprajzi elven alapul. *„Ilyen elvek alapján*

6 A délelőtti ülésről készült jegyzőkönyvet közli Szarka 2017, 216. dok. 479–486.
7 U.o.

egyszerű dolog meghúzni a határvonalat."[8] – mondta. De arra is felhívta a figyelmet, hogy két szakaszon, Nyitra és Kassa esetében a néprajzi elv alkalmazása nehézségeket okoz. Külön kitért Pozsonyra, ahol egyik népcsoport sem rendelkezik abszolút (azaz 50% fölötti) többséggel. Bár 1910-ben Pozsonyban relatív magyar többség volt. Ráadásul a török uralom alatt Pozsony volt Magyarország fővárosa. Beszédét azzal fejezte be, hogy van néhány város a szlovák-magyar nyelvhatáron, *„melyek 1918-ban 80-90%-ban magyarok voltak, de később elnemzetietlenítették őket. Magyarország tehát e városokra is igényt emel, mind az ősi, mind az újabb jogok alapján.*"[9]

Ezek után Chvalkovsky mint csehszlovák külügyminiszter kapott szót, aki néhány diplomáciai udvariassági mondat után átadta a szót Krno követnek, aki beszédében az alábbi gondolatmenetet fejtette ki: a müncheni egyezmény három hónapot adott arra, hogy Csehszlovákia rendezze a magyar és a csehszlovák kisebbség kérdését. A csehszlovák kormány arra törekedett, hogy becsületesen teljesítse ezt az előírást. Már október 9-én, 10 nappal München után tárgyalóasztalhoz ültek Magyarországgal. De a komáromi tárgyalások során a magyar fél olyan javaslatot terjesztett elő, melyet Csehszlovákia nem tudott elfogadni. Erre a magyar fél a komáromi tárgyalásokat befejezettnek nyilvánította. A megszakadt tárgyalások után Csehszlovákia október 22-én újabb javaslatot tett Magyarországnak, de a magyarok ezt sem fogadták el. Ezután a magyar kormány ellenjavaslattal élt, döntőbíráskodást és népszavazást kért. „*A csehszlovák kormány teljes mértékben megbízva a német és olasz kormányok igazságérzetében, ezt a javaslatot elfogadta.*"[10] De – folytatta gondolatmenetét Krno – az 1910-es magyarországi népszámlálási adatok alapján nem lehet szlovák-magyar etnikai határt meghúzni. Konkrét példaként Kassát hozta fel, az alábbi módon: „*1910-ben például Kassán csekély magyar többség volt, de 1880-ban a város még túlnyomóan szlovák volt. Így tehát Telekinek az az állítása, hogy Magyarország ezeket a városokat ősi és újabb jogok alapján igényli nem egészen helytálló, mert ha az utóbbi harminc évet nem vesszük figyelembe, akkor a szlovák fél ugyanilyen jogon*

8 U.o.
9 U.o.
10 U.o.

viszont azt követelheti, hogy az 1880. évi adatokat vegyék figyelembe…."[11]

Krno érveire Kánya, majd Teleki válaszolt. A magyar kultuszminiszter azt fejtegette, hogy Nyitra és Kassa esetében figyelembe kell venni az idők folyamán bekövetkezett változásokat. „*A most szlováknak jelezett lakosok nagyapjai még legnagyobbrészt magyarok voltak.*" –mondta.

A kibontakozó vitában Chvalkovsky azt kérte, hogy hallgassák meg Tiso szlovák és Volosin „ukrán" (értsd kárpátaljai - G.L.) miniszterelnököt. Ribbentrop elutasította a kérés teljesítését, ennek során a két említett politikust „szakértőnek" nevezte. Mindössze arra volt hajlandó, hogy megígérte, a hivatalos ebéd során nem hivatalos megbeszélést folytat Tisoval és Volosinnal. Chvalkovsky viszontválaszában azt kérte, hogy a két politikust a jegyzőkönyvben ne nevezzék szakértőnek. Ribbentrop és Ciano méltányolta ezt a kérést. Ezzel nagyjából 14 óra körül véget is ért a döntőbíráskodás délelőtti ülésszaka.

Ezt követően 14 óra és 16 óra között a küldöttek ún. villásreggelin vettek részt, ahol lehetőség nyílt némi kötetlen beszélgetésre. Egyik ilyen beszélgetés Ciano és Teleki között zajlott, míg ezzel párhuzamosan Volosin és Tiso Ribbentropot győzködték arról, hogy hol is kellene húzódnia a magyar-szlovák határnak.

2.3. A határvonal meghúzása

Délután fél 5 környékén a két döntőbíró – Ribbentrop és Ciano – munkatársaival egy külön helyiségbe vonult, ahol megállapították a végleges határvonalat. Erről Paul Schmidt – a német külügyminisztérium tolmácsa – így írt emlékirataiban: „*Egy kisebb teremben… egy nagy kerek asztal közepére kiterítették a vitatott területek térképét. Az asztal körül Ribbentrop, Ciano és a munkatársaik álltak. A két külügyminiszternek egy-egy vastag ceruza volt a kezében, s mialatt beszélgettek, kijavították a szakértők által megjelölt döntőbírósági ítélet alapját képező új határvonalakat.*"[12]

11 U.o.
12 Schmidt 1971, 208.

A fenti idézetből egyértelműen látszik, hogy a bécsi vonalhúzogatás már csak a végjáték volt, a külügyminiszterek már csak „javítgattak" a határvonalon. A magyar félnek lehetősége volt 1938. október 13-a után ekkor szakadtak meg a komáromi tárgyalások arra, hogy mind Berlinben, mind Rómában kétoldalú tárgyalások keretei között ismertethesse területi igényeit. Darányi október 14-15-én Ribbentroppal Berlinben tárgyalt a szlovák-magyar határról, míg Csáky István, a külügyminisztérium kabinetfőnöke, Rómába utazott, ahol Mussolinivel és Cianóval tárgyalt.

Ráadásul Ciano – a németek előtt titokban tartva a dolgot – október 29-én arra kérte Kányát, hogy küldjön hozzá ki egy magyar szakértői csapatot, amely felkészíti őt a bécsi tárgyalásokra.[13] „*Ebben a párharcban én szeretnék az alapos német lenni, és szeretném, ha Ribbentrop lenne a felületes olasz*" – mondta Ciano.[14]

A két szakértőből (Rónai András és Kardos Béla, mindketten a Teleki-féle Államtudományi Intézet munkatársai) és egy külügyminisztériumi tisztviselőből (Újpétery Elemér) álló csapat kalandos repülőgépút után október 30-án érkezett meg Rómába.[15] Ahol egy több órás megbeszélés keretében a magyar szakértők felkészítették az olasz külügyminisztert és Cesaro nevű titkárát a magyar-szlovák nyelvhatár sajátosságaiból és az ahhoz kapcsolódó kérdéskörökből. Rónai visszaemlékezései szerint az olaszok az alábbi kérdéseket tették fel: „*Hol van jelentős ellentét a két ország statisztikája között? Mik lehetnek a vitapontok, és milyen érveket sorolhat fel egyik és másik fél? Mik az igazán fájó pontok az egyik vagy másik fél* részéről?"[16]

Rónai szerint a felkészítés az alábbi eredménnyel járt: „*Ciano kitűnő ismerője lett a magyar-szlovák nyelvhatárnak, Magyarország és a Felvidék földrajzának, közállapotainak, felülmúlta nemcsak német kollégáját, hanem annak szakértőit is. Dátumokat, adatokat fejből citált, ismerte azok magyar és cseh forrásait, olyan részletességgel ismerte a politikai és a nyelvhatár vonalát, hogy a leginkább vitatott területeket fejből le tudta rajzolni.*"[17]

13 Juhász 1962, 607. dok. 872.
14 Rónai 1989, 158.
15 Az utazásról lásd Gulyás 2012, 22–31.
16 Ciano és titkára felkészítéséről lásd Rónai 1989, 161–163.
17 Rónai 1989, 161–163.

Térjünk vissza a Belvedere azon termébe, ahol a két külügyminiszter éppen a határvonalat rajzolgatta! A jelenlévő Schmidt az alábbi jelenetet örökítette meg: „*Ha továbbra is ennyire védi a csehek érdekeit, érdemrendet fog kapni Háchától – mondta Ciano gonosz mosollyal Ribbentropnak, s ceruzájával, vastag vonalakkal Magyarország javára* változtatott a határvonalakon. *Ribbentrop, akinek a Külügyminisztérium szakreferense a fülébe súgott valamit, tiltakozott, mondván: 'Ez már határozott túlzás'– és helyenként új vonalakat húzott.*"

Úgy véljük, hogy a fentiek jól alátámasztják az októberi diplomáciai jelentések olvasása közben kialakult azon véleményünket, mely szerint Hitler és Ribbentrop a komáromi tárgyalások megszakadásától az első bécsi döntés kihirdetéséig tartó időszakban inkább a szlovákokat támogatta Magyarországgal szemben. Valójában Olaszország volt az a fél, amelyik a magyar igények mellett kiállt. Sőt, van egy visszaemlékezésünk arra vonatkozóan, hogy Ribbentrop a Belvedere palotában még tett egy utolsó kísérletet arra, hogy Munkácsot a döntőbíráskodás során a csehszlovák államnak ítéljék, de végül engedett az olasz álláspontnak.[18] Mindezek alapján úgy véljük, Cianónak nagy érdeme volt abban, hogy az első bécsi döntés igazságos határt vont meg Magyarország és Csehszlovákia között.

Schmidt szerint az új magyar-szlovák határ megállapítása az alábbi módon fejeződött be: „*A* két külügyminiszter még jó ideig civakodott, összevissza radírozott és rajzolgatott*, mígnem a ceruzák egyre jobban elkoptak és a határvonalak megvastagodtak.*"[19]

A vastag vonalakról és az azokat meghúzó vastag zöld ceruzáról Macartney könyvében azt fejtegeti, hogy ez Ciano egyik magyarbarát trükkje volt. Az olasz külügyminiszter szándékosan használt vastag ceruzát a vonal meghúzásához, majd utána ragaszkodott ahhoz, hogy a vonal felső része legyen a szlovák-magyar határ.[20]

18 Szegedy-Maszák 1996, I. köt. 227.
19 Schmidt 1971, 208.
20 Macartney 2006, 392.

A térképre behúzott vastag zöld vonal a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, ráadásul a térképen nem volt minden község feltüntetve. Ez a két körülmény lehetőséget teremtett arra, hogy a határvonal fizikai kitűzése során néhány község Magyarországhoz kerüljön.[21]

2.4. A délutáni értekezlet, avagy a döntés kihirdetése

A délutáni értekezletet Ribbentrop 7 óra 10 perckor nyitotta meg azzal a bejelentéssel, hogy: „*a német és olasz kormányok a csehszlovák területek Magyarországnak történő átengedése kérdésében rájuk háruló döntőbíráskodási feladatukat elvégezték. A döntőbírák feladata rendkívül nehéz volt. De a néprajzi elv alapján olyan döntésre jutottak, amely, ha azt korrektül* végrehajtják, a Magyarország és Csehszlovákia közötti elintézetlen kérdések tartós és igazságos megoldását fogja eredményezni."[22]

Ezután Ciano szólalt fel, aki azt hangsúlyozta, hogy a döntés során arra törekedtek, hogy „*tartós és igazságos megoldást találjanak a problémára, mely arra lesz hivatva, hogy új korszakot nyisson és baráti, jószomszédi kapcsolatok alapjait rakja le Magyarország és Csehszlovákia között.*"[23]

Ezután került sor a 7 pontból álló döntőbíráskodási ítélet[24] és a kísérő jegyzőkönyv[25] felolvasására. A döntőbíráskodási ítélet kihirdetésekor kifüggesztették egy 1:750 000 léptékű térkép – melybe vastag zöld vonallal rajzolták bele a határvonalat – felnagyított verzióját.

A kísérő jegyzőkönyv tartalmazta az új határ pontos leírását. A vonal pontosan követte a magyar-szlovák etnikai határt, csak Pozsony mellett hagyott néhány magyar községet Szlovákiánál, hogy a szlovák autonóm tartomány fő-

21 Erről bővebben lásd Rónai 1989, 187–192.
22 Ránki et. al. 1968, 155. dok. 317.
23 U.o.
24 A döntőbírósági ítéletet magyar nyelven közli Ránki et. al. 1968, 156. dok. 318. old.
25 A kísérő jegyzőkönyvet magyar nyelven közli Ránki et. al. 1968, 157. dok. 319. old.

városának mögöttes teret biztosítson. Nyitra térségében pedig – ahol a szlovák és a magyar községek úgy keveredtek, hogy északon magyar községek szlovák nyelvterületbe, míg délen szlovák községek magyar nyelvterületbe ágyazódtak – a döntőbírák kettévágták a területet. Ez a Nyitra térségében alkalmazott vonalhúzás volt az ún. Ciano-vonal. Ez a vonal valójában akkor született meg, amikor a Rónai András Rómában járt Ciano felkészítése céljából. Újpétery Elemér visszaemlékezéseiben erről így ír: „*…ezt a kusza határt úgysem lehet se megindokolni, sem gazdaságilag, sem közigazgatásilag.* (mondta Ciano - G.L.) *Tovább mosolygott: „Én ezt javaslom" – ezzel húzott egy egyenes vonalat erősen a mi javunkra (később Ciano-vonalnak hívtuk).*[26]

Visszatérve a döntés kihirdetéséhez, hallgassuk meg a szemtanú Újpétery Elemér visszaemlékezéseit: „*A kinagyított térképet az új határral mindenki érdeklődéssel nézte. Meglepetés nem volt, legfeljebb a szlovákok részére, akik nem tudtak a Ciano-vonalról. Minthogy nem volt fellebbezési jog, mindkét fél hallgatott.*"[27]

Ehhez annyit tehetünk még hozzá, hogy egy másik visszaemlékező – Szegedy-Maszák Aladár – szerint a döntés kihirdetésekor Volosint az a tény, hogy Ungvár és Munkács Magyarországhoz került, annyira sokkolta, hogy elájult.[28] Tiso pedig az alábbiakat mondta: a szlovák delegáció tagjainak: „*Mindent elvesztettünk. Komáromot, Újvárt, Losoncot, Lévát, Rozsnyót, sőt még Kassát is…*"[29]

A határvonalat feltüntető térképből egy-egy példányt kapott a magyar és szlovák küldöttség. A magyar küldöttség térképét Teleki szótlanul vette át. Teleki szótlanságának okát egyik életrajzírója, Fodor Ferenc könyvében annak tulajdonította, hogy bántotta az, hogy Nyitrát és Pozsonyt a magyar állam nem tudta visszaszerezni. Jól mutatja ezt – fejtegette könyvében Fodor –, hogy amikor a Bécsből hazatérő magyar küldöttséget Hegyeshalomnál és Győrnél hatalmas tömeg üdvözölte, Teleki lefüggönyözte vasúti fülkéje ablakát, így csak Kánya és Csáky fogadták az üdvözléseket.[30]

26 Újpétery 1974, 81.
27 Újpétery 1974, 83.
28 Szegedy-Maszák 1996, 228.
29 Deák 2002, 34.
30 Fodor 2001, 154.

3. Az első bécsi döntés értékelése

Tiso november 2-án 23 órakor beszédet mondott a pozsonyi rádióban, ahol az alábbi módon értékelte a határvonalat: „*A* német-olasz döntőbíráskodás nem az etnikai helyzet alapján döntött. Nincs mit tenni, csak fejet hajtani és dolgozni. De senki sem akadályozhatja meg nekünk, hogy az egész világ előtt kijelentsük, a szlovák nemzet tragikus sérelmet szenvedett el.[31]

A másnapi szlovák sajtó a „*Bécs által ejtett kegyetlen sebként*" értékelte a döntést.[32] Nézzünk egy tipikus szlovák sajtómegnyilvánulást: „*Németország és Olaszország kedvezőtlen döntése Bécsben Szlovákiát nagy darab* földtől és nagyszámú szlovák lakosságtól fosztotta meg. A sebek aligha forrnak össze valaha. A bécsi döntés maradandó sebként ég majd nemzetünk testén"[33]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az autonóm szlovák kormány, (1939 márciusától a Szlovák Köztársaság vezetői) és a közvélemény az első pillanattól kezdve mereven elutasították az első bécsi döntést. Ennek következtében november 2-a után a szlovák-magyar viszony kiéleződött.

Természetesen a magyar oldal euforikus állapotba került. Még a határozat kihirdetésének napján – azaz november 2-án – Imrédy Béla miniszterelnök rövid beszédet mondott a rádióban. Ebben méltatta a magyar diplomáciai erőfeszítések sikerét, és köszönetét fejezte ki Németországnak, Olaszországnak és Lengyelországnak a magyar célkitűzések támogatásáért. A beszéd befejezése után Budapest utcáit elöntötte az ünneplő tömeg, amely elsősorban az olasz, a német és a lengyel követség előtt tömörült.

A következő napokban a lapok hasábjait megtöltötték a lelkendező cikkek. A rádió, a filmhíradók és a propagandafilmek szintén hasonló tónusban ünnepelték az első bécsi döntést.

A magyar hadsereg november 4-én kezdte meg a terület átvételét, és november 11-én fejezte azt be. A terület kiürítése és átvétele komolyabb katonai

31 Deák 2002, 35.
32 A témakörről lásd Oleknik 2010, 99–110.
33 Gabzdilová 2010, 59–70.

összeütközések nélkül ment végbe. Horthy Miklós kormányzó – fehér lován – személyesen vett részt a visszacsatolásban, november 6-án a kormányzó vezette át a magyar csapatokat a komáromi hídon, 11-én pedig Kassára vonult be a honvédek élén.[34] Erről így ír emlékirataiban: „*Aki,* úgy *mint én, látta mindkét városban az öröm megható és keresetlen kitöréseit, aki látta , mint borulnak az emberek egymás karjába, vagy hullanak térdre az út mellett, és hogyan sírnak örömükben, az megértette, hogy valódi felszabadulás ment végbe – mégpedig háború és minden vérontás nélkül.*"[35]

1938. november 13-án kihirdették az Imrédy Béla és Kánya Kálmán által beterjesztett 1938: XXXIV. törvénycikket a Magyarországhoz visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal történő egyesítéséről. Esterházy János, aki hosszú éveken keresztül a felvidéki magyarság első számú vezetője volt, bejelentette, hogy az autonóm szlovák állam keretei között maradó magyar kisebbség érdekeinek képviselete miatt ő továbbra is Szlovákiában marad.[36]

Az első bécsi döntés

Jelkulcs: 1. Az 1920-ban kijelölt országhatárok; 2. Kárpátalja (Ruténia) tartományi határa; 3. Magyar többségű területek; 4. A bécsi döntőbíróság ítéletében kijelölt határ.
Forrás: A szerző saját szerkesztése

34 Bencsik 2001, 200.
35 Horthy 1990, 221.
36 Molnár 2010, 113–114.

Nézzük a számokat: Magyarország 12 109 km^2-nyi területet kapott vissza az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt területből. A visszacsatolt terület lakossága 869 ezer fő volt, melyből 752 ezer fő (86,5%) volt magyar.[37] A bécsi döntéssel 117 ezer fő nem magyar (szlovák, rutén, német) került a magyar állam keretei közé, ugyanekkor 320 ezer magyar továbbra is a magyar-szlovák határ túloldalán – azaz Szlovákiában – maradt.[38] A szlovák állam keretei között maradó magyarok kifejezetten ellenséges közegben élték tovább életüket.[39]

Itt kell felhívnunk a figyelmet arra, hogy a bécsi döntéssel foglalkozó magyar szakirodalom a visszacsatolt lakosság számával kapcsolatban két adatot használ. A szakirodalom egy része Rónai adatsora alapján 869 ezer főről ír, míg a szakirodalom másik része 1 millió 40 ezer főt (ebből 879 ezer fő magyar) ad meg.[40] Ezen eltérés abból fakad, hogy Rónai az 1930. évi csehszlovák népszámlálásból kiindulva számolta ki a Magyarországhoz visszatért lakosok számát, míg a történészek másik csoportja az 1941. évi magyarországi népszámlálás adataiból számolta ki a visszatértek számát.

Vizi László mutat rá könyvében, hogy az első bécsi döntés az nem egy szlovák-magyar kompromisszum eredményeként született meg, hanem Németország és Olaszország akaratát tükrözte, és nem párosult Franciaország és Anglia garanciájával. Mindez pedig hosszú távon kétségessé tette a döntés eredményeit.[41]

Egyetértünk Simon Attilával, aki szerint az első bécsi döntés mai napig a szlovák-magyar viszonyt traumatizáló események közé tartozik.[42] A döntés nem csupán a szlovák és magyar közvéleményt osztja meg, hanem a szlovák és magyar történetírást is. A szlovák történetírás olyan sérelemként tekint a döntésre, amely a magyar elnyomás visszatérését eredményezte. E felfogás legtipikusabb képviselője Ladislav Deak és munkássága.[43]

37 Rónai 1989, 177.
38 U.o.
39 Erről lásd G. Kovács 1993, 127–155. továbbá Kamanec e.n., 39–47.
40 Lásd Vizi 2016, 81.
41 Vizi 2016, 80.
42 Simon 2010, 71–83.
43 Lásd egyik tipikus tanulmányát Deák 1988.

A magyar történetírás a szocialista korszakban (1945-1990) igyekezett elhallgatni a bécsi döntés jelentőségét. Az 1990 utáni időszakban egy fontos feldolgozás született a bécsi döntésről: Sallai Gergely 2002-ben megjelent részletes, alapos és kiváló könyve. Napjainkban a magyar történetírás kétféle módon közelít a bécsi döntés értékeléséhez: az egyik irányzat történelmi igazságtételként értékeli, míg a másik irányzat egyfajta álobjektivitás jegyében megpróbálja relativizálni azt. Jól mutatja az első bécsi döntés fontosságát elhallgatni akaró irányzat működését Szarka Lászlónak a csehszlovák állam történetéről szóló, 2016-ban megjelent könyve,[44] melyben a komáromi tárgyalások mindössze két rövid bekezdésnyi terjedelmet kaptak,[45] míg maga a bécsi döntés tartalma gyakorlatilag elsikkad a szövegben.

Jelen tanulmány szerzője úgy véli, az első bécsi döntés a néprajzi alapon történő határhúzás pontos és tárgyilagos megvalósítása volt. Sőt, azt is kijelenthetjük, hogy az első bécsi döntés szlovák-magyar határvonala minden tekintetben, de különösen a néprajzi-elv alkalmazásának tekintetében sokkal igazságosabb volt, mint a csehszlovák-magyar trianoni határ. Az első bécsi döntés igazságos határt vont meg Magyarország és Csehszlovákia között.

44 Szarka 2016.

45 Szarka 2016, a 219. oldal alja és a 220. oldal teteje.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bencsik 2001. Bencsik Gábor: *Horthy Miklós.* Magyar Mercurius, Budapest, 2001.

Deák 1988. Deák, Ladislav: Csehszlovák-magyar kapcsolatok a fasizmus közép-európai előretörésének éveiben. In: Szarka László (szerk.): *Békétlen évtizedek 1918–1938.* Budapest, 1988. 61–83.

Deák 2002. Deák, Ladislav: *Viedenská arbitráz 2. November 1938.* Dokumenty I-II. Matica Slovenská, Martin, 2002.

Fodor 2001. Fodor Ferenc: Teleki Pál. Sajtó alá rendezte Szávai Ferenc. Mike és Társa Antikvárium, Budapest, 2001.

Francia é.n. *Francia Sárga könyv. Diplomáciai okmányok 1938-1939.* Magyar fordítás. Francia Külügyminisztérium, Párizs.

Gabzdilová 2010. Gabzdilová-Olejníkova, Sonja: A bécsi döntés és Dél-Szlovákia, különös tekintettel a rimaszombati járásra. In: Simon Attila (szerk.): *Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez.* Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2010. 59–70.

G. Kovács 1993. G. Kovács László: A szlovákiai magyarság a második világháború éveiben. In: Gyurgyik László et. al. (szerk.): *Fejezetek a szlovákiai magyarság történetéből.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 127–155.

Gulyás 2012. Gulyás László: Egy titkos küldetés története – A bécsi döntés és közvetlen előzményei. *Nagymagyarország,* (2012) 1. sz. 22–31.

Gulyás 2016. Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2016.

Herczeg 1999. Herczeg Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig.* Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1999.

Horthy 1990. Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Európa–História, Budapest, 1990.

Juhász 1962. Juhász Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. IV. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kamanec é.n. Kamanec Ivan: *Trauma. Az első szlovák köztársaság (1939–1945).* Budapest, é.n.

Kovač 2001. Kovač, Dusan: *Szlovákia története.* Kalligram, Pozsony, 2001.

Macartney 2006. Macartney, C. A.: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története.* I. kötet. Gede Testvérek, Budapest.

Molnár 2010. Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála.* Méry Ratio, Somorja, 2010.

Oleknik 2010. Oleknik, Milan: A bécsi döntés a korabeli szlovák sajtóban. In: Simon Attila (szerk.): *1938. Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez.* Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2010. 99–110.

Ránki et. al 1968. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Rónai 1989. Rónai András: *Térképezett történelem.* Magvető Kiadó, Budapest, 1989.

Schmidt 1971. Schmidt, Paul: *Hitler tolmácsa voltam*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Simon 2010. Simon Attila: A szlovákiai magyarok magatartása az első bécsi döntés idején. In: Simon Attila (szerk.): *1938. Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez.* Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2010. 71–83.

Szegedy-Maszák 1996. Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz… Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* I. kötet. Európa–História. Budapest, 1996.

Szarka 2016. Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2016.

Szarka 2017. Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla (szerk.): *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus–1939. június.* MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ: Történettudományi Intézet, Budapest, 2017.

Újpétery *1974.* Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Vizi 2016. Vizi László Tamás: *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés 1920–2010.* CEPoliti, Budapest, 2016.

ILLIK PÉTER

A HORTHY-KORSZAK ÉRTÉKELÉSE A HAZAI KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEM TANKÖNYVEKBEN (1945–2005)[1]

Bevezetés

A hazai középiskolai oktatás folyamatosan a közérdeklődés homlokterében van, s ennek több oka is van. Egyrészt az, hogy a társadalom minden rétege – tanár, diák, különböző foglalkozású szülők – eltérő és gyakran ellentétes érdekei itt találkoznak, ütköznek. Azaz a közoktatás mélyen a társadalomba van ágyazva. Másrészt, mivel a társadalom minden szereplője valamilyen módon részt vett vagy éppen vesz az oktatásban, mindenki a maga szempontjai szerint úgy érzi, hogy ért hozzá.

Az oktatás egyik alapeszköze ma is a tankönyv – amely egy tanórával ellentétben – viszonylag objektíven mérhető és bírálható, tekintve, hogy verba volant, scripta manent. Ezért is kerül ezen írás fókuszába. A tankönyvek különböző, komplex pedagógiai kritériumok alapján értékelhetők. Mindamel-

1 Jelen írás egy, már kétszer megjelent szöveg javításával, átalakításával, rövidítésével jött létre. A korábbi megjelenések: Illik 2017., 2019. Ebben a cikkben a tankönyvkutatás historiográfiájára vonatkozó lábjegyzeteket terjedelmi okokból mellőztem, mivel azok a két korábbi szövegközlésben szerepelnek.

lett összehasonlító és tematikus tankönyvelemzésre is van példa. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy téma megjelenését elemzik egy vagy több kiadványban. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy miként jelenítik meg, hogyan értékelik a Horthy-korszakot (ez alatt a nagybányai Horthy Miklós budapesti bevonulásától a Szálasi Ferenc kinevezéséig tartó időszakot értve) a hazai, 1945 utáni középiskolai tankönyvekben 2005-ig.[2] A tankönyveket időrendben napjaink felé haladva vizsgáltam, illetve azokat a témákat, amelyekről már jelentek meg szakcikkek, csak érintettem.

Nyilván több cezúra is van az 1945 utáni tankönyvek tekintetében. Az első az 1989. évi rendszerváltozás, hiszen az 1980-as években már megkezdődött a szemléletváltás a Horthy-korszakról is. A szocialista korszakban készült – akkor látványosan – átpolitizált tankönyvi szövegek a „Horthy-féle ellenforradalmi rendszert" szükségszerűen rossz színben tüntették fel. A rendszer változása után ez nem fordult át az ellentétes oldalra, az egyértelműen pozitív értékelés irányába. Módszertanilag az átpolitizált tankönyvi szövegek helyett a nyílt véleményeket nélkülöző kötetek váltak jellemzővé, amelyekből az értékítélet csak a sorok mögött kiolvasható: milyen forrásszövegek, képek, kérdések szerepelnek, illetve a főszöveg hogyan szelektálja a rendelkezésre álló tényeket, azaz melyeket használja fel és melyeket nem a korszak leírásánál? Vagyis mit sugall a tankönyv?

A másik, jelen tanulmány szempontjából fontos cezúra a 2005-ben bevezetett kétszintű történelem érettségi. A felvételiztetés kikerült az egyetemek feladatköréből, illetve külön lett választva a közép és emelt szintű érettségi, amelyekben megjelent – a korábbiaktól eltérően – az írásbeli vizsgaforduló is. Középszinten az írásbeli pontszáma 90, a szóbelié pedig 60 pont lett. (A legújabb változtatásokkal ez 100 és 50 pontra módosult 2016-ban.) Az írásbeliben – közép és emelt szinten is – vannak esszékérdések, amelyek elvárása az, hogy a diák problémaközpontú, forráselemző, okmagyarázó (vagyis a *miért?*-kérdésre

2 Nem vizsgáltam a tankönyvek oktatási-politikai környezetét, azaz a Kádár-korszak oktatási törvényeit vagy egyéb körülményeit, amelyek az 1989-is készült tankönyveket meghatározták, mivel ezt a következő kötet megtette: Albert 2004. Továbbá a Kádár-korszak történelem tankönyveiről áttekintés: *Képek és arcképek*.

válaszoló) szövegeket tudjon írni. Nagyon fontos, hogy az okmagyarázat itt azt jelenti, hogy válaszelemenként meg kell fogalmazni egy állítást, amely nem „lóghat a levegőben", azaz mellette kell, hogy szerepeljen annak magyarázata vagy egy abból levont következtetés. (A 2016 nyarától életbe lépő változásokkal ún. korszakokon átívelő, komplex forráselemzés, illetve esszé is van.) Így jelen írás a tankönyvek kapcsán azt a kérdést is felteszi az elemzések során, hogy a szerző mennyire látja alkalmasnak ezeket a tankönyveket az érettségire, azon belül az írásbeli esszék megírására való felkészítésre, e kötetek főszövege maga mennyire valósítja meg az okmagyarázatot.[3] Itt alapfeltevése az, hogy egy tankönyv önmagában, tanári magyarázatok nélkül is alkalmas kell, hogy legyen erre. Ez a módszertani kérdés azért rendkívül indokolt, mert a Horthy-korszak az egyik legtöbb problémafelvetésre és eltérő értelmezésre okot adó korszaka a magyar történelemnek, s ez ráadásul napjainkban is aktuális, hiszen ezer szállal kötődik hozzá a politikai és közgondolkodás, így jelentős indulatokat vált ki, és egyáltalán nem került ki a napi politikai és eszmeáramlatok sodrából.

Melyek azok a problémagócok, kérdések, értékelések, amelyek felvetését a Horthy-korszak kapcsán előzetesen elvártam vagy legalábbis számítottam, számíthattam rá a történeti szakirodalom és az érettségi témakörök alapján? (1) Kicsoda Horthy Miklós, hogyan került a kormányzói székbe? (2) Mi az a fehérterror, hogyan értékelhető, mennyiben kapcsolódik Horthyhoz vagy a kormányzathoz? (3) Mi is az a király nélküli királyság, milyen államforma (diktatórikus, demokratikus vagy egyéb), mennyire egyedi a világban? (4) Miért volt a korszakban antiszemitizmus, milyen eredete, jellemzői voltak, illetve később mi a viszonya Horthynak, a politikumnak és a társadalomnak ehhez, illetve a holokauszthoz? (5) Mennyire volt sikeres a Bethlen-konszolidáció? (6) Hogyan lehet értékelni a revíziót, milyen szerepet játszott a háborúba sodródásban, hogyan lehet értékelni a magyar csapatok viselkedését a visszacsatolások során? (7) Miért „sodródott" az 1930-as évek második felétől Magyarország a német politika irányába, milyen nyomások, kényszerek nehezedtek rá? (8) Hogyan

3 Ez nyilván a 2005 után megjelent tankönyvek esetében számonkérhető kritérium. Azonban a korábbi tankönyvek vizsgálata sem nélkülözhető, mivel ezek „organikus előzményét" a jelenlegieknek.

halt meg Teleki Pál? (9) Kik bombázták Kassát és mennyiben volt ez csak ürügy a hadba lépésre? (10) Hogyan lehet értékelni a magyar háborús szereplést, és mekkora katasztrófa történt a Don-kanyarban? (11) Miért volt sikertelen a kiugrási kísérlet? Mennyire hibás ebben és Szálasi kinevezésében Horthy Miklós?

Megannyi kérdés, amelyek nem feltétlenül megválaszolhatók, viszont feltehetők, körüljárhatók, magyarázhatók, értékelhetők. Ezekkel a szakirodalom természetesen foglalkozik, így burkoltan arra a kérdésre is választ lehet nyerni, hogy a tankönyvekbe mennyire szűrődnek be a szaktudományos ismeretek, illetve a különböző szakmai viták.

A Horthy-korszak értékelése 1945-től az 1980-as évekig

A Kosáry-féle tankönyv[4] – a korábbi hagyományoknak megfelelően – inkább könyv, semmint tankönyv: kis alakú, szemléltető ábrákat, térképeket, grafikonokat nem tartalmaz.

Már 1945-ben – tartalmilag a szocialista terminológiát használva – reakcióról és osztályuralomról beszél, és ezzel meg is alapozza a későbbi beszédmódot. Ugyanakkor mindössze 10 oldalt szán a Horthy-korszakra. Annak antiszemitizmusát és – a tankönyv szerint – teljesen megvalósulatlan földreformját a dualizmusból vezeti le.[5] A korszak ellenforradalmiságát úgy definiálja, hogy az minden ellen volt, amiben a forradalmak és az összeomlás okait látta. Ezek főként a liberalizmus és a nemzetköziség voltak a kötet szerint. Az ellenforradalmi rendszer *„Ledobta a meggyűlölt liberális köntöst és felvette a keresztény zubbonyt. A kereszténység azonban nem jelentette a szociális szellemű […] pápai enciklikák megvalósítását, hanem csupán antiszemitizmust. A nemzetköziség […] helyébe tették a nemzeti eszmét, de ez a kiegyezéskori vitézkötéses hazafiság egyenes folytatása volt. Ez a hazafiság a forradalom után a revizionizmusba, ir-*

4 Kosáry – Mérei 1945.
5 Uo. 162–163.

redentába […] torkollott a megegyezés, a békés együttműködés szelleme helyett. Társadalomszemlélete folytán demokráciaellenes volt ez a gondolkodás és irtózott a reformoktól. Jellemző, hogy a függetlenségi gondolat a kiegyezés felbomlása után ekkor is fennmaradt. Csakhogy most már Habsburgellenes formában, fajvédő, turanista elemekkel összekeveredve."[6] E felvezetés után viszont egy meglehetősen tömör, tárgyszerű, tényeket felsoroló ismertetését adja a főszöveg az ellenforradalmi rendszer születésének (a fehérterror kifejezést még zárójelben használja), a belpolitikának, a külpolitikai viszonyoknak, és a társadalmi-gazdasági életnek. Érdekes módon kifejezetten elismerően értelmezi a szöveg a kiugrási kísérletet: „*A németek uralkodóosztálybeli ellenzéke még egy kísérletet tett, hogy az örvény széléről visszarántsa a nemzetet és megóvja az újabb tragédiától.*"[7] E kötetben jelenik meg az a megoldás, hogy a téma (jelen esetben a Horthy-korszak) kap egy rövid, teljes mértékben szocialista frazeológiájú bevezetést, amelyet viszont egy viszonylag semleges megfogalmazású tényfelsorolás követ. Lényegében – a szocialista felvezetés nélkül – ez lesz majd jellemző az 1989 utáni középiskolai tankönyvekben is, amelyek szintén sokkal inkább köztörténeti tényeket sorolnak fel, semmint problémagócokat magyaráznak.

A Varga-féle tankönyv[8] kicsit hosszabban, tizenhárom oldalban, folyó főszövegben foglalja össze a Horthy-korszak történetét. Itt nem szerepel szocialista terminológia – mint például az osztályharc –, viszont a téma feldolgozásának alaphangját megadja a következő mondat: „*A [trianoni] béke a magyarság történelmének egyik legnagyobb korfordulója lehetett volna, ha vezetői levonják a megfelelő politikai és társadalmi következményeket.*"[9] Nyilvánvalónak tűnik, hogy e mondat értelmezésének kulcsa a „korforduló" kedvező értelmezése, vagyis a trianoni diktátum – tankönyvíró szerinti – helyes feldolgozásának ígéretes következményei (is) lehettek volna. Innentől kezdve, ebben a kötetben a Horthy-korszak és annak revizionizmusa már csak elmarasztaló elem lehet.[10]

6 Uo. 163–164.
7 Uo. 170.
8 Varga 1946. (E kötetnél is rövidebben, mindössze hozzávetőleg 5 oldalban, de hasonló szellemben ír a Horthy-korszakról: Iván 1947.)
9 Uo. 212.
10 Uo. 222.

Ugyanebben a szellemben a belpolitika is csak *„jelszavas reformpolitikának”*[11] neveztetik, s ennek *„[…] legsúlyosabb hibája az volt, hogy hiányzott belőle a komoly, de építő szándékú radikalizmus; [talán ez az egyetlen olyan tankönyvi szöveg, amely a radikalizmust nem mossa egybe a szélsőségességgel – I. P.] ehelyett megelégedett a nagyhangú, hatásos jelszavak hangoztatásával.”*[12] A kötet meglehetősen eredeti kritikával él a Horthy-rendszerrel szemben: legnagyobb hibája az, hogy nem hozott valós reformokat, és a helyzet adta lehetőségeket – nyilván vitatható, hogy voltak-e ilyenek, mindenesetre nem negatívan közelít a trianoni traumához és annak utóhatásaihoz – nem használta ki.

A Lukács-féle kötetekben már a teljesen kifejlett szocialista értékelés látható.[13] A Horthy-korszak *Ellenforradalom és fasizmus* címszó alatt egy teljes, egész és összefüggő tematikus egységet kapott, s itt már teljes kifejlettségében, frazeológiájában és értelmezési mezejében megjelenik a szocialista ideológia. Mindamellett érdemes e frazeológia mögé nézve megemlíteni, melyek azok az elemek, amelyek a későbbi, rendszerváltozás utáni tankönyvekben is megmaradtak (amint az látható lesz a későbbi elemzésekben is).

Az első gondolat itt is megadja az alaphangot: *„A Magyar Tanácsköztársaság bukása után szomorú napok virradtak népünkre. Kezdetét vette az ellenforradalom népelnyomó, gyökeresen reakciós korszaka. Az antant imperialisták segítségével az ellenforradalom visszaállította hazánkban a nagytőkés és nagybirtokos osztályok uralmát. A dolgozó népet bilincsbe verték.”*[14] Ez jól jelzi azt is, hogy a nyugat bűnösebb, mivel ő a „munkáltató”, a megbízó, de a Horthy-korszak szintén hibás. E sorrend azért fontos, mert amikor mind a kettő elmarasztalható, akkor a nyugati imperialisták, később a német nácik hibáztatása érdekében a szöveg még részben a Horthy-rendszer elitjét is felmenti.

Ezt követi egy kitérő a magyar kommunisták érdemeiről, akik harcoltak a rendszer ellen és a *„Szovjetunió iránti szeretetre nevelték népünket”*.[15] Csak

11 Uo. 216.
12 Uo.
13 Lukács 1954., Lukács 1950. A továbbiakban ezt a kötetet elemzem, a másik ennek későbbi változata.
14 Uo. 127.
15 Uo. 128.

ezután ismerteti a szöveg részletesen a fehérterrort, s kitér arra, hogy a horthysták haditerveket adtak ki a románoknak (ez egyébként nem történt meg),[16] illetve a szociáldemokraták (pl. Peyer Károly) is elárulták a kommunistákat.[17] Ebben a gondolatmenetben a trianoni egyezmény aláírása is az ellenforradalmi rendszer érdekében történt.[18] Az 1989 utáni tankönyvek a kommunista párt bemutatását mint témát jelentősen csökkentették, a trianoni béke értelemszerűen más értelmezést kapott, azonban a fehérterror a rendszerváltozás után is alaposan bemutatott téma maradt a középiskolai tankönyvekben.

A Bethlen-konszolidáció ebben az olvasatban a Monarchia reakciós hagyományainak egyenes folytatása, és célja az uralkodó osztályok hatalmának megőrzése, a dolgozók elnyomása. Így a Bethlen–Peyer-paktum is a szociáldemokraták árulása,[19] valamint a Nagyatádi-féle földreformnak is csak a régi nagybirtok konzerválása és az „újarisztokrácia" kialakítása lehetett a célja.[20] A belpolitikai konszolidációról szóló rész kiegészül egy párhuzamos leckével, amely ugyanebben az időszakban az MKP (Magyar Kommunista Párt), majd MSZMP (Magyarországi Szocialista Munkáspárt) és Rákosi Mátyás tevékenységét mutatja be.[21] Ezután következik a Bethlen-korszak külpolitikájának rövid leírása, amelyben a kötet már kimutatja a német csatlóssá válás folyamatának gyökerét.[22] Nagyon érdekes, hogy az 1989 utáni tankönyvek legfeljebb csak az antiszemitizmus kapcsán hangsúlyozták, hogy a Horthy-rendszer számos ponton a Monarchia hagyományainak folytatója. A Bethlen–Peyer-paktum ugyan e néven került be a tankönyvi köztudatba, azonban semelyikben nem jelzik, hogy bár titkosnak szánták, két évvel később már „kiszivárgott", így teljesen ismert volt a korban. Az 1960-as évektől 1989-ig tematikus szinten megmaradt a kommunisták és a párt bemutatásának túlsúlya, de Rákosi Mátyás személye természetesen kikerült az anyagból. A rendszerváltozás után pedig az egész téma háttérbe szorult.

16 Uo. 129.
17 Uo. 130.
18 Uo. 133.
19 Uo. 135.
20 Uo. 136–137.
21 Uo. 142–147.
22 Uo. 148.

A nagy gazdasági világválságot a szöveg a nyugati imperializmus kudarcaként szembeállítja a Szovjetunió és a szocialista gazdaság sikereivel,[23] hazai következményei közül pedig a munkásság harcait domborítja ki.[24] E terület a modern tankönyvekben átfogalmazva megmaradt később is: a gazdasági megszorítások mellett szerepelnek a sztrájkok, tüntetések.

A '30-as éveket a fasizmus előretöréseként értékeli, és sajátos módon némi felmentést ad a hazai politikai elitnek, ugyanis elismeri és hangsúlyozza a rájuk nehezedő náci gazdasági-politikai nyomást,[25] s ezt az 1989 utáni középiskolai tankönyvek jó része nem teszi meg!

A II. világháborúba való sodródás fő oka paradox módon Teleki, aki még öngyilkosságával is politikai bűnt követett el: *„A Teleki-kormány alatt Magyarország még jobban bűnrészesévé vált a fasiszta Németországnak […] Gróf Teleki Pál, aki az ellenforradalmi rendszernek mindvégig erős támasza és a fasiszta Németország hű kiszolgálója volt, erre 1941 áprilisában főbe lőtte magát. Öngyilkosságával félreállt az útból és ezzel még inkább utat nyitott annak a bűnös politikának, melynek megalapozásához alaposan hozzájárult."*[26] Ezt követi megint a kommunista ellenállás és Rákosi tevékenységének leírása.[27] Magyarország hadba lépése egyértelműen Horthy és az uralkodó osztályok agressziójának eredménye, akik nem fogadták el a moszkvai békeajánlatot 1941-ben, és a németekkel együtt megrendezték a kassai bombázást,[28] illetve Kállay „hintapolitikája" csődöt mondott, továbbá a Donnál katasztrofális körülmények között megsemmisült a második magyar hadsereg.[29] Talán e leckék szemléleti öröksége mégis az, hogy a kassai bombázás vagy Teleki halála továbbra is kérdés nélkül maradt a későbbi tankönyvekben. Valamint a doni katasztrófa is teljes katasztrófaként értelmeződik. Azonban az újabb tankönyvek egyszerűen törölték a kassai bombázás német megrendezésének elvét, illetve azt, hogy Teleki

23 Uo.
24 Uo. 151.
25 Uo. 152–153.
26 Uo. 158–159.
27 159–162.
28 Uo. 165.
29 Uo. 166.

a fasiszták kiszolgálója lett volna, de különösebben nem tettek ezek helyébe semmilyen más értelmezést, és a doni vereségre vonatkozó újabb kutatási eredmények sem kerültek be lényegében mai napig.

1944-ben *„Végül is a fasiszta Németország, hogy megakadályozza Magyarország esetleges kilépését a háborúból, 1944. március 19-én formailag is megszállta az országot. […] Horthy, a kormány, Kállayval az élen és a fasiszta tisztikar meg sem kísérelték az ellenállást, szolgai módon megalkudtak a helyzettel."*[30] Az októberi kiugrási kísérlet kudarcáért nem, de a nyilasok uralomra jutásáért a szöveg Horthyt hibáztatja: *„Horthy és hívei maguk nevelték, táplálták éveken keresztül a nyilas söpredéket. Ha voltak is közöttük bizonyos ellentétek, ennél jóval több volt az érdekazonosság."*[31] E szemlélet is megmaradt, mivel a mai középiskolai tankönyvekben is központi kérdés, hogy Horthy és a politikai döntéshozók a bal- és szélsőjobboldal kapcsán kihez húztak vagy kihez nem, melyik oldalt büntették jobban vagy kevésbé.

A *„fasiszta hordák és nyilas segédeik vandalizmusát"*[32] végül a *„hős szovjet csapatok"* állították meg, és április 4-én – valójában csak később – Magyarország teljesen felszabadult.[33] A *holokauszt* kifejezés elő sem került, mindösszesze egy rövid mondatot ír erről a szöveg: *„Zsidók tömegeit ölték meg a Duna partján, vadállatiasságuk nem ismert határt".*[34] (Általában véve a zsidósággal szembeni diszkriminatív intézkedések sem kaptak helyet a kötetben.) Ebben a későbbi tankönyvek jelentősen eltérnek, mivel a magyar holokauszt részletes tárgyalása kiemelt jelentőséget kapott.

E tankönyv a szocialista ideológia jegyében teljesen következetes értelmezését nyújtja a múltnak, valós, de szelektált, avagy részben valós, illetve valótlan tények segítségével. Ezzel megteremti azt a szöveghagyományt, kialakítja azokat a súlypontokat, értelmezési csomópontokat, amelyek – bár esetenként árnyaltabb formában vagy más előjellel értékelve, de – jelen vannak 1989-ig. Ugyanakkor jól látható az is, hogy lefejtve a szocialista frazeológiát a szöveg

30 Uo. 167.
31 Uo. 168.
32 Uo. 173.
33 Uo. 174.
34 Uo. 173.

struktúrájáról, mondandójáról, egészen napjaink tankönyveiig meghatározó ez a főszöveg. Mivel ma is nagyjából ezek az események, kérdésfeltevések és problémák vannak a középpontban (és amik itt nem azok, később sem igazán szerepelnek), feldúsítva életmód-, kultúr- és szellemtörténeti leckékkel.

A többszerzős ideiglenes tankönyv[35] számos ponton megegyezik szemléletében a nem sokkal előtte megjelent Lukács-féle kötetekkel, így jelen sorok elsősorban a szemléleti nóvumok kiemelésére szorítkoznak. A Horthy-rendszer genezisét így jellemzi: „*Az idegen fegyverek segítségével hatalomra jutott ellenforradalmi rendszer féketlen nacionalista, soviniszta, antiszemita uszítással és szociális demagógiával – a megélhetési lehetőségek javításának nagyhangú ígérgetésével – igyekezett bázisra szert tenni a tömegek között*”.[36] A trianoni békét Lukács Lajostól eltérően, tágabb körben magyarázza: „*Ez a békeszerződés imperialista szerződés volt. Aláírása a magyar uralkodó osztályoknak alkalmat nyújtott újabb féktelen demagóg hadjárat indítására. Azok a magyar uralkodó osztályok fejtették ki a legvadabb soviniszta uszítást a szomszéd népek ellen, amelyek valójában a trianoni békeszerződést okozták. Azt igyekeztek a magyar közvéleménynyel elhitetni, hogy a békeszerződés súlyos határozatai a tanácsköztársaság miatt sújtják Magyarországot. Mélységesen hallgattak azonban arról, hogy a tanácsköztársaság Vörös Hadserege a békeszerződésben megállapított határoknál jelentősen előnyösebb demarkációs vonal megváltoztatásáért kezdett hősi harcot*”.[37] Itt érdemes röviden kitérni a Vix-jegyzékre, amelyről e tankönyv homályosan ezt írja: „*[…] Vyx [!] alezredes jegyzéket nyújtott át a magyar kormánynak, amely színmagyar területeknek […] kiürítését követelte*”.[38] Ez igaz is, csak azt nem tisztázza a szöveg, hogy egy demilitarizált övezet kialakításáról lett volna szó. Mindamellett több későbbi tankönyv már egy a Tisza vonaláig tartó román országhatárról beszél, illetve Vix-jegyzékként említi, holott ő valóban csak átadta az antant jegyzékét. Másfelől mindenképpen érdemes lenne tisztázni, hogy a hazai Vörös Hadsereg honvédő vagy önvédő háborút folytatott-e?

35 Nagy – Kempelen – Bellér – Incze 1955.
36 Uo. 155.
37 Uo. 155.
38 Uo. 134–135.

A tankönyv a '30-as évektől *„fokozott fasizálásról"* beszél, s ez idő tájt fokozódott a terror és a demagógia.[39] (Pusztán pedagógiai szempontból mindenképpen fontos lett volna a két fogalmat tisztázni. Ez is jó példa arra, hogy az ideológiaközvetítésnek teljesen alárendelődtek a szakmódszertani szempontok. A fogalmi tisztázatlanság egyébiránt napjainkig sok esetben jellemző a tankönyvekre.)

Nagyon érdekes a szöveg azon megfogalmazása, amely folyamatosan visszaköszön más, későbbi tankönyvekből is: *„Teleki miniszterelnök látva politikája csődjét, a felelősség elől menekülve, öngyilkos lett".*[40] Itt Teleki hibáztatása kevésbé erős, viszont Magyarország nem pusztán támogatta, területén átengedte a németeket, hanem *„Horthy parancsot adott Jugoszlávia megtámadására."*[41] Kassa bombázása itt már említést sem kap, ahogyan az sem, hogy a második magyar hadsereg teljesen megsemmisült Voronyezsnél.[42] Az ezt követő események kissé árnyaltabban szerepelnek, mint Lukácsnál, azonban Horthyt erőteljesebben elítéli a nyilasok hatalomra jutása miatt: *„Ebben a helyzetben Szálasi és nyilas bandája volt az egyetlen, amely feltétel nélkül kiszolgálta a német fasisztákat. Horthy még a kiáltvány kibocsátásának napján – a németek követelésére – lemondott Szálasi javára. Ezzel rászabadította Szálasi fasiszta bandáit a magyar népre. A Horthy-rendszer és maga Horthy felelős a Szálasi-banda hatalomra kerüléséért. […] A társadalom söpredéke gyakorolt rémuralmat a magyar népen [ti. a nyilasok]".*[43] E tankönyv szemléletében, megfogalmazásában, szerkezetében következetesen a „lukácsi úton" járva közvetíti a szocialista ideológiát.

Az ideiglenes jegyzet[44] rövid, 50 oldal terjedelmű kis füzet, amely lényegében a Horthy-korszakot és az azt követő pár évet tárgyalja. Szemléletében következetesen érvényesíti a Lukács-féle kötetek ideológiai, tartalmi, szerkezeti irányvonalát, azonban rövidségénél fogva sokkal sommásabb. Az antant és a fehérterror összefüggését a következő módon teremti meg: *„A nemzetkö-*

39 Uo. 175.
40 Uo. 195.
41 Uo. 196.
42 Uo. 199.
43 Uo. 202.
44 Incze 1958.

zi proletariátus, a szovjet állam, a nyugati haladó közvélemény tiltakozása arra kényszerítette az antant hatalmak kormányait, hogy felülvizsgáltassák a különítményes bandák tevékenységét. […] azonban 'megállapították', hogy Magyarországon nincs fehérterror. A fehér terror rémtetteiért tehát Horthyval és társaival közösen felelősek az antant imperialisták is".[45] Trianon magyarázata is új színezetet kapott: *„A magyar nemzet és a magyar nép tragédiája az volt, hogy a történelmi Magyarország összeomlása nem a magyar nép és a nemzetiségek közös szabadságharcának volt az eredménye, hanem az antant imperialisták segítségével állították helyre a történelmi uralkodó osztályok ellenforradalmi uralmukat, és ez új viszályok és háború csíráját rejtette magában".*[46] Gömbös Gyula itt már olyan mértékig fasiszta, hogy német mintájú totális diktatúrát akart megvalósítani, de ezt még a hazai uralkodó osztályok sem tűrték.[47] Így Gömböst még a Lukács-féle köteteknél is sötétebben ábrázolja. Noha a korszak, illetve az események további leírásában hűen követi azokat.

A Szamuely–Ránki-féle tankönyv[48] külsejében, metodikájában, ideológiai üzenetében a lukácsi irány folytatója, azonban több ponton is hozzátesz. A fehérterror kapcsán megemlíti, hogy Horthy volt a cattarói matrózlázadás „vérbefojtója" (valójában ez nem igaz), a halálos áldozatok számát pedig több mint 5.000-ben adja meg.[49] A trianoni békeszerződés a korábbiakkal megegyező értelmezési keretben jelenik meg. A konszolidáció leírása során itt is a negatív értelmezésekre helyeződik a hangsúly: a Nagyatádi-féle földreform elégtelen voltára, a szociáldemokraták árulására (ld. Bethlen–Peyer-paktum), a nyugati kölcsönök jelentette gazdasági függésre, továbbá az olasz fasisztákkal való tárgyalásokra.[50] A rendszer jellegét tekintve a szöveg a szegedi keresztény gondolatot soviniszta, klerikális, antiszemita és reakciós magyar imperialista ideológiaként azonosítja.[51] Ezt követi a kommunisták és dolgozók rendszer elleni

45 Uo. 4.
46 Uo. 6.
47 Uo. 22.
48 Szamuely – Ránki 1960. (Ennek változata: Szamuely – Ránki – Almási 1967.)
49 Uo. 198.
50 Uo. 201–202.
51 Uo. 203.

harcainak, majd a nagy gazdasági világválság hatásainak (főként a szegénység és a sztrájkok) leírása. Ezután jön Magyarország fasizálódásának bemutatása, s ezt az összefoglalás zárja.

Magyarország II. világháborús szereplése két önálló leckében a világháborút bemutató tematikus egységébe került. Ez a strukturális megoldás egyébként mai napig jellemző a középiskolai történelemtankönyvek nagy részére. A nagy csomópontokat tekintve a szöveg nem okoz meglepetéseket, Teleki öngyilkos lett a felelősség súlya miatt, *„ahelyett, hogy szembefordította volna az országot Németországgal"*[52] (e lehetőség felvetése egy új variációs elem), Kassát a német és magyar vezérkar megegyezése alapján álcázott német gépek bombázták,[53] a Donnál a magyar hadtörténelem egyik legnagyobb vereségét szenvedte el a 2. magyar hadsereg,[54] Horthy pedig megalkuvó módon az 1944. márciusi megszállástól teljesítette a németek követeléseit, egészen Szálasi kinevezéséig.[55] Végül pedig a „nyilas söpredéket"[56] a szovjet hadsereg legyőzte, és április 4-re felszabadította Magyarországot. E kötet egyenes vonalon folytatja az '50-es évek tankönyveinek hagyományát, amely egyébként töretlenül folytatódik majd Balogh Endre köteteiben is.

A Balogh-féle kötet[57] meglepő – s kevés tankönyvre jellemző – módon egyben tárgyalja a Horthy-korszakot, genezisétől a végéig. *„Az ellenforradalom fegyveres hatalma a tiszti különítmények és az ún. nemzeti hadsereg [Nemzeti Hadsereg] kezében volt. Fővezérüket, Horthy Miklóst a dolgozó osztályokkal szemben ellenséges érzület vezette. Nem véletlen, hogy ezt a munkásokkal és az*

52 Uo. 238.
53 Uo. 239.
54 Uo. 241.
55 Uo. 246.
56 Uo. 246.
57 Balogh 1985. 1972 és 1987 között jelent meg évente. Lektorálta Szabó Károly és Vértes Róbert. (E tankönyvnek van egy sajátos verziója és egy előzménye. A variáns: Balogh – Mann, amely 8 kiadást élt meg 1981 és 1988 között. Lektorálta Nagy Erzsébet és Nagy Imréné. A kötet a második világháborútól halad az 1970-es évek végéig. Külseje, felépítése, szemlélete, beszédmódja megegyezik a dolgozók középiskolái számára készült tankönyvvel. Érdekes „variáns", hogy itt már a szöveg szerint egyértelműen szovjet felségjelzésű német gépek bombázták Kassát. 44. Az előzménykötet: Eperjessy 1969. Ezt is párhuzamosan nyomták, a 8. kiadás 1975-ben jelent meg.)

agrárproletárokkal szemben irgalmatlan, nyers tisztet emelte a fegyveres hatalom az ellenforradalom vezérévé. A tiszti különítmények egyetlen politikai távlata a fehérterror, azaz a proletárdiktatúra vívmányainak megsemmisítése, a megtorlás, és az osztályrend biztosítása volt."[58] Ha próbálunk a szöveghez „naivan" állni és nem külső tudással kritizálni, akkor is felmerülhetnek problémák: 1. Miért *„úgy nevezett"* a Nemzeti Hadsereg, ki nevezte úgy? 2. Csak egy dolog vezette Horthyt? 3. Hogy emelte őt a fegyveres hatalom vezetővé? Pontosan kik tették ezt? 4. Pontosan mennyi áldozata volt a fehérterrornak, és kik azok? Ez utóbbi kérdésre az apró betűs részben válaszol a szöveg: néhány hónap alatt 5.000 halott, 70.000 bebörtönzött és 100.000 emigráns volt a végeredmény.[59] Horthyt szintén a fehérterror nyomására választották meg kormányzónak,[60] de e jogkör, illetve az államforma kérdése nem kap több szót. A Bethlen-konszolidáció kapcsán érdekes: a szöveg nem említi, hogy a kormányzat nem „egyenlően" járt volna el a jobb- és baloldali szervezetekkel szemben, mint írja *„Bethlen megfékezte a fehérterrorista szervezeteket [...] egyidejűleg törvényen kívül helyezte a kommunista pártot is. A munkásosztály valamennyi szervezetének törvényen kívül helyezéséről azonban lemondott."*[61] A konszolidáció kapcsán a rendszer szellemiségét így jelzi: *„A 'keresztény' fogalma a liberalizmus, a demokrácia tagadását, munkás- és kommunistaellenességet, valamint antiszemitizmust jelentett."*[62] *„A 'nemzeti' jelző sem a jogos nemzeti öntudatot jelentette az ellenforradalmi rendszer szótárában, hanem a szélsőséges nacionalizmust, sovinizmust"*.[63] Érdekes részlet, hogy a római szerződés megkötésével (1927) már Bethlen megindult a fasizálódás útján,[64] mivel a legtöbb tankönyv Gömböstől számítja a „jobbra tolódást." A '20-as éveket lezáró gazdaság és társadalom lecke újítása, hogy helyet kapott benne egy hosszú és részletes rész a munkásmozgalmakról.[65] A '30-as években

58 Uo. 205.
59 Uo.
60 Uo. 207.
61 Uo. 201.
62 Uo. 214.
63 Uo.
64 Uo. 215.
65 Uo. 224–229.

nagy szerepet kap Gömbös Gyula ismertetése, aki *„kísérletet tett a totális fasizmus bevezetésére"*.[66] A Darányi-, Imrédy-, és Teleki-kormányok pár sornyi említést kaptak csak, de itt is többször beékelődik az a téma, hogy a kommunisták már ekkor harcoltak a fasizmus előretörése ellen.[67] *„Mindez a lavírozó politika teljes csődjét jelentette. Teleki nem akart szembefordulni az uralkodó osztályok katasztrófapolitikájával, a felelősség elől a halálba menekült."*[68] Teleki búcsúlevele nem szerepel forrásként. Magyarország 1941. évi hadba lépésének oka itt sem kérdéses: a magyar és a német hadvezetés közösen rendezte meg a kassai bombázást.[69] Bárdossy tevékenységénél kap helyet az újvidéki mészárlás is, ekképpen: *„Bevezette a munkaszolgálat intézményét, melyet a baloldali és zsidó állampolgárok módszeres kiirtására használt föl. Mindezekre az Újvidék környékén elkövetett tömegvérengzés tette föl a koronát, melynek során több mint 3,000 polgári személyt gyilkoltak le. [...] voltaképpen a német titkosszolgálat szervezte [...] magyar csapatok egyes német származású és náci érzelmű tisztjei segítségével [...] A vérengzést elrendelő parancsnok németek megszállta területre szökött, a magyar hadbíróság távollétében ítélte el"*.[70]

„A tengelyhatalmak 1943. évi katonai kudarcainak és a 2. magyar hadsereg voronyezsi pusztulásának hatására a Kállay-kormány a kétszínű külpolitika fölmelegítésével igyekezett megmenteni [...] uralmát."[71] E részlet sokat elárul a szövegíró problémáiról és stratégiájáról: hiszen úgy kellett fogalmazni, hogy a szovjet csapatok ne kerüljenek rossz hírbe, így átvált passzívba, majd mivel korábban hibáztatta a magyar hadvezetést, amiért „katasztrófapolitikát" folytatva német oldalra állt, el kellett kerülni, hogy most viszont dicsérje azt kilépési szándékáért: így lett a politikai erény etikai bűn, kétszínűség. Horthynak a német megszállás és a kiugrási kísérlet kérdésében való hibáztatása sem maradhat el, hiszen a helyén maradt a megszállás után, így *„[…] biztosította magyar álla-*

66 Uo. 238.
67 Uo. 245, 248.
68 Uo. 251.
69 Uo.
70 Uo. 253.
71 Uo. 257.

mi intézmények zökkenőmentes működését a hitleristák érdekében",[72] a kiugrási kísérletet pedig elhibázta, mert félt a munkásság kezébe fegyvert adni.[73] Ezt követte a nyilas rémuralom (11 sorban)[74] és Magyarország felszabadítása (leírása egy oldal terjedelemben).[75] Ez utóbbi kapcsán a szöveg azt mondja, hogy április 4-én Magyarország felszabadult,[76] de ez nem történt meg.

Jóvérné dolgozók középiskolái számára készült tankönyve[77] Balogh Endre munkájával[78] párhuzamosan jelent meg, és számos kiadást élt meg. Külsejét és szerkezetét tekintve nagyon hasonló ahhoz, de szériatartozékként időrendi táblázattal, történelmi aforizmákkal, fogalommutatóval és az ajánlott vizsgakérdések listájával egészült ki.

A könyv – szóhasználatát és stílusát tekintve is – hasonlít a már említett Balogh Endre-féle kötetre, például a „burzsoá" és „kapitalista" rendszerek elítélésével. A hasonlóságok itt nem érnek véget: a fehérterror leírásakor szó szerint ismétli Balogh adatait.[79] Illetve a későbbiekben is ugyanabban a szerkezetben ugyanazokat a témákat tárgyalja, ugyanazon szöveges források, ábrák és grafikonok segítségével. A Bethlen-konszolidáció és a miniszterelnök meg- és elítélése kapcsán azonban a Balogh-kötetnél is messzebb megy: „*Bethlen az uralkodó osztályok látszatparlamentarizmussal leplezett konzervatív diktatúráját valósította meg. Ebbe beleépítette a felszín alá szorított fasiszta elemeket is. A politikai rendszernek ugyanakkor szerves részét képezte a meggyengült, de létező polgári baloldal és a legális munkásmozgalom is. […] három alapelem, a forradalomellenesség, a nacionalizmus és az antiszemitizmus (zsidóellenesség) majd mindegyik csoport elképzeléseiben jelen volt. A középpontban a keresztény-nemzeti Magyarország eszméje állott, ahol a keresztény szó liberalizmus- és demokráciaellenességet, a munkásmozgalom visszaszorítását és kommunistaüldözést, va-*

72 Uo. 259.
73 Uo. 260–61.
74 Uo. 261–262.
75 Uo. 263–264.
76 Uo. 264.
77 Jóvérné 1987. 1988-ban kiadták még egyszer. Lektorálta: Balogh Sándor – Jarmik István – L. Nagy Zsuzsa – Szabó Károly.
78 Balogh 1985.
79 Uo. 205.

lamint antiszemitizmust jelentett. Nemzetinek pedig csak annak volt joga éreznie magát a Horthy-Magyarországon, aki magáévá tette a szélsőséges nacionalizmust és sovinizmust, s a nemzet sorsát az integrális revízióval […] azonosította".[80]

A '30-as évek folyamatait Baloghtól eltérően így értékeli a szerző: „*A '30-as években tehát a konzervatív-reakciós, látszatparlamentális módszerek és az erősödő totális fasiszta törekvések között hatalmi vetélkedés bontakozott ki. Közben az ország vezetése fokról fokra jobbra tolódott*".[81] Balogh Endrénél és e tankönyvben azt találjuk, hogy politikájának csődjét belátva Teleki öngyilkos lett.[82] Magyarország 1941. évi hadba lépésének oka tisztázatlan, de valószínűleg német gépek bombázták Kassát.[83] A doni vereség a következőképpen szerepel: „*[…] megsemmisült a 2. hadsereg. (40 ezer ember halt meg, 70 ezer megsebesült, vagy fogságba került. Az anyagi fölszerelés 80%-a elpusztult.) Voronyezsnél 3 hét alatt akkora veszteség érte a magyarságot, amekkorát az egész 1848–49-es szabadságharc alatt nem szenvedett el. A hivatalos propaganda eltitkolta a veszteség valódi mértékét. A lakosságnak nem volt tudomása a pusztulás arányairól, sem a németek szerepéről*".[84] A tankönyv alapvetően nem hibáztatja Horthyt a kiugrási kísérlet sikertelensége, majd Szálasi kinevezése miatt, sőt, az előbbit kissé fanyarnak tűnő humorral írja le: „*Az országot váratlanul érte Horthy október 15-én rádióba beolvasott fegyverszünetet kérő proklamációja. A váratlanság természetesen lehet előnyös tényező. A kormányzó azonban nem a németeket, hanem saját lehetséges szövetségeseit lepte meg e kellően elő nem készített lépésével*".[85] E tankönyv a Balogh-féle kötet egyenes ági örökösének tűnik; felépítése, fogalomhasználata, megfogalmazásai, forrásai jelentős mértékben hasonlítanak. Azonban bizonyos pontjain mégis jelentős eltéréseket mutat. A kiadási éveket megfigyelve (1987 és 1988) meglepő, hogy két évvel a rendszerváltozás előtt teljes mértékig továbbviszi Balogh Endre – 1972-ben először megjelent, s aztán 1987-ig 14 kiadást megélt – tankönyvének átpolitizált tartalmát.

80 Jóvérné 1987, 142.
81 Uo. 156.
82 Uo. 208.
83 Uo. 209.
84 Uo. 212.
85 Uo. 216.

Az átmenet és ami utána jön

Az újabb Jóvérné-féle kötet[86] első kiadása még a rendszerváltozás előtt, utolsó kiadása pedig már utána jelent meg.[87] Az 1991-es kötet már a többi – Balogh Endre és Jóvérné Szirtes Ágota által írt – tankönyvhöz képest nagy alakú, színes borítójú, képekkel, grafikonokkal dúsított kiadvány. A tartalom áttekintése előtt érdemes két dolgot figyelembe venni: egyrészt e kötet 1991-ben, a rendszerváltás után két évvel jelent meg; másrészt pedig a szerző(k) a bevezetésben megjegyzi(k), hogy *„Természetes dolog továbbá, hogy a történészek között […] viták, nézeteltérések vannak egyes jelenségek megítélésében. Tankönyvünk a történettudomány jelenlegi ismeret- és értékrendszerét közvetíti."*[88]

Milyen is tehát e tankönyv értékrendszere a Horthy-korszak kapcsán 1991-ben? Első pillantásra ugyanolyan, mint az eredeti 1982-es kiadás volt, illetve Jóvérné másik tankönyvének és Balogh Endre szövegeihez (lásd fentebb) képest semmi sem változott! Hiszen a szöveg azzal kezdődik, hogy a Horthy-korszak elején a fehérterror példa nélkül „tombolt", még nem volt példa a hazai történelemben arra, hogy bírói ítélet nélkül gyilkoljanak le állampolgárokat.[89] Azonban a kötet hangvétele ezután fordulatot vesz: Bethlen István már nem konzervatív diktatúrát akart, hanem konzervatív parlamentáris demokráciát;[90] a Horthy-rendszer jellege immár vitatott:[91] egyesek fasiszta, mások liberális, megint mások konzervatív diktatórikus jellegét emelik ki.[92] A korszak keresztény-nemzeti eszméje most már *„a tömegek nagy részének mély és őszinte vallásosságában és az ezzel összefonódó hazafiságában is gyökerezett."*[93] Gömbös Gyula viszont

86 Jóvérné – Sipos 1991. Lektorálta: Balogh Sándor – Horányi István. Az első kiadás 1982-ben jelent meg Jóvérné Szirtes Ágota neve alatt.

87 *„[…] a rendszerváltás évében hirtelenjében összetákolt tankönyvvariáns – melyet a korábbi szerző, Jóvérné Szirtes Ágota Sipos Péterrel közösen jegyzett […]"* Murányi 2006.

88 Jóvérné – Sipos 1991, 5.

89 Uo. 99.

90 Uo. 103.

91 Uo. 105.

92 Uo. 105.

93 Uo. 117.

megmaradt a diktatórikus és fasiszta módszerek[94] alkalmazójának. A '30-as években Jóvérné másik kötetéhez[95] hasonlóan itt is küzdelem alakult ki, csak éppen nem a konzervatív-reakciós látszatparlamentális módszerek és a totális fasizmus, hanem a konzervatív erők és a fasiszta diktatúra megvalósítására törekvő társadalmi csoportok között.[96] Teleki Pál öngyilkossága is más megvilágításba kerül már e tankönyvben: „*A miniszterelnök e nagy morális értékű tettével akarta figyelmeztetni a nemzetet a készülő tragédiára*".[97] Kassa bombázása is árnyaltabb színekben tűnik fel: „*[…] felségjelzés nélküli repülőgépek bombázták Kassát. Ezt az akciót a katonai vezetés szovjet gépeknek tulajdonította*".[98] A doni vereség, a magyar kiugrási kísérlet, illetve Szálasi kinevezésének leírása[99] – a másik Jóvérné-féle tankönyvhöz képest – szinte teljesen változatlan formában szerepel itt is.

E tankönyvre is jellemző, ami szinte mindegyik korábban vizsgáltra: a történettudományban vitatott kérdésekre vitathatatlan válaszok állnak rendelkezésre, illetve a főszöveg alapvetően nem magyarázó, hanem deskriptív, azaz leíró jellegű. A témák és a szerkezet is nagyjából megfelel az őt követő köteteknek, azzal a különbséggel, hogy a kommunista ellenállás itt még viszonylag nagy teret kap.[100] Mindamellett e tankönyv esetében látványos a politikai rendszerváltozás hatása, módszertanilag viszont az elődök nyomában jár.

A főszövegben nincsenek kérdések, nincsen sokoldalú elemzés, a gondolkodást ösztönző pro és kontra érvelés. Viszont a főszövegből kikerült a kommunista történetírás szókészletének jelentős része, illetve számos értékítélet (kivéve a fehérterror megítélése) finomodott, sőt ezek a leírások már lényegében nagyon hasonlítanak a 2005-ig készült tankönyvek tartalmára, pontosabban fordítva, a későbbi tankönyvek nagyrészt ehhez hasonló megfogalmazásokat használnak. Tulajdonképpen e kötetben érthető tetten, hogyan alakult

94 Uo. 124.
95 Jóvérné 1987.
96 Jóvérné – Sipos 1991, 124.
97 Uo. 151.
98 Uo.
99 Uo. 155, 158.
100 Uo. 128–130. *Baloldali erők a fasizmus ellen* c. lecke.

át a szocialista tartalom lépésről lépésre; hogyan finomodik vagy éppen vált ellentétes értékelési pólusra; és lényegében az így kialakult tárgyalási szerkezet, csomópontok, kérdések maradtak – legalábbis nagy részben – meghatározók később is.

A további tankönyvekre összefoglalóan jellemző, hogy adatgazdagok, stílusuk objektivitást sugall, és mind az ideológiai, mind pedig az érzelmeket, ítéleteket kifejező nyelvezetet általában véve kerülik. A továbbiakban e kötetek részletes tárgyalása helyett csak néhány gondolat szerepel arról, hogyan értékelik a Horthy-korszakot vagy annak egyes részterületeit.

A Történelem IV. 1914–1990 c. kötet[101] adatközpontúságát és részletekbe menő jellegét már az jelzi, hogy a címben jelzett 76 évet összesen 325 oldalban dolgozza fel (beleértve minden segédletet). A korszak szellemisége kapcsán a keresztény és nemzeti kifejezéseket idézőjelbe teszi, és meg is magyarázza, miért: mert értelmezésükben azok sokaknak csak retorikai közhelyek voltak.[102] Teleki Pál öngyilkossága mellett foglal állást, a miniszterelnök a *„halálba menekült […] Meglehet, remélte, cselekedetével hivatkozási alapot ad Horthynak arra, hogy az utolsó pillanatban visszalépjen."*[103] Magyarország hadba lépése kapcsán Kassa bombázásának kérdése nem vetődik fel.[104] Az újvidéki atrocitásokkal kapcsolatban nemcsak azt írja, hogy a felelős főtiszteket elítélték, és azok kiszökve az országból beálltak az SS-be; hanem azt is, hogy a háború után a délvidéki magyarok lettek a viszontválasz áldozatai.[105] A *doni katasztrófa* mint kifejezés ebben a kötetben nem szerepel, egyszerűen csak a 2. magyar hadsereg pusztulásáról van szó, amellyel *„120,000 katonát és munkaszolgálatost vesztett."*[106] A szöveg Horthyt személyében nem hibáztatja, az elhibázott kiugrási kísérletért és Szálasi kinevezéséért viszont részletesen leírja a kiugrást,[107] és ugyancsak

101 A kötetet a Magyar Lajos Alapítvány által felkért munkaközösség készítette, akik között ott található például Krausz Tamás és Szarka László. A lektorok között szintén nagynevű történészek kaptak helyet, mint például Izsák Lajos vagy Romsics Ignác.
102 Uo.
103 Uo. 102.
104 Uo. 104.
105 Uo. 107.
106 Uo. 109.
107 Uo. 117.

részletekbe menően elemezi a nyilas uralom (melyet másoktól eltérően nem *rémuralom*nak nevez) és a „végsőkig kitartás" elvének következményeit.[108]

Ifjabb Lator László tankönyvében[109] a fehérterrort a legtöbb tankönyvtől eltérően közelíti meg: *„Megindult a törvényes (és a törvénytelen) eljárás is a forradalmak résztvevői ellen […]. A különítményesek olykor Horthyék hallgatólagos beleegyezésével, de általában saját felelősségükre folytatták a terrort. Napirenden voltak a gyilkosságok, az áldozatok között szerepeltek az ún. Lenin-fiúk, kommunista vezetők, de szociáldemokraták és a forradalmak szimpatizánsai is. Fölerősödött az antiszemitizmus. Sokakat börtönbe zártak, emigrációba kényszerítettek".*[110] A király nélküli királyságot és a kormányzói jogkört pro és kontra érvek alapján elemzi: (1) Horthy az országgyűlést csak annak tartós munkaképtelensége esetén oszlathatta fel, (2) a kormányzói jogkör nem volt örökletes, (3) a kormányzó felelősségre vonható volt, (4) a törvények életbe lépéséhez nem kellett kormányzói jóváhagyás, illetve (5) a választás napján katonaság vette körül a parlamentet.[111] A trianoni béke következményei azonban viszonylag kevés helyet kaptak, mindössze egy oldalt.[112] Az 1920-as évek leírása a többi tankönyvhöz hasonló sztenderd tartalommal bír: numerus clausus, földreform, királypuccsok, Bethlen-konszolidáció. Viszont helyet kapott a frankhamisítási botrány is,[113] azonban a korszak kultúrájának, szellemiségének bemutatása kimaradt. Bethlen lemondása után szerepel Károlyi Gyula (és a legtöbb tankönyvtől eltérően a Matuska Szilveszter-féle robbantás is), majd Gömbös, aki az olasz fasizmust tekintette mintának.[114] A Darányi- és Imrédy- kormányok, illetve a revíziós sikerek bemutatása során nem kap hangsúlyt a – sok tankönyvben szereplő – „náci élettérbe sodródás" vagy „jobbra tolódás" elmélete, illetve a területi revízió során felmerülő nemzetiségi konfliktusok sincsenek kidom-

108 Uo. 118–121. A magyar holokausztról itt nem beszél, hanem korábban, a német megszállás kapcsán. (Uo. 115.)
109 Lator 1995. Első kiadás. Lektorálta: Horváth Jenő – Salamon Konrád.
110 Uo. 58.
111 Uo. 60.
112 Uo. 63.
113 Uo. 89.
114 Uo. 110.

borítva. Teleki halála és a kassai bombázás itt sem kap kérdőjeleket.[115] A doni vereség kapcsán a következő adatot hozza: 40 ezer ember halt meg, 70 ezer megsebesült vagy fogságba került.[116] A kiugrási kísérletet és Szálasi kinevezését nem értékeli. Azonban a szöveg viszonylag nagy hangsúlyt fektet a társadalmi és politikai náciellenességre, így a legtöbb tankönyvtől eltérően szerepel az MNFFB (A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottsága),[117] illetve az, hogy Sztálin nem támogatta a magyar náciellenes partizánmozgalmakat,[118] bár ezt a tankönyvi szöveg nem indokolja, de kérdésként felteszi a diákoknak.[119]

A Salamon-féle kötet[120] első megjelenése óta folyamatosan a közérdeklődés középpontjában van, számosan bírálták vagy vizsgálták egyes részeit. A tankönyv alapvetően politikatörténet központú, sok ténnyel, évszámmal és névvel. Ez mindjárt a Horthy-korszak létrejöttének leírásakor látszik: „*A Friedrich-kormány […] figyelme az egyetlen tényleges hatalommal rendelkező fegyveres erő, a Nemzeti Hadsereg és annak vezére, Horthy Miklós felé fordult. Horthy még a proletárdiktatúra idején mint a szegedi ellenkormány hadügyminisztere kezdte meg a hadseregszervezést. Augusztus elején létrehozta a Nemzeti Hadsered Főparancsnokságát, majd Siófokra repült, s ott rendezte be főhadiszállását. Így a Közép- és Dél-Dunántúl az ellenőrzése alá került*”.[121]

Mind közül talán a legadatközpontúbb tankönyv a Hosszú Gyula által összeállított kötet.[122] Ezt mutatja, hogy a címben szereplő harminc évet szűk 400 oldalban mutatja be. *Az ellenforradalom győzelme* c. lecke egyrészt tartalmaz egy rövid életrajzot Horthy Miklósról; másrészt nagyon részletesen ismerteti a fehérterrort; harmadrészt pedig szembesíti a vörös- és a fehérterrort, két

115 158–159.
116 Uo. 162. (Az adat megegyezik Jóvérné 1987. kötetével.)
117 Uo. 167.
118 Uo. 168.
119 Uo. 170.
120 Salamon 1995. Első kiadása 1995-ben, utána 2003-ig még kilencszer jelent meg utánnyomásban. Lektorálta: Litván György – Párdányi Miklós. A könyvet jelenleg a Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó adja ki, a Horthy-korszakra vonatkozóan lényegében változatlan formában és tartalommal.
121 Salamon Konrád 1995, 52.
122 Hosszú 1996. Lektorálták: Horváth Jenő – Horváth Péter.

oszlopba szedve közöl mindkettőről forrásokat, azaz él az összehasonlítás, forráskritika és a pro és kontra érvelés eszközeivel. A Horthy-életrajz alapvetően nem tekinti Horthyt tehetséges politikusnak, már nyitó mondatában rögzíti: *„Karrierjében nagy szerepe volt a véletlennek. A Tisza és a Horthy famíliákat családi barátság fűzte össze"*.[123] A fehérterror a következőképpen jelenik meg: *„Horthy Miklós, a szegedi ellenforradalmi kormány által szervezett nemzeti hadsereg fővezére […] Dunántúlra indult csapataival. A fővezérség függetlenedése erősen rontotta a szegedi kormány tekintélyét, így […] az le is mondott. Horthy […] a Friedrich-kormánytól is függetlenítette magát. Toborzást hirdetett, pénzintézetekben nagyobb összegeket foglalt le, melyeken fegyvert és lőszert vásárolt Ausztriában. A főleg dzsentri származású katonatisztek vezette hadserege […] szabadon tevékenykedett […] A tiszti alakulatok lovas egységeikkel bejárták a Dunántúlt, és a forradalmak helyi vezetőit, szimpatizánsait veréssel, akasztással büntették. Gyakorta a zsidó származás is elegendő volt a büntetéshez. Zsidó és kommunista egyre ment a különítményesek fejében. A fehérterror a megváltoztathatatlan világrendet hirdette, a lázadás értelmetlenségét. Horthy ugyan nem kezdeményezte a terrort, de kezdetben tudomásul vette azt".*[124] A Horthy-rendszer demokratizmusának leírására a szöveg megint csak az igen szemléletes összehasonlítás eszközével él, amikor összeveti az 1918 előtti és az 1920-as választójogi törvényt, illetve leírja a kormányzói jogkört és annak 1937. évi kiterjesztését.[125] A versailles-i békerendszer részletes, 12 oldalas leckét kapott, benne a trianoni diktátum leírásával, etnikai térképekkel, adattáblákkal. A keresztény nemzeti gondolat kapcsán a szembesítés igényével sok idézetet hoz – mintegy olvasókönyvi jelleggel – Szabó Dezsőtől, Bangha Bélától, Prohászka Ottokártól, valamint idézi Szekfű Gyula gondolatait a *Három nemzedék*ből.

A *Magyarország (1931–1939)* c. nagy tematikus egységben a Károlyi-kormány rövid leírása után jön egy ugyancsak sommás Gömbös Gyula-összefoglaló (nem említi a „fasisztikusság" kérdését, csak reformokról ír),[126] majd egy

123 Uo. 52.
124 Uo. 51–52.
125 Uo. 55.
126 Uo. 247.

nagyon kiterjedt rész a társadalomról, művészeti stílusokról, eszmékről, illetve politikai irányzatokról. Ez utóbbiak között helyet kapott a liberálisok ismertetése is, amely a legtöbb tankönyvből teljesen hiányzik. Ezután a szöveg visszatér a politikatörténethez, és következik a Darányi- és Imrédy-kormányok leírása; a szöveg megint csak – eltérve a legtöbb hazai tankönyv gyakorlatától – források segítségével két oszlopban, pro és kontra ismerteti a zsidótörvényről szóló országgyűlési vitát,[127] valamint az első bécsi döntés kapcsán ír a bledi tárgyalásokról is.[128]

A második Teleki-kormány témája már a második világháborúról szóló nagy egységbe került. Teleki halála itt is egyértelmű: *„A fegyveres semlegesség koncepciója összeomlott. A németekkel való nyílt szembefordulásnak nem volt bázisa Magyarországon. Teleki április 3-án hajnalban öngyilkos lett. Búcsúlevelét eltitkolták".*[129] A kassai bombázás – mint háborús ürügy – leírása igen részletes, a főszöveg megemlíti például, hogy nem csak bombázás történt, hanem egy gyorsvonatra is lőttek; azonban – más tankönyvekhez hasonlóan – itt sem derül fény azokra az ellentmondó tényekre, amelyek miatt nem tudni, mely ország repülői bombáztak, és természetesen a lehetséges elkövetőket számba vevő elméletek sem szerepelnek.[130] A *„doni katasztrófa"* szintén nagyon részletesen szerepel, sőt szöveges forrás és térkép is kiegészíti.[131] A német megszállás kapcsán a kötet részletesen leírja a klessheimi tárgyalást – ez a többi tankönyvben nem vagy csak alig jelenik meg.[132] Sőt, ezzel két forrásnak, Hitler főtolmácsa leírásának és Horthy emlékiratainak egymás mellé tétele által szembesít:[133] Horthyt expressis verbis nem hibáztatja a szöveg a kiugrási kísérlet sikertelenségéért, de megfogalmazása utaló jellegű: *„[…] a városban lévő magyar egységek parancsnokai nem engedelmeskedtek a 'legfelső hadúrnak' […] de reggel maga Horthy adott parancsot az ellenállás beszüntetésére. […] fia szabadon bocsájtására*

127 Uo. 277.
128 Uo. 278.
129 Uo. 297.
130 Uo. 310.
131 Uo. 312.
132 Uo. 329.
133 Uo. 330.

tett ígéret fejében hozzájárult Szálasi miniszterelnöki kinevezéséhez".[134] Érdekes, hogy Szálasi *„rémuralmáról"* nem ír sokat, azonban nagyon részletesen ismerteti a magyar ellenállást – így az MNFFB-t,[135] amelyről a többi tankönyv (egy kivételével) szintén nem tesz említést –, Budapest ostromát,[136] illetve a környező államokban lévő magyarokat érő megtorlást is.[137]

A kétezeres évek elején is több kötet jelent meg,[138] s ezek külsejükben, módszertani megoldásaikban a napjainkban is ismert tankönyveket idézik. A Horthy-korszak értékelésében azonban nem hoznak paradigmaváltó újítást.

Összegzés

Számos tankönyv áttekintése során látszik, hogy 1989-ig a tankönyveket áthatotta a direkt és látványos szocialista frazeológia, illetve a Horthy-korszak elítélő értékelése. Szövegszinten az átmenetet a Jóvérné-féle kötet képviseli, amely néhány ponton változtatott az értékelésen, valamint a szocialista ideológia szóhasználatának zöme kikerült belőle. A '90-es és 2000-es évek tankönyveinek nyelvezete az objektivista (indulatmentes, érzelmeket és értékelést kevéssé kifejező, ezért az objektivitást látszatát keltő) irányba ment; tartalmukban pedig az adatok, a tényközlés és a különböző szöveges források nagy számban kaptak helyet. Ezáltal az 1989 előtti tankönyvektől eltérően legfeljebb csak a sorok között olvasva sugallanak értékelést, véleményt a Horthy-korszakról – erre a kiválasztott tényelemek, források számából, szelekciójából és tartalmából lehet következtetni.

134 Uo. 338.
135 Uo. 342.
136 Uo. 343.
137 Uo. 345.
138 Kovács – Kovácsné 2001.; Bihari – Dupcsik – Répárszky 2001.; Dupcsik – Répárszky – Ujvári 2002.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Albert 2004. Albert B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 2004.

Balogh – Mann 1981. Balogh Endre – Mann Miklós: *Történelem a szakközépiskola IV. osztály számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

Balogh 1985. Balogh Endre: *Történelem IV. A dolgozók középiskolái számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

Bihari – Dupcsik – Répárszky 2001. Bihari Péter – Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó: *Európa fölénye és katasztrófája (1867–1930). A befejezetlen múlt 5.* Műszaki, Budapest, 2001.

Dupcsik – Répárszky – Ujvári 2002. Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó – Ujvári Pál: *A globális világ felé (1930–). A befejezetlen múlt 6.* Műszaki, Budapest, 2002.

Eperjessy 1969. Eperjessy Géza: *Történelem a gimnáziumok IV. osztály számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.

Hosszú 1996. Hosszú Gyula (szerk.): *A század fele.* AKG, Budapest, 1996.

Illik 2017. Illik Péter: Horthy. Korszak. Értékelés. Az 1945 után kiadott hazai középiskolai tankönyvekben. In: Illik Péter (szerk.): *Különvélemény. A mainstream magyar történelem határán.* Unicus Kiadó, Budapest, 2017. 309–384.

Illik 2019. Illik Péter: *A történészcéh alkonya.* Unicus Kiadó, Budapest, 2019. 254–321.

Incze 1958. Incze Miklós: *A magyar nép története. IV. rész. 1919–1948. Ideiglenes tankönyv. Jegyzet gyanánt.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.

Iván 1947. Iván János: *Magyarország története. A szatmári békétől napjainkig. A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII., a líceumok és leánylíceumok IV. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest, 1947.

Jóvérné 1987. Jóvérné Szirtes Ágota: *Történelem a dolgozók középiskolái IV. osztálya számára. A legújabb kor története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Jóvérné – Sipos 1991. Jóvérné Szirtes Ágota – Sipos Péter: *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. 1914–1945.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Képek és arcképek *Képek és arcképek a magyarországi történelemtaní-*

tás múltjából VII. [é. n., sz. n.] http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/ 2009/12/Kepek_es_arckepekVII..pdf Letöltés ideje: 2020. 05. 21.

Kosáry – Mérei 1945. Kosáry Domokos – Mérei Gyula: *Magyarország története. A szatmári békétől napjainkig. A gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára.* Szikra, Budapest, 1945.

Kovács – Kovácsné 2001. Kovács István – Kovácsné Bede Ágnes: *Történelem tankönyv 12. osztály.* Pedellus, Debrecen, 2001.

Lator 1995. Ifj. Lator László: *Történelem a középiskolák IV. osztálya számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

Lukács 1950. Lukács Lajos: *Magyarország története 1849–1950-ig. III. rész. Ideiglenes tankönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1950.

Lukács 1954. Lukács Lajos: *A magyar nép története. III. rész 1849-től napjainkig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.

Murányi 2006. Murányi Gábor: *Történelemtankönyvek és ideológiák.* http://hvg.hu/itthon/200615HVGFriss1515156 Letöltés ideje: 2020. 05. 21.

Nagy – Kempelen – Bellér – Incze 1955. Nagy Imréné – Kempelen Imre – Bellér Béla –Incze Miklós: *A magyar nép története. III. rész. 1849–1948. Ideiglenes tankönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1955.

Salamon 1995. Salamon Konrád: *Történelem IV. a középiskolák számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

*Szamuely – Ránki – Almási 1967.*Szamuely Tibor – Ránki György – Almási János: *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.

Szamuely – Ránki 1960. Szamuely Tibor – Ránki György: *Történelem. Az általános gimnáziumok IV. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.

Történelem IV. 1914–1990. *Történelem IV. 1914–1990.* Korona Kiadó, Budapest, 1994.

Varga 1946. Varga Zoltán: *Magyarország története II. A szatmári békétől. Gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII. osztály számára.* Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1946.

KÁSA CSABA

A MESTERFILM KFT. SZEREPE A NEMZETI SZELLEMŰ FILMGYÁRTÁS MEGTEREMTÉSÉBEN

„Megvallom, a mozit nagyobb dolognak tartom a parlamentnél, a monarchia Balkán-politikájánál, a nyugdíjtörvénynél, Pavliknál,[1] mert: […] Hatalmas szociális propaganda; ha egyszer megtanulnak élni vele" – osztotta meg véleményét Szabó Dezső 1912-ben a Nyugatban.[2] Nemcsak ebben a kérdésben volt látnoki erejű gondolkodó, de ez a jövendölése alapvetésnek tekinthető. Az 1930-as évek végéig terjedő időszak filmgyártásának a lényegét általában azzal kendőzik el – mint Nemeskürty István is megjegyezte a szocialista kultúrpolitikát tükröző könyvében –, hogy „filmjei szórakoztatóipari árucikkek voltak, ezzel a bevallott céllal készültek mindenütt a világon."[3] De ez csak az igazság egyik fele. Ugyanis Magyarországon, ahol két világ élt ekkor egymás mellett, természetesen mindkettő kihasználta a filmművészet adta lehetőségeket saját gondolatainak, kultúrájának, életérzésének terjesztésére. Tehát Szabó Dezső véleményének a figyelembe-vételével úgy módosítanánk az előző megjegyzést, hogy a húszas-harmincas évek filmgyártása hasznot termelő vállalkozás, és az egyik világ életének,

1 Tisza István házelnök parancsára 1912. június 4-én és szeptember 17-én Pavlik Ferenc rendőrfelügyelő és emberei vezettették ki az obstruáló ellenzéki képviselőket a parlamentből.
2 Szabó Dezső: Moziban. *Nyugat*, 5. (1912) 24. sz. 976.
3 Nemeskürty 1983, 361.

gondolatainak propagandája, vágyainak tükre volt. A másik, a magyar világ nem nézhette ezt tétlenül, de nem sok eszköz állt rendelkezésére, éppen azért, mert a filmipar a szabad vállalkozás korszakának jól jövedelmező üzletágaként *is* működött. És az üzleti életbe a kormányoknak nem illett beavatkozni. Maradtak a közvetett eszközök, így az elvárások megfogalmazása, a támogatások rendszere és az akkoriban szerte a világon természetesnek tekinthető cenzúra.

A kormányzati elvárások egyértelműek és ismertek voltak. „Az államilag irányított magyar filmgyártás minden tényezőjét át kell hassa a komoly hivatástudat […] A magyar múlt és a magyar élet telve van érdekes magyar problémákkal, bátor kézzel ragadjuk meg azokat, igyekezzünk részt kérni abból a lélekformáló munkából, amelynek sikeres teljesítésétől a magyarság jövője függ."[4] Ezt a követelményt ismételte meg Wlassics Gyula államtitkár,[5] az Országos Nemzeti Filmbizottság elnöke[6] a magyar filmesekkel szemben, a magyar hangosfilmgyártás tizedik évfordulójára kiadott kötet bevezetőjében. Vagyis a *magyar* múltból és jelenből vett *magyar* témákkal, *magyar* hivatástudattal részt venni a *magyar* jövőért folyó munkában. Nevezhetjük ezt röviden nemzeti szellemű filmgyártásnak is.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy tíz évvel az első teljes magyar változatú hangos játékfilm[7] bemutatása után miért kellett ezt még mindig kiemelten kérni, hangsúlyozni? Majd bemutatunk egy 1938-ban induló

4 Lajta 1942, 4–5.

5 Tanulmányunk életrajzi adatainak forrása elsősorban: Gulyás 1939–1944; *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.* http://mek.oszk.hu/00300/00355/; *Magyar írók élete és munkái.* Gulyás Pál adatgyűjtésének felhasználásával összeállította: Viczián János. VII–XIX. kötet. Budapest, 1990–2002; *Magyar Katolikus Lexikon.* http://lexikon.katolikus.hu/; *Magyar zsidó lexikon.* http://mek.oszk.hu/04000/04093/; *Pallas Nagy Lexikona.* http://mek.oszk.hu/00000/00060/ és http://mek.oszk.hu/09300/09332/; *Révai nagy lexikona.* http://mek.oszk.hu/06700/06758/; *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* http://mek.oszk.hu/03600/03630/.

6 Wlassics Gyula Lóránt, ifj. báró zalánkeméni dr. (1884–1962) író, államtitkár. A budapesti Tudományegyetemen államtudományi doktori címet szerzett. 1908-tól nyugdíjazásáig, 1944-ig töltött be különböző tisztségeket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. 1940-től 1944-ig az Országos Nemzeti Filmbizottság elnöke.

7 A szakirodalom az első teljes hangos filmhíradónak az 1931. októberi *400. Magyar Világhíradót*, az első teljes magyar változatú hangos játékfilmnek *A kék bálvány* című, 1931. szeptember 25-én bemutatott alkotást tekinti.

filmvállalkozást, amely a fenti elvek alapján működött úgy, hogy emellett nyereséget termelt a tulajdonosainak, és az országnak is.

1929 őszén került az első, részben beszélő film a tengerentúlról a magyarországi mozikba, és ezt még abban az évben több is követette. Ugyanekkor készített a Fox Movietone News Horthy Miklóssal egy hangosfilmhíradó-felvételt, amelyben a kormányzó az amerikai népnek üzent. A József főherceg vadászatáról készült majdnem 18 perces filmen az államfő mellett Bethlen István miniszterelnök is feltűnik.[8] Ebben az időben utólag is hangosítottak korábban leforgatott némafilmeket, és Párizsban – ahol már megvoltak a gyártás feltételei – készültek magyar nyelvű hangosfilmek. A piac szereplői látták az üzleti lehetőséget, a mozitulajdonosok hozzáfogtak a vetítéshez szükséges berendezések beszerzéséhez.

Az állam, feltehetőleg azért, hogy a magyar hangosfilmgyártás az országon belül maradjon, elkezdte annak alapjait megteremteni. Az ekkor már a tulajdonában lévő Hunnia filmgyárat[9] modernizálták, bővítették. A rendelkezésre álló több technikai lehetőség közül a német Tobis-Klang rendszert[10] választották, Scitovszky Béla belügyminiszter[11] személyesen tárgyalt Berlinben a megvásárlásról. A kormány eközben módosította a filmrendeletet. A forgalmazóknak a külföldön gyártott és a hazai mozikban bemutatott filmek után, azok hossza-

8 Bővebben: Kása 2020c.

9 Az első, Hunnia nevet viselő műteremet 1911 júniusában építették fel a mai Újlipótváros területén. 1925-ben a kormányzat kézbe vette a nemzeti filmgyártás újjáteremtésének ügyét. Rendelettel létrehozták a Filmipari Alapot és a Magyar Filmirodát. Előbbi 1928-ban megvásárolta a tönkrement zuglói Corvin filmgyárat, amely működtetésére ugyanekkor a kormány létrehozta a Hunnia Filmgyár Rt-t; ennek feladata a játékfilmgyártás lett. A forgalmazóknak a bemutatott külföldi filmek után járulékot kellett befizetniük a Filmipari Alap részére. Ez a bevétel lendítette fel a magyar filmgyártást és ebből látta el az Alap forgótőkével a Hunniát. 1936-ban Padányi Gulyás Jenő tervei alapján építették fel Közép-Európa akkor legmodernebb stúdióját. A szovjet megszállás után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Művészeti Ügyosztálya alá rendelték, a kommunista cenzúrát a Belügyminisztériumhoz tartozó Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság végezte. 1948-ban több filmgyárat ún. nemzeti vállalatba vontak össze, majd 1949-ben államosították és Magyar Filmgyártó Vállalat (MAFILM) néven működött tovább.

10 Bővebben: https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/tobis-klang; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

11 Scitovszky Béla, dr. (1878–1959) nemzetgyűlési elnök, miniszter. 1910-től 1935-ig országgyűlési ill. nemzetgyűlési képviselő, kétszer választották meg alelnöknek, egyszer elnöknek. 1926 és 1931 között belügyminiszter.

val arányos pótdíjat kellett befizetniük a Filmipari Alap javára. Ezt az évi 2–3 millió pengő bevételt fordították a magyar filmgyártás támogatására: a Hunnia – amely biztosította a műtermi hátteret – fenntartására, továbbá a forgatási időszak költségeinek a finanszírozására. Ezenkívül az a vállalat, amely legalább 400 méter hosszúságú magyarul beszélő hangosfilmet készített, kedvezményt kapott a külföldi filmek behozatalához.

1931. április 29-én indultak meg az első magyar hangosfilm felvételei Scitovszky Béla belügy- és Bud János kereskedelemügyi miniszter[12] jelenlétében az új technika alkalmazásához korszerűsített Hunnia filmgyárban.[13] A belügyminiszter megnyitó beszédében kiemelte, hogy „magyar sikert kivívni a népek öldöklő versenyében százszorosan nehéz. Annál inkább kell örülni ma minden olyan eredménynek, amely a nemzeti alkotóerőnek új lehetőségeket nyújt. […] Bízom benne, hogy ez a gyár nemcsak magyart, de jót is fog adni."[14] A kereskedelmi miniszter szerint a magyar filmgyártáshoz szükséges két előfeltételt a *modern* és *magyar* filmgyárat megteremtették. Amit a jövőben kell végezni: „Dolgozzék a gyárban magyar tőke, keressen benne a magyar munka és tudás, diadalmaskodjék benne a magyar művészet és támogassa e termelés eredményét a magyar közvélemény, és létrejött a magyar filmgyártás."[15] Tehát a kormány képviselői egyértelművé tették elvárásaikat. Nem a semmiért kérték cserébe, hiszen előtte megteremtették hozzá a feltételeket és a finanszírozást. Ezt még Nemeskürty István is beismerte 1983-ban kiadott könyvében. „Tény az is, hogy a magyar királyi kormány erélyes és nem lankadó támogatása nélkül magyar hangosfilmgyártás sohasem jött volna létre."[16]

12 Bud János, dr. (1880–1950) műegyetemi tanár, miniszter. 1922 és 1924 között tárca nélküli miniszter, 1928-ig pénzügyminiszter, 1928 és 1931 között tárca nélküli közgazdasági miniszter, 1929-től mellette kereskedelemügyi miniszter is.

13 Nem találtunk arra vonatkozó adatot, hogy a Hunnia átépítésére mennyit fordított az állam. A kép- és hangfelvevő gépek a korabeli sajtó szerint 700 ezer pengőbe kerültek. Összehasonlításul: a következő években egy-egy film költségvetése 100–120 ezer pengő volt, és még ennek az összegnek az előteremtése is meghaladta a legtöbb vállalkozó lehetőségeit. Vagyis ha az állam nem biztosítja a feltételeket, nem lett volna Magyarországon hangosfilmgyártás.

14 Lajta 1942, 22–23.

15 Lajta 1942, 23.

16 Nemeskürty 1983, 360.

Tehát minden együtt volt ahhoz, hogy a két oldal; a filmgyártó vállalkozók, valamint a finanszírozást és az infrastruktúrát biztosító állam között hosszú távú, gyümölcsöző együttműködés jöjjön létre. De nem így történt. Ennek fő okát abban látjuk, hogy az üzleti oldal még az elvárások minimumát sem teljesítette.

Milyen filmek készültek 1939-ig, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara megalakításáig? A magyarság, a vidék problémáit teljesen figyelmen kívül hagyó könnyed vígjátékok, főként budapesti és nagyvárosi nézőknek. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy itt voltak mozik, itt volt a filmjeik közönsége, és a kisvárosok, falvak földműveseit, agrárproletárjait, nincstelenjeit a megélhetésért való küzdelem kötötte le.

Nézzük az 1931 késő őszén bemutatott, másodikként elkészült hangosfilmet, a máig példaként beállított *Hyppolit, a lakáj*t. A cselekmény közismert: a felkapaszkodott, újgazdag Schneider család asszonya elérkezettnek látja az időt – mivel elegendő pénzt gyűjtöttek már –, hogy külsőségekben is idomuljanak az arisztokráciához, amelybe kulturálisan be szeretnének olvadni. Fölfogad egy korábban főúri háznál szolgált lakájt, hogy kényszerítse rá családjára az úri modort. A kispolgár családfő, a csetlő-botló zsidó nem tud és nem akar ebben részt venni, ebből adódnak az egyes nézők számára komikus, míg mások számára siralmasan fárasztó jelenetek. A téma, a feldolgozás teljes mértékben távol áll a magyar hétköznapoktól, általában a magyar világtól. Emlékezzünk az egyik „legkomikusabb" jelentre, amikor Schneider úr, a vállalkozó, hatalmas márványoszlopos étkezőjében titokban hagymát szeretne enni vacsorájához. Felesége felszólítására, miszerint nem tűri az asztalnál a hagymát, azt válaszolja, hogy „nem, majd ibolyával vagy majd vagy kö-kö-kökörcsinnel fogom enni a libasültet." Azonban a libasültevés miléntje akkor sem a magyar kultúrának volt a része.[17]

1934-ben *A meseautó*val jelenik meg az a vígjátéktípus, amely 1939-ig uralni fogja ezt a fajta filmgyártást. Ezek az egyszerű szerelmi mesék a párok közti félreértéseket és az egymásra találást állítják a középpontba. *A meseautó*

17 A film a mai napig közönségsiker, sokan jelentős alkotásnak tartják.

sémájának elemei variálódnak a későbbi filmekben is. Az egyes darabok legtöbbször polgári közegben játszódnak. Az egyik fél gazdagabb vagy magasabb társadalmi rétegből való, mint a másik. A létrejövő házasság egyúttal vagyoni vagy társadalmi előrelépést is jelent. A komikus fordulatok alapja lehet szerelmi háromszög vagy a beteljesülést akadályozó harmadik személy, például az ellenző szülő. Gyakran előfordul, hogy valaki másnak, általában szegényebbnek mutatja magát – vagy annak hiszik –, mint amilyen valójában. Általánosnak mondható, hogy a konfliktus mindig megoldódik, a történet boldog véget ér. „Ennek következtében bár a korabeli magyar filmek megjelenítik a társadalmi egyenlőtlenségeket és a felfelé törekvés vágyát, ezt oly módon teszik, hogy azzal még véletlenül se provokálják a fennálló rendet. A hősöknek eszébe sem jut, hogy lázadjanak, hogy megkérdőjelezzék a társadalmi viszonyokat. Nagy szerencsével esetleg lehet esélye egyeseknek feljebb jutni, ám erre az egyetlen biztos megoldás a jó házasság – nem véletlenül válik ez a filmek központi motívumává."[18] Tehát ez a típusú film nem más, mint az anyagi és társadalmi ranglétrán felfelé törekvő polgárság saját magáról készített önarcképe. Vágya az arisztokráciába való beolvadás. Nem véletlen, hogy a filmek főhősei az akadályokat társadalombírálat és lázadás nélkül küzdik le, és az sem, hogy céljaikat mindig elérik. „Ezekben a történetekben közös elem, hogy a vagyoni és társadalmi felemelkedést ki kell érdemelni, s miként a mesékben, aki nem törekszik erre, az nyerheti el."[19] Egyben a filmtípus sikerének is ez a titka, hiszen a nézői, Budapest és a nagyvárosok lakosságának egyrésze erről álmodik, munka nélkül meggazdagodni, bejutni a felsőbb társadalmi csoportok tagjai közzé. Úgy, mint ezekben a filmekben, megdicsőülve, hőssé válva.

A hangosfilmgyártás indulásakor elhangzott és utána is folyamatosan hangsúlyozott elvárásokkal szemben ez az ideológia uralta a filmek zömét. Nemeskürty István adatai azt mutatják, hogy „1934–1939 között, négy esztendő alatt 75 ilyen meseautó sémájú vígjáték készült a magyar filmgyárakban."[20] Kigyűjtése szerint *A meseautó* a 26-os, az 1939-es utolsó hangosfilm a 135-ös sorszámot

18 Vajdovich 2014.
19 Uo.
20 Nemeskürty 1965, 118.

viseli. Így az időszak száztíz filmjéből hetvenöt *A meseautó* kaptafájára készült vígjáték. Majdnem a háromnegyedük!

A fentiek alapján érthető, hogy az egymást követő kormányok a harmincas évek közepétől keresték azokat a módszereket, amelyekkel a nemzeti érdekeknek megfelelően szabályozni lehetett volna a filmgyártást. Az első időszakban egyetlen eszközük volt: a Hunnia idejének elosztása a gyártók között, de ez csak válogatási lehetőséget adott a meglévő kínálatból. Az elő- és az utócenzúra egy ideig csak a jogszabályok tiszteletben tartását ellenőrizte, később a nemzeti állam eszméjének és a vallási érzületnek a védelmét is rögzítette. 1940-től került be a bírálati rendszerébe a kulturális elvárások számonkérése.[21] De ez is csak a létező filmpiac finomhangolására volt elegendő. Ezek az intézkedések még nem teremtették meg a nemzeti érzelmű filmgyártást. Véleményünk szerint néhány kis csoport elindulását ebbe az irányba egyes kormányzati személyek befolyása, támogatása, ösztönzése segítette.

Páger Antal[22] 1942. december 29-én fellépett két hetilap, a *Magyar Futár* és az *Egyedül Vagyunk* jótékonysági estjén, amelyet a Vöröskereszt javára rendeztek. A hangosfilm magyarországi megszületéséről tartott előadást. „Az igazság pedig az, hogy mi bizony sápadt kis filmjeinkkel messze kullogtunk a nagy külföldi versenytársak mögött. A sok megoldani való között a pénzkérdés és rendezőkérdés kiáltón ütötte fel a fejét. A helyzet már csaknem kilátástalannak látszott, mikor is a sors kegyesen segítségül jött. Híre terjedt ugyanis, hogy az akkori Berlinből, a néhány éve kiszármazott és az ottani »film és környékén« elhelyezkedett »magyar kolónia« jön vissza Pestre. Nem éppen a honvágy hozta őket haza, kicsit jönniök is kellett. Megérkeztek. És ha már megjöttek, birtokba is vették ezt a szegény, kátyúba jutott magyar filmgyártást."[23] Így emlékezett vissza a kezdeti időkre, amit tanulmányunk első része alapján meseautó-korszaknak is nevezhetünk. Págerben is és barátaiban is felmerült a változtatás igénye. Nem számolt be arról, kikkel beszélgetett, csak a tényről, hogy tervezgettek. „Igen, mi összeültünk, beszélgettünk. Az igazi magyar filmet kerestük,

21 Bővebben: Záhonyi-Ábel 2013.
22 Életrajzi adatait lásd: Kása 2020a.
23 A magyar film és a Magyar Nemzet. *Ellenzék,* 1943. január 5. 5.

azt a magyar filmet, amelyik ne csak szórakoztasson, de egy kicsit tanítson is, az új magyar filmet, amely megmutatja a saját hibánkat is, hogy okuljunk azokon. Magyar filmet, amely hitet, önbizalmat adjon a kisembernek, aki hajlamos lenézettnek, elnyomottnak érezni magát sokszor ok nélkül is. Embernek mutatni a kabarék által annyiszor megcsúfolt magyar parasztot. Megmutatni a fiatal tanítónemzedéknek, hogy milyen magasztos hivatást kell betöltenie, a félrevezetett magyar munkást elriasztani az átkos kommunista tanoktól, társadalmi közeledést szítani izgatás nélkül; magyarnak lenni! Ez a célunk, ezt szeretnénk szolgálni szerény művészi képességeinkkel. A »szegénység«, mint ahogyan a régi, okos filmszakemberek mondották, igenis helyet kaphatott végre a mozik vásznán. A fürdőkád- és bárjeleneteket felválthatta a kisemberek problémája. És ha százszor is propagandafilmnek nevezik, sőt gúnyolják filmjeinket egyesek – legyen az! Mi szívesen csinálunk propagandát a magyar parasztnak, a magyar munkásnak, a magyar tanítónak, magyar mérnöknek, a székelynek, a magyar havasoknak, Kárpátoknak, az eljövendő boldog Nagy-Magyarországnak!"[24]

Ezek a célok, amelyeket korábban megfogalmaztak, találhattak követőkre. Egy ilyen kör az egyetemi ifjúsági mozgalmak egykori vezetői közül szerveződött, és a kormány egyes tagjai is támogatták őket.

A később bemutatásra kerülő Mester Film kft.[25] alapítói, Mester Miklós, Barla László és szalontai Kiss Miklós is ott ismerkedett meg a politikával. Mester egy évig a SzEFHE[26] elnöke, Barla és Kiss a MEFHOSz[27] elnöke, ill. főtitkára

24 Uo.

25 A sajtóban a Mesterfilm Kft. elnevezés terjedt el, és saját reklámjaikban, plakátjaikon, filmjeik kópiáin is legtöbbször – ha nem az emblémájukat használták – így nevezték magukat, ezért a továbbiakban mi is ezt a változatot használjuk a hivatalos elnevezés helyett.

26 A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete szervezését 1920–21-ben öten kezdték el: Incze Antal, János Áron, Kolosváry-Borcsa Mihály, Zakariás Gergely Sándor és Csanády György. Erdélyben azok a magyar anyanyelvű fiatalok, akik nem tudtak jól románul és diplomát akartak szerezni, külföldre, elsősorban Magyarországra kényszerültek, el kellett hagyniuk szülőföldjüket. Az egyesület célja a felsőfokú tanulmányokat végző erdélyi magyarok összetartozás-tudatának ébrentartása, megerősítése volt. 1925-ben a Liszt Ferenc téren létrehozták a Székely Kultúrházat, amelyet később Székely háznak hívtak. Itt kiállításokat rendeztek, irodalmi műsorokat tartottak. Az egyesület könyveket adott ki, lapja a hetente-kéthetente megjelenő *Új Élet* volt. 1945 után a kommunista hatóságok feloszlatták.

27 Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége. Az egyetemi és főiskolai diákszervezetek szövetsége, 1920-ban alakult. A segítő, önképző, tudományos és vallási ala-

volt. Mester Miklós politikai mentorának Zsindelyné Tüdős Klárát[28] tekintette, akivel 1938-ban együtt szervezték a következő év első napján megnyíló erdélyi magyar képzőművészeti kiállítást. Tüdős Klára második férje, Zsindely Ferenc[29] ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt. 1939-ben a választási kampányban feleségén keresztül kérte fel Mestert a képviselőjelöltségre.[30] Zsindely később, a Teleki-kormányban a miniszterelnökségi államtitkári posztot töltötte be. Szintén ebbe a körbe tartozhatott Antal István,[31] aki a húszas években az egyetemi ifjúsági mozgalmak sajtójában dolgozott, és ekkor igazságügyi államtitkár volt. Ez a kör lehetett az egyik, amelyik megérezte – figyelembe véve a kormányzati elvárásokat –, hogy a korszak társadalmi átalakulásaival együtt megteremtődött az igény és a készség a magyar történelem

pon szerveződő szervezeteket fogta össze. 1945-ben feloszlatták.

28 Zsindelyné Tüdős Klára (1895–1980) iparművész, jelmeztervező. 1915-től az Iparművészeti Iskolán, majd a budapesti tudományegyetem néprajz szakán Györffy István tanítványaként folytatta tanulmányait. 1925-től az Operaház jelmezműhelyének a tervezője és a vezetője. 1938-ban Zsindely Ferenc államtitkár, későbbi miniszter felesége lett (ez volt a második házassága). Részt vett a falukutató mozgalomban, támogatta a Györffy István Kollégium létrejöttét. 1944-től Ravasz László felkérésére az Országos Református Nőszövetség elnöki tisztségét látta el. Megalapította a szövetség lapját, az *Új Magyar Asszonyt*. A nyilas hatalomátvétel után budai villájában és az általa – a Darányi-házban – fenntartott menekültotthonban zsidókat rejtegetett. 1949-ben a kommunista hatalom eltiltotta a nőszövetségi munkától, az 1950-es években megfosztotta vagyonától és férjével együtt kitelepítették.

29 Zsindely Ferenc, dr. borosjenői (1891–1963) jogász, író, miniszter. 1938-tól vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár, 1939-től miniszterelnökségi államtitkár, 1943-tól az ország német megszállásáig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter. 1931-től 1944-ig országgyűlési képviselő volt. Az 1950-es években a hatalom megfosztotta vagyonától és feleségével együtt kitelepítették.

30 Bővebben: Kása 2018.

31 Antal István, dr. (1896–1975) jogász, miniszter. A budapesti egyetem Állam- és Jogtudományi karán végzett. A húszas években az egyetemi ifjúsági mozgalmak sajtójában dolgozott, ügyvédi irodája elsősorban Gömbös Gyula jogi képviseletét látta el. Az első Gömbös-kormányban a Miniszterelnökség sajtóosztályát vezette, a másodikban az Igazságügyminisztérium politikai államtitkára lett. Ezután több, egymást váltó kormány államtitkára. A Kállay-kormány nemzetvédelmi-propaganda-, a Sztójay-kormány igazságügy- ill. vallás és közoktatásügyi minisztere. 1935-től 1944-ig országgyűlési képviselő. Szálasi hatalomra jutása után letartóztatták, és Sopronkőhidán tartották fogva. Képviselői mandátumáról való lemondásáért cserébe szabadon engedték. Németországba távozott, 1945 tavaszán amerikai fogságba esett. A magyar kormány kérésére, mint háborús bűnöst 1945 októberében kiadták, Budapestre szállították majd halálra ítélték. Tildy Zoltán kegyelemben részesítette, így a „népbíróság" főbüntetését életfogytig tartó kényszermunkában állapította meg.

példaértékű eseményeinek, a magyar sorskérdéseknek a megfilmesítésére. Az együttműködést közvetetten több későbbi tény is alátámasztja. A Sztójay-kormányban Mester Miklós Antal István vallás és közoktatásügyi miniszter államtitkára lett, és közösen felügyelték a filmügyeket. Tüdős Klára több Mesterfilm-produkció ruhatervezője volt.

A Mesterfilm Kft-t 1938 áprilisában alapította dr. Mester Miklós, dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós. A három, egykorú tulajdonos a húszas-harmincas években együtt dolgozott az egyetemi ifjúsági mozgalmakban, feltehetőleg jó baráti kapcsolatban is voltak.

Dr. Mester Miklós 1906-ban székely gazdálkodók gyermekeként született Rugonfalván, Udvarhely vármegyében. A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban érettségizett, Budapesten járt egyetemre, 1937-ben Kelet-Európa történelméből doktorált. Egyik alapítója, majd tevékeny tagja volt a két háború közötti baloldali irodalmi társaságnak, melyet Bartha Miklósról, Rugonfalva korábbi híres szülöttjéről neveztek el. 1931-től egy évig a SzEFHE elnöki tisztét töltötte be. 1939-ben a ráckevei választókerületben titkos szavazással a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselőjének választották. Imrédy Béla a kormányból való 1940-es kilépése után megalapította a Magyar Megújulás Pártját, melybe Mester Miklós belépett, mert bízott az új párt által megígért földreformban, így ellenzéki politikusként folytatta képviselői tevékenységét. A német megszállás után az Erdélyi Párt és a magyar kulturális élet kiválóságainak ajánlásával a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára lett, mely pozícióját megőrizte a Lakatos-kormányban is. A nyilas hatalomátvételt követően illegalitásba vonult. 1945 után többször letartóztatták, majd kitelepítették. Történészi munkáját még 1956 után sem folytathatta, fizikai dolgozó, alacsony beosztású irodai alkalmazott lehetett csak. A kommunista rendszer egészen 1987-ig ellenségként kezelte, ekkor is csak korára való hivatkozással törölték a nyilvántartásból. Budapesten hunyt el 1989-ben.[32]

Dr. Barla László Pécsett született 1905-ben. 1936-ban államtudományi doktori címet kapott, később a MEFHOSz elnöke lett. 1937-től a Hunnia Filmgyár

32 Bővebben: Kása 2018.

kölcsönosztályának vezetője, 1938-tól a Mesterfilm Kft. ügyvezetője annak megszűnéséig. 1940-ben tagja volt a Lillafüreden megrendezett II. Nemzeti Filmhét rendezőbizottságának, 1943-tól pedig a Magyar Írók Filmje Rt. felügyelőbizottságának. Több mint húsz film gyártásában vállalt produceri, vagy egyéb szerepet. 1945-ben Pécsre költözött, az ötvenes években is ott élt. Halálának időpontja nem ismert.

Szalontai Kiss Miklós 1906-ban született Békéssámsonban. Jogi egyetemet végzett; a MEFHOSz főtitkára, majd gazdasági igazgatója lett. 1937-ben kitanulta a gyártásvezetést. 1938-tól a Mesterfilm Kft. ügyvezetője és állandó gyártásvezetője annak megszűnéséig. 1939-től 1940-ig a Takács Film Kft. ügyvezetését is ellátta, 1942-től tagja a Magyar Film Kiviteli Szövetkezetnek. Az első magyar filmszemlének, az 1939-es Nemzeti Filmhétnek egyik szervezője. Kiadója volt a külön erre az alkalomra a lillafüredi Palotaszállóban megjelent újságnak is. 1945 után a hatalom nem engedte a filmiparban dolgozni. 1945-től az FKgP Országos Központjában annak 1950-es megszűnéséig a gazdasági ügyek felügyelője volt. Később állami gazdaságokban dolgozott, utoljára főkönyvelőként. Budapesten, 1974-ben hunyt el.

Közös cégüket 1938. V. 11-én jegyezte be a Budapesti királyi törvényszék Cg 40161/3. 28242/1. számon.[33] Ügyvezetője dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós lett. Törzstőkéje tízezer pengő volt, ebből Mester Miklósé négyezer, a két ügyvezetőé pedig három-háromezer pengő. A céget kölcsönnel is támogatták: a Nemzeti Önállósítási Alap[34] negyvenezer, egy Fritz Eisler(?) nevű Németországból emigrált zsidó filmes pedig százezer pengőt biztosított az induláshoz.[35]

A Mesterfilm 1938 és 1944 között egyedül vagy másik filmes céggel közösen huszonkét filmet gyártott: 1938-ban: *Uz Bence*, *Szegény gazdagok, Nincsenek véletlenek.* 1939-ben: *A nőnek mindig sikerül, Jöjjön elsején, Semmelweis.* 1940-ben: *Egy csók és más semmi, Dankó Pista, A szerelem nem szégyen.* 1941-ben: *András, Havasi napsütés, Haláltánc.* 1942-ben: *Fráter Lóránd, Őrségváltás,*

33 *Központi Értesitő,* 1938. június 9. 410.

34 A gazdasági és szellemi foglalkozási ágakban önálló pálya alapítását méltányos kölcsön nyújtásával segítő, az 1937. évi 4.600. M. E. számú rendelettel létrehozott pénzügyi alap.

35 ÁBTL 3.1.9. V-91291. 4.

Férfihűség, Gyávaság, Négylovas hintó. 1943-ban: *Makacs Kata, Sziámi macska.* 1944-ben: *Boldoggá teszlek, Fiú, vagy leány.* Bolgár közreműködéssel készült 1943-ban a *Tengerparti randevú* című alkotásuk. Legtöbbet foglalkoztatott színészeik Szeleczky Zita,[36] Goll Bea,[37] Páger Antal, Jávor Pál[38] és Csortos Gyula[39] voltak.

Mester Miklós, miután országgyűlési képviselővé választották, 1940-ben eladta üzletrészét fele-fele arányban Barla Lászlónak és szalontai Kiss Miklósnak. Így a két ügyvezető egyben a két egyedüli tulajdonos is lett.[40]

Az 1938–1940-es időszakban gyártott kilenc filmjükből hármat mutatunk be bővebben, melyek kapcsolódnak tanulmányunk témájához.

A Mesterfilm Kft. első filmjét Nyirő József *Uz Bence* című, 1933-ban megjelent kötetéből készítette 1938-ban. Arra is találtunk hírlapi említést, hogy a vállalat ennek a regénynek a filmre vitelére alakult.[41] Több oka is lehet, amiért a cég vezetői az *Uz Bencét* választották. Közrejátszhatott a legnagyobb tulajdonos, Mester Miklós székelyföldi származása. Szülőfaluja, Rugonfalva mindössze 20 kilométerre található Nyirő ekkori lakóhelyétől, Székelyudvarhelytől, a megyeszékhelytől. Arra, hogy személyesen mikor ismerkedett meg a történész és az író, előbbi önéletírásában[42] nem található utalás. 1937-ben Nyirő a Keleti Újságban hosszasan méltatta Mester nem sokkal korábban megjelent, *Az au-*

36 Életrajzi adatait lásd: Kása 2020b.

37 Goll Bea (Beatrix) (1927–2014) színésznő, táncművész. Első szerepét 14 éves korában kapta, összesen hét filmben szerepelt. 1948-ban Svájcba emigrált, fotómodell, majd balett-tanár lett.

38 Jávor (Jermann) Pál (1902–1959) színész. A Színiakadémiára járt, oklevelet 1922-ben az Országos Színészegyesület iskolájában kapott. Több budapesti és vidéki szerződés után 1935-től a Nemzeti Színház tagja lett. Az utolsó némafilmben már játszott, a harmincas évek közepére korának legnagyobb sztárja, férfiideálja lett, hetvenhárom filmben szerepelt. 1946-ban az USA-ba emigrált, 1957-ben tért haza.

39 Csortos Gyula (1883–1945) színész. A Színiakadémia elvégzése után több vidéki nagyvárosi, majd budapesti színházban játszott. 1924-től haláláig a Nemzeti Színház tagja, majd művésze. 1912-től kezdődően összesen nyolcvan filmben szerepelt.

40 Mester Miklósnak az üzletrésze eladása után volt-e szerepe a cég működésében, források hiányában megítélni nem tudjuk.

41 Film készül Nyirő József Uz Bencéjéből. *Brassói Lapok,* 1938. május 29. 4.

42 Mester 2012.

tonom Erdély című könyvét.[43] Feltehetőleg komoly baráti kapcsolat alakult ki közöttük, ugyanis ebben az időben vette el feleségül Mester Miklós Végh Valériát, s esküvői tanújául Nyirő Józsefet kérte fel.[44] Lehetséges, hogy ez volt az oka annak, hogy az író – akinek a műve megfilmesítéséért több vállalat állt sorba – a Mesterfilmet választotta. Más sajtóértesülés szerint Bingert Jánosé, a Hunnia filmgyár vezérigazgatójáé[45] volt az ötlet, hogy Nyirő regényeinek a megfilmesítését az *Uz Bencével* kezdjék el. Ugyanis „pompás figuráival és rendkívül érdekes témájával minden szempontból alkalmas arra, hogy a moziközönség érdeklődését is lekösse, és amellett bő lehetőségeket nyújt, hogy filmen lássuk viszont azt a csodálatos erdélyi székely világot, amelyet Nyirő a regényeiben és színdarabjában oly megragadóan mutatott be."[46]

Tehát az állami kultúrpolitikai elvárásoknak mindenben megfelelt az elképzelés. Erdélyi író népi témájú novellafüzérét fogja filmre vinni egy újonnan alakult, keresztény vállalt. A tulajdonosi köre közel állt a kormányhoz, eddigi munkásságuk során társadalmilag hasznos tevékenységet folytattak. Nyirőnek a budapesti színházakban korábban bemutatott, és akkor is műsoron lévő darabjainak fogadtatása garantálta a sikert. Ez pedig valószínűsítette a várható nyereséget is. Vagyis ideális filmtervnek látszott, és megvalósítása be is váltotta a hozzá fűzött reményeket.

A művészeti értéket, a kiváló megvalósítást előrevetítette a neves, tapasztalt alkotógárda és az akkori legsikeresebb, legünnepeltebb színészek kiválasztása.

43 Nyirő József: Mit követelt a román nép a magyar uralom alatt? *Keleti Ujság,* 1937. február 7. 6.

44 Nyirő József – Mester Miklós esküvői tanuja. *Keleti Ujság*, 1938. május 5. 6.

45 Bingert János, dr. (1894–1954) vezérigazgató. Az államtudományi doktorátus megszerzése és az I. világháborús katonai szolgálata után a Belügyminisztériumba került, ahol a rendőrségi ügyosztályon dolgozott. 1925-ben a mozi- és filmügyek előadója lett. 1926-tól a Filmipari Alap titkára. 1928-ban az Alap megvásárolta a Corvin filmgyár telepét, s működtetésére létrehozta a kormány a Hunnia Filmgyár Rt-t. Bingert az igazgatóság tagja, adminisztratív és kereskedelmi igazgatója, majd 1930-tól ügyvezető-igazgatója lett. Irányítása mellett fejlődött európai színvonalúvá a Hunnia Filmgyár és lett vezető szerepe Közép-Európában a magyar hangosfilmgyártásnak. 1940 őszétől a gyár vezérigazgatója, 1944 márciusában lemondott, bevonult katonának. 1944 végén Argentínába emigrált, Buenos Airesben telepedett le.

46 Jávor Pál játssza Uz Bencét filmen. *Esti Ujság,* 1938. május 25. 8.

A forgatókönyv írására Orbók Attilát[47] kérték fel, a rendező Csepreghy Jenő,[48] az operatőr Eiben István,[49] a gyártásvezető szalontai Kiss Miklós lett. A főbb szerepeket Jávor Pál, Szilassy László[50] és Bordy Bella[51] játszotta, szerződtették továbbá a népszerű kolozsvári Tompa Sándort, Pufit[52] is.

Említést érdemel a film újszerű piacra vezetése, vetítésének hatékony reklámkampánnyal való beharangozása. A hírlapok tudósításai a forgatás elkezdésétől már a bemutatásra készítették elő a leendő nézőket, felkeltve ezzel érdeklődésüket. Így sajtóhír lett a kolozsvári színész, Tompa Pufi részvétele a forgatáson.[53] A legjobb reklámot „Kántor úr", egy igazi medve szereplése részleteinek és körülményeinek a kiszivárogtatása jelentette. A Hunnia-filmgyár teherautója a külső felvétel helyszíne, Lillafüred felé közeledve egy kanyarban kisodródott, felborult, többen megsebesültek, de „filmsztár-medvének" semmi

47 Orbók Attila, dr. (1887–1964) író, újságíró. A kolozsvári egyetemen 1910-ben jogi doktorátust szerzett. 1912-től a *Magyarország* című lap párizsi tudósítója. 1920–22-ben nemzetgyűlési képviselő, később újságíró. Számos regényt, színdarabot, filmet, kabarétréfát írt, több színművet fordított.

48 Csepreghy Jenő (1912–1978) rendező. A Műegyetemen tanult, majd 1933-tól a hollywoodi filmgyártásban dolgozott. Később a Metro filmgyárban rendezőasszisztens lett, 1937-ben hazatért. Két év múlva bátyjával megalapította a Csepreghy Filmforgalmi és Kereskedelmi Kft-t. 1940-től Portugáliában élt, majd az USA-ba vándorolt ki, ahol John Shepridge néven működött.

49 Eiben István (1902–1958) operatőr. Középiskola után 1916-ban, mint laboráns kezdte pályáját. 1919-től önálló operatőr, 1929-ben a Corvin, illetve a Hunnia Filmgyár állandó munkatársa lett. 1952-től haláláig a Színház- és Filmművészeti Főiskolán az operatőri ismeretek tanára volt. Érdemes művész címmel és Kossuth-díjjal tüntették ki. Mintegy százötven film készítésében vett részt.

50 Szilassy (soproni Szabó) László (1908–1972) színész. Az 1930-as évek végének és az 1940-es évek első felének ünnepelt férfifilmsztárja volt, negyvenkét filmben szerepelt. 1945-ben elmenekült az országból, Argentínában és Brazíliában élt. Magyarországon filmjeit betiltották.

51 Bordy Bella (Bordi Izabella) (1909–1978) színésznő, táncművész. 1924-től 1965-ig volt az Operaház tagja. 1965-től színpadi mozgástechnikát tanított operaénekeseknek Bécsben és Zürichben. 1938 és 1944 között tizennégy filmben játszott, többségében főszerepet.

52 Tompa Sándor (1903–1969) színész. A kolozsvári egyetem orvosi karán tanult, ezzel párhuzamosan Izsó Miklós színiiskoláját látogatta. 1923-tól 17 évig a kolozsvári Magyar Színházban, ezután Budapesten, 1941-től 1944-ig a kolozsvári, 1945-től haláláig a budapesti Nemzeti Színházban játszott. Beceneve Pufi volt. Érdemes művész címmel és Kossuth-díjjal tüntették ki.

53 Két filmszerep eljátszására szerződtették Budapesten Tompa „Pufi"-t, akit a Nemzeti Színház és a magyar rádió is meghivott. *Keleti Ujság*, 1938. július 25. 4.

baja sem esett. „Az erős vasketrec felfogta a rázuhanó teherautó súlyát."[54] Az újságok tudósítottak arról is, hogy „a legkedvesebb mozisztár" 15 kilót hízott a forgatás alatt,[55] és a fotóját még a filmbemutató előtt közölték.[56]

A filmnek a forgatás alatt, és a bemutató után is rendkívül pozitív volt a sajtóvisszhangja. B. Csűrös Emília[57] írta a filmgyári felvételekről: „Pedig az a furcsa, kerek lámpa mégis csak a hold, amely éppúgy önti hűvös fényét az erdélyi fenyőkre is, mint reánk és amíg mi ott kóboroltunk a mesterséges rengeteg fái között, talán ezüst fátyolt borított az udvarhelyszéki igazi fenyők alatt Nyirő József világító, szép homlokára is, hogy újabb csodáját álmodja meg nekünk nemzete, fajtája sziklákon nőtt fenyőgyermekeinek. Újabb buzogó forrását fakassza a szépségnek és művészetnek."[58] Az Esti Kurír kritikusa szerint: „Mintha tulajdonképpen csak most futott volna be Jávor Pál ezzel a szereppel, hogy levetette a sablon-vígjátékok és édeskés szerelmi történetek hősének hol jólszabott frakkját, hol pedig feszes atilláját s most ideugrott elénk, felállt egy hegyoromra és amúgy uzbencésen elrikkantotta magát. Nem hisszük, hogy valaha is lesz szebb szerepe Jávor Pálnak, mint ez [...] A Mester Film és a Hunnia joggal lehet büszke első reprezentáns produkciójára."[59]

A film bemutatója 1938. november 18-án, pénteken volt. Pontosan ebben az időben, nem sokkal a Felvidék visszacsatolása után mérte fel a Moziegyesület választmánya a visszakapott területeken található mozgószínházakat, és harminc működőt talált. Így a Magyarországi premierrel szinte egyidőben került a visszatért Felvidék filmszínházaiba az *Uz Bence.* Egy hónap múlva a következőképpen nyilatkozott erről szalontai Kiss Miklós: „A Mester Film első reprezentáns produkciója az Uz Bence volt, amely éppen a Felvidék visszacsatolásának előestéjén jelent meg, ez volt az első magyar film, amely hódító körútra indul-

54 A filmsztár-medvének nem ártott meg az autószerencsétlenség. *Esti Kurir*, 1938. augusztus 24. 4.

55 Látogatás Uz Bencénél – a filmgyárban. *Keleti Ujság*, 1938. szeptember 19. 10.

56 Négyszemközt Uz Bencével. *Színházi Élet,* 1938. 46. szám 46–47. és uo. 47. szám 67.

57 Bérczes Istvánné Csűrös Emília (1897–1970) ifjúsági írónő. A nagyenyedi kollégiumban szerzett oklevelet. Benedek Elek *Cimbora* című gyermeklapjának, majd az *Új Cimborának* lett a munkatársa. 1930-tól jelentek meg gyermek és ifjúsági könyvei.

58 Látogatás Uz Bencénél – a filmgyárban. *Keleti Ujság,* 1938. szeptember 19. 10.

59 Uz Bence. *Esti Kurir,* 1938. november 20. 10.

hatott a felvidéki városokban. Leírhatatlan lelkesedés, örömujjongás fogadta és kísérte mindenütt az Uz Bencét, amely egészen új hangot, a komoly problémák hangját hozta a magyar filmgyártásba."[60]

Az első magyar filmszemle 1939. július 3-a és 11-e között került megrendezésre Lillafüreden Nemzeti Filmhét néven. Védnökségét Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter,[61] Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter[62] és Kunder Antal iparügyi miniszter[63] vállalta. Elnöke Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, társelnöke ifj. Horthy Miklós rendkívüli követ, meghatalmazott miniszter, a kormányzó kisebbik fia volt.[64] A játékfilm kategóriában tizenkét filmet díjaztak, melyből kettőt a Mesterfilm Kft. készített. Az *Uz Bence* a legmagyarabb propagandahatású, a *Szegény gazdagok* pedig az ifj. Horthy Miklós által adományozott legirodalmibb film díját érdemelte ki.[65]

Ugyanezen év őszén készült el komoly történelmi-életrajzi filmjük, a *Semmelweis*. Az ötlet szalontai Kiss Miklósé volt. „Az amerikai Pasteur-film és a német Koch-film után készüljön film – nyilatkozta – a magyar orvoshősről is!

60 Filmhős lesz Dankó Pista. *Esti Kurir,* 1938. december 25. 19.

61 Hóman Bálint, dr. (1885–1951) történetíró, egyetemi tanár. 1918-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1929-től rendes tagja, 1933-tól igazgatója. 1932–1938, ill. 1939–1942 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1945-ben akadémiai tagságától megfosztották, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A váci börtönben a rossz körülményekbe és a kínzásokba belehalt. 2015-ben a Fővárosi Törvényszék bűncselekmény hiányában posztumusz felmentette a háborús bűntett vádja alól.

62 Keresztes-Fischer Ferenc, dr. vitéz (1881–1948) főispán, belügyminiszter, felsőházi tag. Jogi egyetemet végzett, 1921-től Baranya vármegye és Pécs, 1925-től egyúttal Somogy vármegye főispánja. 1931-től 1935-ig, ill. 1938-tól 1944-ig több kormány belügyminisztere. 1936-tól felsőházi tag. 1939-től a Magyar Élet Pártja képviselője. Magyarország megszállása idején a Gestapo elfogta és németországi koncentrációs táborba hurcolták.

63 Kunder Antal (1900–1968) honvéd százados, miniszter. A Ludovika Akadémián végzett, majd a budapesti műegyetemen gépészmérnöki oklevelet szerzett, hadmérnökkari százados lett. A Magyar Élet Pártja programjával Esztergom országgyűlési képviselője volt 1938–39-ben és az 1939–44-es ciklusban. 1938-ban az Imrédy-kormányban kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumi államtitkár majd miniszter, egyben iparügyi miniszter is. A Sztójay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere 1944-ben. A népbíróság a Sztójay-perben, mint háborús bűnöst halálra ítélte, amit Tildy Zoltán köztársasági elnök kegyelemből életfogytig tartó kényszermunkára változtatott át. 1956-ban kiszabadult és családjához Brazíliába távozott.

64 A Filmhét vezérkara. *Magyar Film,* 1939. 15. szám. 4.

65 Balogh László dr. min. oszt. tanácsos záróbeszéde. *Magyar Film,* 1939. 18. szám. 5–6.

Annál is inkább, mert Semmelweis Ignác élete sokkal regényesebb és »filmszerűbb« volt, mint akár a francia Pasteuré, akár a német Koché."[66] A filmet teljes történelmi hűséggel készítették el. Szerzői „áttanulmányozták a nagy orvos élettörténetét, Jénában kiadott összes műveit, hátrahagyott magánlevelezését. Felkutattak minden egykorú rajzot és metszetet azokról a helyekről, amelyeken Semmelweis Ignác életében megfordult. Ezeknek az egykorú képeknek az alapján építették fel a Hunnia műtermében a száz év előtti bécsi egyetemet, ahol Semmelweis tanult. A bécsi szülészeti klinikát, ahol tanársegéd volt. A régi pesti Rókus-kórházat, amelynek a szülészeti osztályát vezette. A bécsi, a budai és a pesti utcákat, amelyeken egyre borúsabb arccal járt. S a bécsi orvoskongresszus tanácskozótermét, amelyben kitört az elmebaj Semmelweis Ignácon."[67] A film szakbemutatóját 1939. december 20-án tartották Kassán, a Capitol-mozgószínházban a Moziegyesület közgyűlésén,[68] a nagyközönség 1940 januárjától láthatta.

Időközben, 1939 elején elkezdődött az anyaggyűjtés és a forgatókönyvírás a *Dankó Pista* című filmhez. Barla László és szalontai Kiss Miklós igazgatók, Nagymihály Sándor forgatókönyvíró,[69] valamint Kalmár László rendező[70] Szegedre utazott, ahol a film főhőse élete nagyobbik részét töltötte, és még élő kortársak, tanúk után kutattak. Megkoszorúzták Dankó Pista szegedi szobrát, majd dr. Pálffy József polgármester[71] fogadta őket.[72] De ez és az útról megjelenő hírlapi tudósítások már a film jól felépített beharangozásának részei is lehettek egyben. Szalontai Kiss Miklós a sajtóban ismertette, miért pont ezt a témát választották. „A híres magyar nótaköltőnek igen romantikus az élete, ahogy ezt

66 1838: Budáról Bécsbe indul a postakocsi… *Nemzeti Sport,* 1939. november 14. 6.
67 Uo.
68 Jelentkezés a kassai közgyűlésre. *Magyar Film,* 1939. 43. szám. 5.
69 Nagymihály Sándor (1897–?) író, forgatókönyvíró.
70 Kalmár László (1900–1980) rendező, forgatókönyvíró. 1916-ban, mint statiszta került a filmgyárba. 1919-től gyakornok, majd feliratrajzoló, vágó, felvételvezető és segédrendező volt. 1938-tól rendező lett és forgatókönyveket is írt. Kossuth-díjjal és Érdemes művész címmel tüntették ki.
71 Pálfy József (1874–1944) polgármester. Jogi tanulmányai végeztével Szeged város közigazgatásban kezdte pályáját, mint jegyző. Később rendőrkapitány, árvaszéki elnök, 1934-től polgármester volt.
72 Utazás Dankó Pista körül. *Esti Kurir,* 1939. január 27. 10.

naplójegyzetei éppen úgy, mint az életéről később íródott regényes életrajzok megörökítették. Dankó Pista nem volt cigány, hegedűjével mégis óriási nevet szerzet a magyar dalnak, a magyar nótának, leginkább természetesen azoknak, amelyek az ő szerzeményei voltak. Bejárta az egész világot, úgyszólván valamennyi akkori európai fejedelem előtt játszott, kedvelt vendége volt például mindig az orosz cár udvarának is."[73]

A felvételek 1940 áprilisában kezdődtek meg a Hunniában, Jávor Pál főszereplésével. Júniusra elkészült a film. A hirdetések a filmhét egyik szenzációjaként készítették elő a vetítést, ami jóslatként is bevált. Ugyanis a Mesterfilm alkotásai valóságos díjesőben részesültek a II. Nemzeti Filmhéten. A seregszemle 1940. június 22. és július 1. között zajlott Lillafüreden, a jól bevált helyszínen, a Palota Szállóban. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter mellett Fáy István államtitkár[74] vállalta a fővédnökséget. Az elnök Kiss Ferenc, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke és miniszteri biztosa[75] volt.[76] Huszonegy díjat adtak ki, amelyből a fődíjnak nevezhető, Kultuszminisztérium I. díját a *Dankó Pista* Hunnia-Mesterfilm közös gyártású alkotás kapta. A Kamara díját a *Semmelweis* című, szintén Hunnia-Mesterfilm produkció érdemelte ki. A *Dankó Pista* ezenkívül még két díjat nyert, az Agfa filmét és a Kodak filmét.

73 Filmhős lesz Dankó Pista. *Esti Kurir,* 1938. december 25. 19.

74 Fáy István, fáji (1881–1953) főispán, országgyűlési képviselő, államtitkár. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. 1902-től különböző vármegyei tisztségeket töltött be. 1920-tól alispán, majd Csanád vármegye főispánja. 1939-től a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője, illetve ettől az évtől a német megszállásig vallás- és közoktatásügyi, a Lakatos-kormányban miniszterelnökségi államtitkár. 1945-ben nyugatra távozott, Argentínában telepedett le.

75 Kiss Ferenc (1893–1978) színész, rendező. 1919–1927-ben a Nemzeti Színház, 1927–1930-ban a Magyar Színház, 1930–1945-ben ismét a Nemzeti Színház tagja. 1937-től 1944-ig a Színiakadémia igazgatója, 1939 és 1942 között a Színház- és Filmművészeti Kamara elnöke. 1944. október 20-tól a Nemzeti Színház igazgatója, november 2-tól a színészeti ügyek kormánybiztosa. 1935-től a Corvin-koszorú tulajdonosa, 1937-ben a Nemzeti Színház örökös tagja lett. 1944 decemberében Nyugat-Magyarországra, majd Németországba menekült, de az amerikai hatóságok kiadták Magyarországnak. 1945 novemberében a népbíróság, mint háborús bűnöst nyolcévi börtönbüntetésre ítélte, amelyet le is töltött. Ezután éjjeliőrként, vágóhídi munkásként dolgozott. 1956-tól játszhatott újra színpadon, 1961-ben vonult nyugalomba.

76 II. Nemzeti Filmhét Lillafüreden. *Magyar Film,* 1940. 25. szám. 4.

Mesterfilmet további elismerő oklevelek is illették a *Semmelweis* és a *Dankó Pista* díszlettervezői, valamint a *Jöjjön elsején* rendezői munkálataiért. Jávor Pál és Lukács Margit a *Dankó Pistá*ban, Páger Antal és Turay Ida a *Jöjjön elsején*ben, Uray Tivadar a *Semmelweis*ben nyújtott teljesítményéért a filmszínészek kategóriában elismerő oklevelet nyert.[77]

A *Dankó Pista* a gyártóknak nemcsak díjakat és erkölcsi elismerést hozott, hanem kiugróan magas bevételt is. A Hunnia Filmgyár Rt. igazgatósági jelentése kiemelte, hogy az „1940. évben gyártott filmek közül a Mester Film Kft. produkciójában készült »*Dankó Pista*« c. film mind művészi, mind pedig üzleti eredmény szempontjából átütő siker volt, amit a filmnek több külföldi államra történt értékesítése is bizonyít."[78] A következő évi jelentés szerint a *Dankó Pista* a Hunnia – amelynek a Filmelhelyező Irodája, azaz filmkölcsönzője volt a forgalmazó – addigi történetének legnagyobb nyereségét termelte ki, ugyanis „magyar filmmel eddig még el nem ért eredményt biztosított a vállalatnak."[79] A film forgalmazási jogát még befejezése előtt, a gyártási időszakban megvásárolta Svédország, Lettország, Finnország, Jugoszlávia, Bulgária, Olaszország, Szíria, Palesztina, Egyiptom, Irak és Irán. Ezekből az eladásokból a híradás megjelenéséig hatvanezer pengő folyt be. Ezenkívül biztosnak látszott, hogy Németország is meg fogja vásárolni.[80] Bulgária és Jugoszlávia olyan árat adott, amelyre magyar filmek külföldi értékesítése terén addig még nem volt példa.[81] A *Dankó Pista* költségvetését nem találtuk meg, de hasonló nagyságú lehetett, mint a *Semmelweisé*, amelyet 133.500 pengőre terveztek, és 134.589 pengőből készítettek el.[82] Vagyis az addigi külföldi eladások a gyártási költség majdnem felét már behozhatták.

A II. Nemzeti Filmhéten elért sikerek után talán természetes, hogy az 1940. szeptember 1-jén megkezdődött Velencei Biennálén a Magyarországot képvi-

77 A filmverseny díjai. *Magyar Film,* 1940. 27. szám. 4.
78 Hunnia Filmgyár Rt. igazgatósági jelentések. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Z 869 – 2 – 3.
79 MNL OL Z 869 – 2 – 13.
80 A „Dankó Pista" és a külföld. *Magyar Film,* 1940. 29. szám. 9.
81 A „Dankó Pistá"-t „lábon" vette meg a külföld. *Magyar Film,* 1940. 17. szám. 10.
82 MNL OL Z 1126 – 1939 – 102

selő két film közül az egyik a *Dankó Pista* volt, amely a korabeli olasz sajtóban elismerő kritikákat kapott.[83]

A *Dankó Pistát* a nagyközönség csak 1941. január 16-án láthatta először a Royal Apollo moziban tartott díszbemutatón. Ugyanis a magyar hangosfilmgyártás lezárta első tíz évét, és az évfordulót a 200. magyar film díszbemutatójával ünnepelte a szakma. Jubileumi alkotásnak pedig a *Dankó Pistá*t tekintették. A díszbemutató ünnepélyességét emelte, hogy azon vitéz nagybányai Horthy Miklós is megjelent kisebbik fiával, ifj. Horthy Miklóssal, Magyarország brazíliai követével. A kormányzót Hóman Bálint kultusz-, Varga József iparügyi-[84] és Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter[85] fogadta. A himnusz elhangzása után Tompa Pufi, az egyik főszereplő konferálta fel a filmet megelőző műsort. Első számként Lukács Margit adta elő Babits Mihály *Cigánydalát*. Balogh László miniszteri osztálytanácsos, a Nemzeti Filmbizottság főtitkára[86] ünnepi beszédben méltatta a tízéves hangosfilmgyártást és a 200. magyar hangosfilmet. Ezután Simor Erzsi szavalta el Ady Endre egyik legmagyarabb, Dankó Pistáról szóló versét. Jávor Pál cigányzene-kísérettel énekelt a jeles nótaszerző dalaiból.

83 Olasz-német filmhét Velencében. *Magyar Film,* 1940. 37. szám. 4., Magyar filmek sikere Velencében. Uo. 38. szám 4–7., Olasz visszhang a magyar filmekről. Uo. 39. szám 5–6.

84 Varga József, dr. (1891–1956) vegyészmérnök, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, miniszter. 1939-től a Magyar Élet Pártja képviselője, iparügyi államtitkár, majd iparügyi és ezzel párhuzamosan kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1943-ig. 1932-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1942-ben rendes tagja lett, 1942-ben Corvin-koszorúval, 1950-ben és 1952-ben Kossuth-díjjal tüntették ki.

85 Reményi-Schneller Lajos, dr. (1892–1946) pénzügyi szakember, pénzügyminiszter. A budapesti egyetemen szerzett jogi diplomát. 1938-ban lett pénzügyminiszter, mely tisztet betöltötte a Darányi-, az Imrédy-, a Teleki-, a Bárdossy-, a Kállay-, a Sztójay-, a Lakatos- és a Szálasi-kormányban. A szovjetek elől Németországba menekült, Magyarország kérésére, mint háborús bűnöst kiadták. A Sztójay-perben a „népbíróság" halálra ítélte és kivégezték.

86 Balogh László, dr. (1898–1954) minisztériumi osztálytanácsos. A budapesti egyetem bölcsészkarán végzett, 1922-ben doktorált magyar művelődéstörténetből. 1934-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium filmügyi előadója, 1938-tól osztálytanácsosi címet kapott. Ezután két évre a Miniszterelnökségre vezényelték. 1940-től az Országos Nemzeti Filmbizottság főtitkára, majd a Kultuszminisztériumban az Országos Nemzeti Filmbizottság ügyeivel foglalkozó osztály vezetője lett. 1942-től a minisztérium művészeti csoportjának előadója, később ügyosztályfőnök-helyettese, a Hunnia Filmgyár igazgatótanácsának tagja. 1945-ben letartóztatták, a „népbíróság" 1946-ban négyévi börtönbüntetésre ítélte, szabadulása után 1951-ben kitelepítették.

Végül következett a film megtekintése.[87] A díszbemutató rövid összefoglalóját a *Magyar Világhíradó* 883. adásában vetítették országszerte a mozik.[88] „Az ünnepség végeztével körülbelül hetvenfőnyi meghívott társaság kocsikon a Mester filmvállalat Thököly úti villájába hajtatott – tudósított a magyar filmkamarai szaklap jólértesült hírlapírója –, ahol a késő éjjeli órákig a legkedélyesebb hangulatban tartózkodott együtt az elegáns vendégsereg, méltó befejezésül a nagy nap nagy eseményének. Szalontai Kiss Miklós és Barla László dr., a Mester filmvállalat két vezetője, mint házigazda igazán úri módon gondoskodott a vendégek jó hangulatáról."[89]

Valójában, időrendi sorrendben a *Dankó Pista* nem is a 200. hangosfilm volt. Mint fentebb említettük, a II. Nemzeti Filmhéten – 1940. június 22. és július 1. között – bemutatták, tehát már akkorra elkészült. Nemeskürty István sok szempontból elfogult könyvében a *Dankó Pistá*t a 171. magyar hangosfilmnek tünteti fel.[90] A *Magyar Film*, a Filmkamara hetilapja annakidején azt közölte, hogy a Hunnia Filmgyárban és a Magyar Filmirodában készült kimutatások szerint 1940-ig 219 játékfilm gyártása fejeződött be, vagy folyt akkor is. Az ellentmondást pedig azzal oldotta fel, hogy „a filmeknek forgatásuk és megjelenésük között a legváltozatosabb módon rövidebb és hosszabb idő telik el, így magyarázható, hogy az év derekán készült Dankó Pistának, mint 200-ik magyar filmnek ünnepét a bemutatáskor üli meg a filmszakma."[91]

Tehát a *Dankó Pista* 200. magyar hangosfilmként való elismerése és kitüntetése valójában kultúrpolitikai döntés volt, és egyben ajánlásokat fogalmazott meg az eljövendő filmgyártás számára.

Miért a *Dankó Pistá*t emelték ki – természetesen a meglévő kínálatból – követendő példának? Ahhoz, hogy megértsük, vissza kell menni a II. Nemzeti

87 Kötelez a mult. *Magyar Film,* 1941. 3. szám 1. A hazai film ünnepe. „Dankó Pista": a 200-ik magyar film. A Hunnia-Mester jubiláris filmjének díszbemutatója a Royal Apollóban. Uo. 2–3.

88 http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4092

89 A hazai film ünnepe. „Dankó Pista": a 200-ik magyar film. A Hunnia-Mester jubiláris filmjének díszbemutatója a Royal Apollóban. *Magyar Film,* 1941. 3. szám 3.

90 Nemeskürty 1983, 712.

91 Hány magyar film készült eddig? *Magyar Film,* 1941. 2. szám 3–4.

Filmhéthez. Itt Balogh László miniszteri osztálytanácsos a társadalom és a film kapcsolatáról tartott előadást. Arra a kérdésre kereste a választ, hogyan lehet kialakítani egy bizonyos közösségben egy kollektív lelket, egy közös tudatot, érzést, hangulatot. Ehhez jó médiumnak találta a filmet. Példaként pedig, hogy milyen legyen ez a közösségi érzés, a Dankó Pistát hozta fel. Szerinte Lillafüreden a film, a vetítése során a teremben kialakított „egy kollektív lelket, amely a film hatása alatt jött létre. *Kialakította a magyar film társadalmát. A filmnek ezt a kollektív hatását kell megfogni. Akinek ez sikerül, jó filmet, művészi filmet, üzletfilmet csinál, szóval sikert. A siker önmagában véve sohasem tud külső kalkulációból kiindulni. A kötelességtudatot kell tudni megmozgatni, megadásra bírni. Ennek pedig benső, elsősorban művészi eszközei vannak.*”[92]

92 Balogh László dr.: Társadalom és a film. *Magyar Film,* 1940. 28. szám 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9. V-91291.

Fekete 2016. Fekete Dávid: 85 éves a magyar hangosfilm. Az 1931–1944 közötti magyar filmgyártás mérföldkövei és aktualitásai. In: Fekete Dávid (szerk.): *A magyar hangosfilm plakátjai 1931–1944.* Győr–Budapest, 2016.

Gulyás 1939–1944. *Gulyás Pál:* Magyar írók élete és munkái. Megindította id. Szinnyei József. Új sorozat. I–VI. Kertész József Könyvnyomdája, Karcag. (Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 1939–1944.)

Kása 2018. Kása Csaba: Mester Miklós élete és munkássága. In: *Kása Csaba (*szerk.): Mester Miklós: *Küzdelem a nemzeti munkaállamért. Társadalompolitikai írások 1932–1945.* Kása Csaba. Budapest, 2018.

Kása 2020a. Kása Csaba: *121 évvel ezelőtt született Páger Antal.* https://mki.gov.hu/hu/hirek/121-evvel-ezelott-szuletett-pager-antal; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

Kása 2020b. Kása Csaba: *Akit egy Petőfi-vers miatt meghurcoltak – Szeleczky Zita elítélése és önkéntes száműzetése.* https://mki.gov.hu/hu/hirek/akit-egy-petofi-vers-miatt-meghurcoltak-szeleczky-zita-elitelese-es-onkentes-szamuzetese; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

Kása 2020c. Kása Csaba: *A Magyarországon készült első hangosfilmfelvételek története.* https://mki.gov.hu/hu/hirek/a-magyarorszagon-keszult-elso-hangosfilmfelvetelek-tortenete; a letöltés időpontja: 2020. július 15.

Kovács 2013. Kovács Tamás: *Mester Miklós pályaképéhez.* Korunk, 24. (2013) 4. sz. 89–96.

Lajta 1942. Lajta Andor: *A tízéves magyar hangosfilm 1931–1941.* Budapest, 1942.

Mester 2012. Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából.* Tarsoly kiadó, Budapest, 2012.

Mudrák – Deák 2006. Mudrák *József – Deák Tamás: Magyar hangosfilm lexikon.* Attraktor Kiadó, Gödöllő, 2006.

Nemeskürty 1965. Nemeskürty István: *A magyar film története (1912–1963)*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1965.

Nemeskürty 1983. Nemeskürty István: *A képpé varázsolt idő*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Sándor 1992. Sándor Tibor: Őrségváltás. A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-negyvenes években. (Tanulmányok, *dokumentumok.)* Magyar Filmintézet, Budapest, 1992.

Vajdovich 2013. Vajdovich Györgyi: Ideológiai üzenet az 1939–1944 közötti magyar filmekben. *Metropolis,* 17. (2013) 2. sz. http://metropolis.org.hu/ideologiai-uzenet-az-1939-1944-kozotti-magyar-filmekben; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

Vajdovich 2014. Vajdovich Györgyi: Vígjátékváltozatok az 1931-1944 közötti magyar fimben. *Metropolis,* 18. (2014) 3. sz. http://metropolis.org.hu/vigjatekvaltozatok-az-1931-1944-kozotti-magyar-fimben-1; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

Záhonyi-Ábel 2013. Záhonyi-Ábel Márk: A magyar filmes intézményrendszer 1938–1944. *Metropolis,* 17. (2013) 2. sz. http://metropolis.org.hu/a-magyar-filmes-intezmenyrendszer-1938-1944-1; a letöltés időpontja: 2020. május 13.

KÖŐ ARTÚR

MESÉLNEK-E MÉG, S AMENNYIBEN IGEN, AKKOR MIRŐL MESÉLNEK A REVÍZIÓS IDŐSZAK ÉLŐ SZEMTANÚI?

2017 és 2018 között a Trianon Múzeum támogatásával – a „23 óra 59 perc" kutatási program keretén belül – készítettem száz olyan interjút, amelyben a területi revíziók szemtanúi meséltek emlékeikről. Mindemellett gyűjtöttünk visszaemlékezéseket, naplórészleteket, fényképeket, személyes tárgyakat is, amelyek az 1938-1941 közötti eseményekkel hozhatók kapcsolatba. A tervünk az volt, hogy úgy készüljünk a trianoni békediktátum 100. évfordulójára, hogy válaszként e tragédiára a 20. század magyar történelmének legszebb napjait tanulmányozzuk és a kutatás eredményeit az érdeklődők elé tárjuk. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy egy „Trianonkorrekciós" évet szerettünk volna ezzel 2020-ban! Jártunk Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és Délvidéken is. Az utódállamok magyarüldözései az elmúlt fél évszázad alatt megtették hatásukat, rengeteg interjúalanyra leltünk a gúnyhatáron belül is. Teljesen „kirakni a puzzle-t" azonban nem sikerült, valóban az utolsó másodpercben zajlott a projekt. Sajnos akadt olyan személy is, akihez nem érkeztünk meg időben, hiába állt volna készségesen rendelkezésünkre. Ettől függetlenül elmondhatom: azon szerencsések közé tartozom, akiknek volt alkalma az utolsó pillanatban olyanokkal beszélgetni, akik szemtanúi voltak az 1938-1941 közötti eseményeknek. Ily módon vállalhattam szerepet – még ha csak minimálisat is – a „Magyar világ 1938-1940" időszaki kiállítás tárgyainak begyűjtésében. Ahhoz képest, hogy a

kutatási program elindulásakor sokan az gondolták és mondták, hogy semmi újat nem tudunk majd felmutatni, komoly eredményeink vannak. Csak két példa: 100 interjú, 1 méternyi írott anyag.

Amire talán legbüszkébb vagyok az az, hogy megtaláltuk és birtokunkba került egy Kolozsvár átadásáról-átvételéről szóló jegyzőkönyv. A magyar fél képviseletében Beck Albert magyar királyi honvédezredes, a román fél képviseletében pedig Victor Pop városi főjegyző szignózta a dokumentumot. Az aláírások után a román állam képviselői elhagyták a várost, amely immár közjogi értelemben is visszakerült Magyarországhoz. Az egyik jegyzőkönyvet Bukarestbe vitték, a másikat a magyar hatóságok kapták meg, de egy harmadik példány is készült, amely ez idáig egy családi hagyatékban rejlett. Beck Albertet a jegyzőkönyv aláírására elkísérte Verebélyi Marssó István hadnagy is, aki a harmadik dokumentumot magával hozta Erdélyből, és az 2017-ig Verebélyi fiánál, Marssó Györgynél volt Kecskeméten.

Nagy mennyiségben kaptunk filmnegatívokat, többek között a Magyar Cserkészet 1938-ban végzett tevékenységéről, táborairól. Ami számomra a legkedvesebb ezek között, az egy Teleki Pált ábrázoló fénykép, valamint a Horthy Miklósról készült felvétel 1938-ból. Eddig még sehol nem publikált képek ezek is, melyek Vezér Béla hagyatékában pihentek eddig, s a leszármazott, Vezér Endre megőrizte őket.[1]

Mint látható, 2017-2018-ban is vagy személyesen vagy a leszármazottakon keresztül, de meséltek még a szemtanúk. Sajnos számuk egyre kevesebb. Hogy egy kis ízelítőt kapjunk, az alábbiakban olvasható egy visszaemlékezés, mely az 1940-es esztendő augusztus-szeptember hónapjainak erdélyi történéseiben ad számunkra betekintést. Tudomásunk szerint az Utczás György által írt visszaemlékezést sem publikálták még sehol. Íme miként emlékezett vissza a szemtanú:

1 A Teleki Pált és Horthy Miklóst ábrázoló kép Vezér Endre tulajdonát képezik. A fényképek másolatai a Trianon Múzeum birtokában vannak.

Tiszavirág-életű boldogság[2]

A katonai teherautó megállt nagyanyám háza előtt. Nagyanyám a kapufélfának támaszkodva már várt minket. Arcán szomorúság tükröződött. Anyámmal kiszálltunk a sofőr mellől és odaléptünk mellé búcsúzni. Könnyes lett a szeme, amikor megsimogatta az arcom. Elmosolyodtam, így nagyanyám meglátta a felső fogsoromból hiányzó két metszőfogam helyét.

– Te csorba – mondta szomorkásan mosolyogva –, így nem engednek át a határon. Itt kell maradnod nálam, míg kinőnek az új fogaid.

Ijedten néztem anyámra, de hamar rájöttem, hogy nagyanyám csak viccel és ezzel csak a búcsú pillanatát akarja elviselhetőbbé tenni.

Jobbról-balról arcon csókolt, majd anyámat is, és szomorúan így engedett utunkra:

– A Jóisten segítsen benneteket, hogy szerencsésen átjussatok az ellenőrző pontokon. Mondják, hogy a román katonák leszórják a bútorokat az autókról, ha rájönnek, hogy magyarok menekülnek délről észak felé. – Majd kis idő múlva folytatta: – Érzem, hogy már soha többé nem látjuk egymást az életben.

– Ne mondjon ilyet Mama! – szólalt meg anyám – Nemsokára Dél-Erdély is magyar lesz! Vigyázzon magára, dolgozzon kevesebbet, hiszen nem fiatal már.

Felszálltunk ismét a ponyvás katonai teherautó fülkéjébe, amely az Észak-Erdélyt kiürítő román hadsereg felszerelését hozta délre és visszafelé „üres járatban" – természetesen jó sok pénzért – menekülő erdélyi magyarok ingóságait szállította a második bécsi döntés által Magyarországhoz visszacsatolt északi területekre. A katona gázt adott, és az autó elindult Torda és Kolozsvár felé.

Izgalmas napokat, hónapokat éltünk át 1940 nyarán. Hét és fél éves voltam akkor, az elemi iskola első osztályát végeztem el – magyarul.

Fugad ugyan színtiszta román község volt, de báró Bánffy Dániel, akinek a birtoka és kastélya ebben a faluban volt, Trianon után nem alkalmazott román béreseket, hanem Szilágy megyéből hozatott magyarokkal dolgoztatott. Az ő

2 A visszaemlékezés a Trianon Múzeum tulajdonát képezi.

gyerekeik számára magyar tannyelvű iskolát tartott fenn – saját költségén. A királyi Románia lehetővé tette ugyan, hogy magyarok is elvégezhessék a jegyzői tanfolyamot, azt azonban már nem, hogy magyar lakta községben működjenek. Legyen csak ez a „betolakodott faj" minél kevesebb értelmiség nélkül, ha már azt úgy sem tudta megakadályozni, hogy a katolikus, református, vagy unitárius pap ne lakjon a gyülekezetével együtt.

Apámat – miután magyar körjegyző volt – csak román faluba nevezték ki. Nos, itt végeztem az első osztályt. Én ugyan keveset értettem az izgalmakból, azt azonban láttam, hogy szüleim izgatottan hallgatták minden délben a Budapest I-et lehalkítva.

Az izgalmat mély gyász és lehangoltság váltotta fel. A második bécsi döntés Alsó-Fehér vármegyét Romániának hagyta meg. Anyám sírt, apám szótlanul nézett maga elé. Mindez a jegyzői lakásban titokban történt, hiszen a szomszédok és az egész falu lakossága román volt. A Bánffy-uradalomban dolgozó magyar kőműveseket munka közben láttam könnyezni, amikor az intézőékhez mentünk.

– Jegyző Úr, ez borzasztó, ezt nem lehet kibírni – mondták kétségbeesetten apámnak.

Napok múlva már a nagyváradi, a szatmárnémeti bevonulást közvetítette a magyar rádió. Kitörő öröm, lelkesedés, tapsvihar, önfeledt éljenzés fogadta a bevonuló magyar honvédséget. Ugyanakkor bánat és zokogás, szomorúság és kiábrándultság Dél-Erdélyben. Anyám napokig sírt, nem lehetett vele bírni, míg egyik este apám váratlanul bejelentette:

– Erzsikém, megyünk Kolozsvárra Manduláékhoz! Elvégre Neked rokonaid, s remélem rövidesen jegyzőként is fognak alkalmazni.

Én már régen aludtam, nem tudhattam semmiről, s ezért szokatlan volt nekem, hogy anyám éneklésére ébredtem. „Piros pünkösd napján imádkoztam érted" – énekelte boldogan. Mikor észrevette, hogy felébredtem, oda jött az ágyamhoz, szigorú arccal és erélyes hangon, de halkan azt mondta:

– Az este elhatároztuk apáddal, hogy elutazunk Kolozsvárra Erzsi néniékhez.

– És akkor ott látjuk majd a magyar honvédeket is? – kérdeztem boldogan.

– Igen, de ez titok, és el ne mondd Dorin barátodnak, mert ha elszólja magát, akkor elvisznek minket a csendőrök – mondta nekem szorongva.

Ijedten gondoltam erre a lehetőségre, és megígértem, hogy nem mondom el neki. Dorin egy szomszédban lakó román fiúcska volt, úgy 4 éves lehetett, és mindig átjött hozzám játszani. Ha már esteledett és haza akart menni, marasztaltam. Amikor besötétedett, akkor már én küldtem, sőt sürgettem, hogy menjen haza. Egy virágokkal, bokrokkal teli udvaron kellett átmennie, hogy haza jusson. Amikor az udvar közepéig eljutott, kibújt belőlem a kisördög és elkiáltottam magam:

– Dorin, vine dracu! (Dorin, jön az ördög!)

Ilyenkor sírva futott vissza, s persze ez esténként többször megismétlődött. Ettől eltekintve jól megvoltunk.

Eljött a csütörtök, amikor is apámnak be kellett menni Nagyenyedre a preceptorhoz (szolgabíró) jegyzői értekezletre. Ketten voltak magyar jegyzők a járásban, és kiderült, hogy a másik elhagyta a faluját, és elment északra. Az értekezlet után a szolgabíró intett apámnak, hogy beszélni akar vele.

Szobájában fogadta apámat, aki belépve illedelmesen meghajolt. A szolgabíró olajbarna arcán fölényes mosoly jelent meg, és választékos regáti kiejtéssel szólalt meg:

– Jöjjön közelebb, Domnu Notar (Jegyző Úr), és foglaljon helyet! A mai nehéz és zűrzavaros időkben tisztáznunk kell egy-két dolgot – mondta jelentőségteljesen, és fürkészve nézett apámra. – Gondolom sejti, mire célzok, Jegyző Úr. Ön a román állam jóvoltából jó, anyagiakban is kifizetődő pozícióba került. Nekem Ön személy szerint szimpatikus, pontosabban kifejezve szimpatizálok Önnel. Jó munkaerőnek, államunkkal szemben lojálisnak és kötelességtudónak tartom. Mindezekből azt a következtetést vonom le – és itt felemelte a hangját –, hogy függetlenül a jelenlegi körülményektől, vagyis az igazságtalan és számunkra gyászos bécsi döntéstől, Ön a megcsonkított Román Királyság hűséges tisztviselője marad továbbra is, nemzeti hovatartozásától függetlenül. Kézcsókom Őnagyságának.

Asztalát megkerülve, mosolyogva, a bizonyosság teljes tudatában közeledett apám felé, aki látva ezt, hirtelen felállt, és egy lépést hátrált.

– Szolgabíró Úr – kezdte határozottan (tőle szokatlan módon) apám – elismerem, hogy anyagiakban az állam megfelelően ellátott, de a beosztásom és a munkám alapján ez természetes is. Azt viszont akarva-akaratlanul éreztették

velem, hogy másodrendű állampolgára vagyok ennek az országnak, pedig én is itt születtem. Őseim ebben a városban éltek évszázadokon át. Én csak a megtűrt „ungur" (magyar) voltam a románok között. Sajnálom, én Önt személy szerint nagyra becsülöm, de én elsősorban magyar vagyok, a bőrömből kibújni nem tudok, és nem is akarok. Itt a történelmi pillanat, északra megyek és felajánlom szolgálataimat a magyar kormánynak.

A szolgabíró félúton megállt, a mosolya az arcára fagyott.

– Jegyző Úr, mélységesen csalódtam Önben, csak meg ne bánja – szólt éles hangon, fenyegetően. – Nincs több beszélni valónk – és kézfogás nélkül hátat fordított.

Apám azon vette észre magát, hogy már a szolgabíróság folyosóján áll, és zsebkendőjével törölgeti izzadt homlokát. Az utcán felült a lovas szekerünkre, nem ment be egyetlen üzletbe sem, még a szokásos pralinét sem vette meg anyámnak Czirnernél, és – „Gyí te, Zseni!" – felszólítással lovunkra csapva elindult Fugadra.

Kora délután ért haza, és azonnal beszámolt anyámnak a történtekről.

– Vigye máshová a kézcsókját – replikázott anyám. – Persze nem felejtette el a jó paprikás csirkéket meg a sült húsokat piros káposztával. Jólesett a csorbához és puliszkához szokott gyomrának.

– Sajnálom, hogy így történt és nem tudtam uralkodni magamon. A kis bőröndbe csomagold be a legszükségesebb holmikat, nekem még ma este el kell tűnnöm a faluból. Ismerem Ionescut, be fogja váltani fenyegetését. Ha maradnék, holnap letartóztatna. Gyalog átmegyek Magyarlapádra, onnan – ha megkérem – biztos bevisz János (a volt cselédünk, Zsuzsi apja) Enyedre, és még az esti gyorssal felutazom Kolozsvárra Manduláékhoz – így foglalta össze a teendőket apám.

– Zsuzsi mondta nekem mindig azt a mesét, hogy „forró vizet a kopacra"? – kérdeztem én, mert legkedvesebb dajkámat juttatta eszembe apám.

– Igen, igen – válaszolt apám, majd anyám felé fordulva folytatta – Holnap elsétáltok Gyurikával és Babával Gere Bandiékhoz, elkéritek az ökrös szekeret, a hajtók felrakják a bútorokat, a leszegett ládákat és elviszitek Berta néniékhez Enyedre. Ne felejtsd el a tehenet, a lovat és a juhokat, az uradalom majd átveszi, és Gere Bandi kifizeti. Kell a pénz, mert a román katonai sofőrök nem éppen olcsók.

Mindezt apám már jó előre megbeszélte a Bánffy-uradalom intézőjével, Gere Andrással. Erzsébet nővérem kilenc évvel volt idősebb nálam és Nagyszebenbe járt a polgáriba, őt szólították becenevén Babának.

Apámnak igaza lett! Másnap reggel megjelent két román csendőr, és apámat keresték. Még szerencse, hogy nem rajtunk torolták meg sikertelen akciójukat.

Következő nap, mindenünket felrakva az ökrös szekerekre, Magyarlapádon, Bagón és Csombord községeken áthaladva, „leballagtunk" Enyedre a Szentkirályi utcába – bocsánat, Strada Libertății – Berta nénihez.

Berta néni anyám nagynénje volt, aki valamilyen oknál fogva négy fiútestvérével szemben örökölte a családi házat. Egy valamikor jól menő iparos özvegye volt, aki – amikor pénze már fogytán volt – rábeszélte anyámat, hogy a házát havi részletre, de haszonélvezeti joggal vegyék meg. Meg is kötötték a szerződést, és a havi részleteket mindig a svájci frank hivatalos árfolyamához viszonyítva kellett fizetni.

Anyám, megérkezésünk után, gyorsan meg is egyezett a nagynénjével, hogy a részleteket ezentúl is megkapja úgy, ahogy azt az ügyvéd javasolta. Vagyis: mi fizetünk egy enyedi rokonnak pengőben odaát, és ő itthon megkapja lejben – a svájci frank árfolyamának megfelelően.

Berta néni szörnyülködve nézte, ahogy a szobák megtelnek a mi összezsúfolt bútorainkkal.

– Szent Isten, mi lesz itt! – sóhajtott fel.

– Ne féljen, holnap már üres lesz itt minden – nyugtatta meg anyám.

Közben megtudtuk, hogy anyám egyik nővére és a húga is (családostól) már elutaztak Marosvásárhelyre a másik nővéréhez. Tehát ők már a visszacsatolt részen vannak.

– Jaj, csak sikerüljön nekünk is – fohászkodott anyám.

Éjjel zavaros álmaim voltak: a sötétben utcai villanyok villantak, nagy sárban mászkáltam, katonákat láttam vonulni, miközben szüleimet elvesztettem.

– Mama, mama hol vagy? – futni akartam, de a lábam földbe gyökerezett a sárban, és verejtékes homlokkal, erős szívdobogással riadtam fel, anyám simogató kezét érezve.

Másnap anyám már korán reggel elment teherautót szerezni. Nagyon ideges volt, és az első kínálkozó autót felfogadta, pedig előre lehetett tudni, hogy

az egész bútor nem fér fel, mert nem volt pótkocsija. Így az ebédlő bútort fel se tudták rakni, csak a háló- és konyhabútort az összes csomaggal.

Ezzel indultunk tehát útnak, anyám, nővérem és én – szomorú búcsút véve nagymamámtól – Torda felé.

A katona gázt adott, és a teherkocsi elindult. Már a város utolsó házait is elhagytuk, amikor az eddig viccelődő katona – azt hiszem tizedes lehetett – hirtelen elkomolyodott, majd összeráncolt homlokkal anyám felé fordulva így szólt:

– Doamna, most nagyon veszélyes dologra vállalkoztam. Utunk csak akkor lesz sikeres, ha mindenben követik utasításaimat. A tiszturak nagyon szigorúan veszik, hogy a kocsik üresen térjenek vissza, s ezért, ha magukat észrevennék, pláne a bútorokat is, akkor engem nagyon elkapnának, s Önök is rosszul járnának, mert kiszórnák a holmit az árokba. Rajtam azonban – ha maguk ügyesek lesznek – nem fognak ki. Figyeljen ide! Az első ellenőrzőpont Tordán, a város közepén lesz. Előtte tíz méterre megállok, és azt imitálom, hogy a motorral baj van. Amikor a tiszt félrenéz, én intek, és akkor Önök fussanak az autóhoz, és üljenek be a fülkébe! A többit bízzák rám!

A katona néhány viccel próbálta feloldani a fülkében köztünk keletkezett feszültséget. A motor egyhangúan duruzsolt, a nyárutói napsugaraktól ragyogott a föld, a zöld különböző árnyalataiban pompáztak az út menti fák, a távolabb guggoló bokrok.

Beértünk Tordára, a katona visszavette a sebességet, és nyugodtan, egykedvűen vezetett tovább. Az út menti gyalogjárón csak egy-két járókelő közlekedett. Jobbra elhagytuk már a református templomot, amikor mozgást, csoportosulást észleltünk. Két teherkocsi állt ott, tőlünk száz méterre, egy antantszíjas tiszt lebbentette fel az elsőnél a ponyvát, és benézett a rakodótérbe.

Az út enyhén emelkedni kezdett, a katona fokozatosan lassított, feszülten figyelt előre, majd húsz méterre az ellenőrző tiszttől megállt és intett, hogy szálljunk le gyorsan.

– Ahogy megbeszéltük, Doamna – szólt suttogva anyámhoz, majd lassan elindult. Mi dermedten néztünk az autó után, amely tíz méterre a második kocsitól megállt. Katonánk kiszállt, majd – félszemmel a maiort figyelve – felhajtotta az Opel-Blitz motorház jobboldali fedelét, és a motor fölé hajolt. A maior, már egyre idegesebben, többször a katona felé nézett. Közben újabb katonai

teherautó közeledett a kocsink felé. Mi lassú léptekkel elindultunk az Opel-Blitz felé. A tiszt végül már nem bírta szó nélkül, s amikor a második kocsit kezdte vizsgálni, idegesen rákiáltott a mi katonánkra:

– Mit piszmogsz annyit, gyere közelebb!

– A karburátor hibásodott meg, Domnul Maior – szólt a katona, miközben hol minket, hol az őrnagyot figyelte.

Abban a pillanatban, amikor az őrnagy ismét a megvizsgálandó kocsihoz fordult, intett nekünk a katona, hogy fussunk. Úgy tíz métert kellett futnunk, hogy elérjük a kocsit, miközben a katona már a volán mögött ült. Anyám és nővérem mögött felugrottam a Blitz lépcsőjére, s mire az ölébe ültem, a katona indított és gázt adott. A kocsi – nevéhez méltóan – felbőgött motorral ugrott előre, s a zajra kiegyenesedő tisztnek még csodálkozni sem volt ideje, nemhogy az indulást megakadályozni.

A katona a visszapillantó tükörbe nézve „közvetített":

– Most rohant a tábori telefonhoz, hogy szóljon a város végén lévő posztnak. Ha majd megpillantjuk őt, fogódzkodjanak meg jól!

Izgalmunkban egy szót sem tudtunk szólni. A város végén az út Kolozsvár felé lassan emelkedni kezdett. Húsz méterrel előttünk egy tiszt bukkant fel, jobb kezével integetett, hogy a kocsi húzzon jobbra az árok felé és álljon meg. A katona rezzenéstelen arccal feszülten figyelt, majd lassított, és jobbra tekerte a kormányt. Szívünk a torkunkban dobogott, anyám önkénytelenül is magához szorított, és halkan imádkozott. A tiszt, látva a gépkocsi helyzetét, keresztbe tett karral nyugodtan várt.

A katona hirtelen gázt adott, s a tisztnek alig volt annyi ideje, hogy félre ugorjon. Miközben arcát a katona felé fordította és dühödten káromkodni kezdett, az kihajolt a letekert ablakon és a tisztet arcul köpte. Mire a tiszt letörölte az arcát és a pisztolya után kapott, mi már húsz-harminc méterre távolodtunk el. Lövései halk pukkanásnak hallatszottak.

– Mit képzel a szarházi, azt hiszi túl jár az eszemen? – nevetett sofőrünk.

– Megmenekültünk – sóhajtott fel anyám.

Alig múlt el az ijedelmünk, szomorú látványban volt részünk. A Kolozsvárra vezető út mindkét oldalán összetört bútorokat, szétszórt fonott utazó táskákat és egyéb holmikat láttunk az árok szélén. Mellettük síró asszonyok, átkozódó férfiak.

– Látja, Doamna – szólt a sofőr – mennyire kell vigyázni! Ők is mind észak felé menekültek volna, de teherautókat megállították, és a hadsereg katonái ledobták a bútorokat és mindenüket, ami csak volt.

Nem győztük kapkodni a fejünket, annyi szerencsétlen menekülőt láttunk az árokparton.

A katona gyorsan hajtott, megállás nélkül kapaszkodtunk fel a Felekre, amelynek a csúcsáról már látszottak a kora őszi napfényben fürdő Kolozsvár házai.

Ilyen és ennyi izgalom után érkeztünk Manduláékhoz a Damjanich utcába. Az esemény pikantériája, hogy délután megérkezett az ebédlőbútorunk is. Icu unokatestvéremnek ugyanis sikerült egy pótkocsis teherautót szereznie, de mire Berta néniékhez értek, mi már elindultunk. Így ez után a pótkocsira felrakták az ebédlőt, míg a teherautó csomagtere üresen maradt, és így indultak utánunk.

Erzsi néni egyik szeme sírt, a másik nevetett. Más rokonok is jöttek délről, és így annyi bútor halmozódott már fel a folyosón és a tornácon, hogy mi csak a szemben levő ház tornácán tudtunk lerakodni és aludni. Megérkezett közben Lőrinc nagybátyám (apám bátyja) és Jóska bácsi, ugyancsak délről. Szóval zsúfoltság az volt, de micsoda öröm és várakozás töltött el mindenkit!

Állandóan azt kérdezték egymástól az emberek:

– Mikor jönnek már, miért nem jönnek már a magyar csapatok?

A város egyik napról a másikra senki földjévé vált. A román hadsereg zöme elhagyta a várost, de este sötétedés után a külső kerületekben nem volt tanácsos az utcára kimenni. Az utóvéd tagjai, részeg román járőrök cirkáltak, és gyakran lövés is dörrent.

Végre elérkezett a nagy nap. Verőfényes kora őszi, szeptemberi délelőtt, a magyar hadsereg bevonulásának napja. Kolozsvár polgári családjainak tagjai – különösen a hölgyek – már hetek óta készültek erre a napra. A szabók, varrónők titokban úgynevezett magyar ruhákat szabtak és varrtak. A férfiak Bocskai kabátot, a fiatalok Bocskai kabátot és sapkát viseltek. A hölgyek zöld árnyalatú hosszú szoknyát, fehér blúzt, piros lajbit és pártát öltöttek magukra.

A város Bánffyhunyad felől bevezető útján a város szélétől a Mátyás-szoborig két oldalt hatalmas tömeg állt és izgatottan, de boldogan várakozott. Volt,

aki könnyes szemmel a féltve őrzött – a padláson vagy másutt elrejtett –, porosodó nemzeti színű zászlót hozta magával. Mi, gyerekek kis pálcákon lobogó nemzeti színű zászlócskákat lengettünk. A felnőttek között előre tolakodva kiki dugtuk a fejünket, és néztünk az utcahosszon nyugat felé. Reggel 8 óra volt, és még semmi mozgás! A tömeg izgalma egyre fokozódott.

Az én családom – apám, anyám, nővérem és én – a Szent Mihály-templomtól száz méterre állt azon az oldalon, amelyről fejünket balra fordítva kellett nyugat felé nézni. Egyszer csak tőlünk nyugatabbra, elég messze (hiszen alig lehetett látni) mozgolódás támadt, majd éljenzés hallatszott. Valakit vállára kapott a tömeg és dobálni kezdte. Feldobták, majd elkapták és újra. Szájról-szájra járt a hír: az első magyar katona az, akit dobálnak. Nem, csendőr egyenruha az, jött az újabb hír. Később kiderült: egy kolozsvári férfi, aki megőrizte 22 éven át a csendőr egyenruháját, beöltözött ezen a napon és a tömeg – izgatott várakozásában – bevonuló honvédnek nézte. Jót nevetett rajta mindenki, de még sehol sem volt egy szál honvéd. Itt is, ott is kórusok szólaltak meg. Egy bátor ember kiállt a tömeg elé, elkiáltotta magát és vezényelt:

„Piros-fehér-zöld, drága magyar föld,

piros-sárga-kék, Románia ég!"

Még egyszer – és harsogott a kórus, a kolozsvári nép, miközben az alkalmi karmester vezényelt. Majd váltott:

„Horthy-Csáky-Teleki, minden oláh menjen ki!"

Kétszáz? Háromszáz? – nem tudom, hány torokból harsogott.

Hirtelen, mint derült égből a villámcsapás, kerékpárt toló, khaki színű ruhát viselő katonák jelentek meg, teljes fegyverzetben.

– Uram Isten! – kiáltott fel mellettem egy férfi – magyar honvédek!

És sírva borult felesége nyakába. – Ezt is megértük 22 év után!

Felnéztem, anyámnak is remegett az álla, sírással küszködött, apám sűrűn köhintett, palástolva meghatódottságát. Mire a tömeg felocsúdott, már el is tűntek.

Katonai rezesbanda tűnt fel, a dallam egyre erősödött, a tömeg a rádióból már rég megtanulta a dallamot, a szöveget, és tele torokkal énekelte:

„ [...] várnak újra itt, régi bérceink,

Édes Erdély itt vagyunk, érted élünk és halunk.

Győz a szittya fergeteg, rohanó sereg."

A zenekar előttünk elhaladva váltott:

„Fel, fel vitézek a csatára,

a szent szabadság oltalmára.

Mennydörög az ágyú, csattog a kard,

ez lelkesíti csatára a magyart!"

És feltűntek egymás után a díszmenetben jövő gyalogsági szakaszok. Elől a tiszt kivont karddal, általában Jávor-bajusszal, merev testtel, az őszi napfényben csillogó csizmával. Majd jött a szakasz, sisak a fejükön, vállukon szuronyos puska, a puskaszíj jobb karjukkal kifeszítve, nadrágjuk térdnél buggyos, majd sípcsontjukon szorosan gombolva a bakancsig, melynek orrát az aszfalttal érintve húzták, majd az aszfaltra csapták. Azaz csak csapták volna, az utat a város szélétől a Szent Mihály-templomig Kolozsvár népe őszirózsával szórta tele. A kolozsváriak a magyar honvédeket tomboló lelkesedéssel fogadták. Alkalmi kórusok alakultak, és együtt énekelték a katonai zenekarok által fújt indulókat, és zengték az alkalmi rigmusokat.

„Liba máj, kacsa máj,

Nem lesz többet zece mai!" (Román nemzeti ünnep).

Majd dübörögve feltűntek a gépkocsizó alakulatok, a nyitott terepjáró Botond gépkocsik, a vezető jobbján a tisztek, hátul a katonák. Mosolyogva intettek, csókot dobáltak a lelkesen tapsoló tömeg felé. Az egyik tiszt, bajuszát pödörgetve, a gépkocsiból kissé kihajolva integetett egy szép és csinos hajadonnak, aki kilépve a tömegből, a kocsi küszöbére ugorva, a tiszt nyakát átkarolva csókot adott a délceg hadfinak, miközben a jármű tovább robogott. Ezután számtalan ilyen eset fordult elő.

Hirtelen Bocskai sapkás fiatalemberek jelentek meg a tömegben magyar zászlókat lobogtatva, és dühösen mesélték, hogy román papokat kaptak el, akik a tömegbe keveredve, reverendájuk alatt kézi gránátokat rejtegettek. Azon a helyen akartak robbantani, ahol a Kormányzó Úr Őfőméltósága beszélni fog.

– No, de mi észrevettük, és adtunk nekik a zászlórúddal a pofájukba – mondta egyikük, majd így folytatta:

– Mondták a honvédek, hogy Szilágy megye valamelyik falujában géppuskatüzet zúdítottak a templomtoronyból a bevonuló csapatokra. No, meg is kapták a magukét!

A tervezett merényletről szóló hír igaznak bizonyult, mert a Kormányzó Úr más irányból jött (biztonsági okokból), mint ahonnan vártuk. Feleségével a Szent Mihály-templom előtt felállított díszemelvény közelében foglalt helyet, amelyről köszöntötte Kolozsvár boldog lakóit.

Este fényárban úszott a város. A Mátyás-szobor előtt katonazenekar szórakoztatta a boldogan sétáló, lelkes tömeget. Mi, gyerekek – akik között alkalmi és gyors barátságok szövődtek – a főszobor alatti vezérek között játszottunk, futkároztunk és csodáltuk a bronzból öntött hatalmas karjukat, fegyvereiket és a zászlókat.

Az utcákon magyaros ruhába öltözött hölgyek és urak sétáltak. Itt is, ott is feltűntek a fiatal, elegáns, csillogó kardot viselő tisztek, karjukon a boldog és gyönyörű magyar ruhás erdélyi, kolozsvári kisasszonyokkal.

Hirtelen egy népes csoport tűnt fel, a városban szolgáló fiatal cselédlányok egy csoportja piros lajbiban, fehér szoknyában, zöld köténnyel.

– Nem szolgálunk többé a román naccságáknak – skandálták többször és hangosan.

Így ünnepelt Erdélyország fővárosának lakossága világos-virradatig.

Akkor és ott éreztem magam hét és fél évesen először büszkén, boldogan és felszabadultan magyarnak. Nem kellet már magamba fojtani az érzéseimet, magyarságomat, nem kellett már eltűrnöm a román gyerekek gúnyolódását és mocskolódását. Olyan élmény volt ez egy második elemibe készülő gyermek számára, amely hovatartozását egy egész életre meghatározta.

Kívülállónak, szórványmagyarságban soha nem élő honfitársaimnak talán furcsán hangzanak az előbbi sorok. Különösen a fiatalabb nemzedéknek szokatlan, akik többet hallottak a „magyarkodásról", nacionalizmusról, irredentizmusról, populizmusról, mint arról, hogy miként élnek vagy egyáltalán élnek-e magyarok a környező országokban. Erről csak a rendszerváltás után szerzett tudomást, amikor a határon túli magyarok megjelentek.

Úgy érzem, hogy az említett élmény megnyilvánulása, annak miértje bővebb magyarázatra szorul. Visszanyúlik emberi létezésem kezdetére. Szülőfalumból 7 hónapos koromban áthelyezték apámat a varázslatos szépségű Remetére, a mócok által lakott, magas hegyekkel-völgyekkel teletűzdelt gyönyörű vidékre. Itt a mócok kilométerekre laknak egymástól különleges formájú szal-

matetős faházakban, ahol a hegycsúcson havasi gyopár található, a völgyben tiszta, nyáron is hideg forrásvíz csörgedez. Kies, ugyanakkor – különösen télen – kietlen vidék. Apám aljegyzőből körjegyzővé avanzsált. Közelünkben csak az ortodox pópa lakott, akihez néha a tíz éves nővérem járt „le" – ugyanis a domb alján laktak – a román nyelvet gyakorolni. Itt szűk családi körben, a világtól elzárva éltem, csak magyar szavakat hallottam. Az első kiejtett szavak...

1. kép. Teleki Pál az 1933-as, Gödöllőn megrendezett dzsemborin.

2. kép. Horthy Miklós 1938 áprilisában a budaörsi repülőtéren, amikor a magyar cserkészet fennállásának 25. évfordulóját ünnepelték.

PÁL ZSOMBOR SZABOLCS

A PORTUGÁL SALAZARIZMUS HATÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

Írásomban a portugál–magyar kapcsolatok egy sajátos aspektusát kívánom röviden bemutatni: azt, hogy miként hatottak az 1930-as évek során Portugáliában lezajló politikai reformok a Horthy-korszak Magyarországán. A két ország közötti kapcsolatok története a különböző kulturális orientáció, a jelentős földrajzi távolság és az eltérő történelmi kihívások miatt nem tekint vissza hosszú múltra. Történelmük során azonban időnként adódtak olyan korszakok, amikor lakóikban felerősödött az egymás iránti érdeklődés – ez javarészt a magyarok részéről nyilvánult meg a portugálok irányába. Ez a figyelem ugyanakkor soha nem volt egyenletes, hanem egyfajta sajátos hullámzást mutatott; a XIX. és a XX. század során több olyan korszak is felfedezhető, amikor felébredt, majd idővel alább hagyott. E korszakok közül kiemelkedik a két háború közötti periódus, amikor szintén a magyarok kezdtek el érdeklődni a Portugáliában zajló események iránt.

Ez a Portugália iránt megnyilvánuló érdeklődés nem választható el az első világháború után Európában megfigyelhető, a politikai és a gazdasági-társadalomszervezési ideológiák terén lezajló változásoktól. Ebben az időszakban mind többen kezdték kritikával illetni a XIX. század nagy vezető eszméit, a liberalizmust, az individualizmust, valamint a demokratikus-parlamentáris berendezkedést, felhívva a figyelmet azok árnyoldalaira,[1] a gazdasági különbségek

1 Bertényi 2000, 237.

megnövekedésére, továbbá a parlamentáris kormányzás anarchikus jellegére.[2] Ebben a helyzetben több kísérlet is született a problémák kezelésére, mindemellett pedig arra is, hogy a fenyegető társadalmi robbanást az állam szerepének, valamint a munkaadó és a munkavállaló közti viszonynak az újraértelmezése révén el lehessen kerülni.[3] Voltak, akik úgy gondolták, hogy a korábbi liberális elgondolások alapvetően helyesek, nem kell őket teljesen elvetni, elég csupán a megújításukra törekedni.[4] Mások, a kommunizmus, illetve a szocializmus hívei, a teljes egyenlőségre alapuló társadalom felépítésére törekedtek,[5] míg erre válaszul a jobboldal a közösség és a tekintély előtérbe helyezésével kísérletezett például a fasizmus vagy a nácizmus formájában.[6] Ezekkel szemben, a problémákat felismerő, mintegy köztes, békítő megoldásként jelent meg, illetve éledt újjá a katolikus egyház XI. Pius pápa 1931-es *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában megfogalmazott hivatásrendi tanítása.[7] Ennek célja a különböző osztályok közötti kiegyezés elősegítése, a tőkés és a munkás egymásra utaltságának elfogadása, a tulajdon és a munka harmóniájának megteremtése lett volna a társadalmi rend osztályharcot kiiktató, rendi alapú újjászervezése révén.[8]

Bár ez az elképzelés valójában soha nem került át az elmélet síkjáról a gyakorlat világába,[9] mégis akadt néhány olyan állam, amely politikai-társadalmi viszonyainak átalakítása során hivatkozott rá. Ezek egyike Portugália volt. Az Ibériai-félsziget kisebbik államából 1910-ben űzték el az utolsó királyt, majd kihirdették a köztársaságot. Az Első Portugál Köztársaság fennállásának mintegy két és fél évtizede során ugyanakkor folyamatos válságokkal nézett szembe: az ország pénzügyeit nem sikerült stabilizálnia, gazdaságát fenntartható pályára állítania,[10] parlamenti berendezkedése pedig a törvényhozás túlhatalma és a pártok ebből következő állandó obstrukciós gyakorlata miatt elégtelenül műkö-

2 Zachar 2014, 21–30., 120.
3 Strausz 2010, 89.
4 Lackó 1975, 318.
5 Szalai 2002, 54.
6 Szalai 2002, 54.
7 Gergely 1977, 149.
8 Strausz 2011a, 108–109.
9 Ormos 2009, 201.
10 Szilágyi 2015, 23.

dött.[11] Bár több kísérlet is történt a berendezkedés átalakítására, megújítására, ezek csak korlátozott eredményekkel jártak. A köztársasági éveknek végül egy katonai puccs vetett véget: a rendszer jobboldali ellenzékének erői 1926-ban döntöttek a fennálló rend megdöntése és a haza megmentése mellett. Braga városából kiinduló katonai felkelésüknek csekély harcok árán hamar sikerült átvennie az uralmat az ország felett, jóllehet Lisszabon nem csatlakozott hozzá.[12]

A helyzet megszilárdulásával egy António Óscar Fragoso Carmona nevű katonatisztnek sikerült magához ragadnia a hatalmat. Hamar rá kellett ébrednie azonban, hogy a hadseregnek a haza megmentéséről szőtt terveken túl nem volt koherens programja az Portugáliát kínzó nehézségek kezelésére, az egyre nyomasztóbbá váló gazdasági gondok orvoslására, így az állapotok normalizálásához megfelelő jogi, pénzügyi, illetőleg államigazgatási ismeretekkel rendelkező civileket lesz szükséges bevonnia az ország irányításába. Úgy gondolta, bár a konzervatív polgári erőket meghívja a kormányzatba, a katonák – többek között az elnöki funkció megtartása révén – továbbra is ellenőrzésük alatt tudják tartani az ország irányítását.[13] Elképzelése megvalósítása érdekében az ország irányításába bevonta a Katolikus Centrum elnevezésű párt főleg coimbra-i egyetemi tanárokból álló tagjait. Így került a párt egyik jeles alakja, az ekkoriban már jegyzett pénzügyi szakembernek számító egyetemi tanár,[14] António de Oliveira Salazar az ország pénzügyminiszteri székébe.[15] Ő azonban a pozíció elfogadását több feltételhez kötötte,[16] ezek révén pedig sikerült egyfajta „pénzügyi diktatúrát" kialakítania maga körül. Intézkedései viszont nem maradtak eredménytelenek, hiszen az államháztartás költéseinek szigorú felügyeletével, valamint reformjaival hamar egyensúlyba tudta hozni az ország költségvetését. Mivel ez a korszak Portugáliájában kisebbfajta csodának számított,[17] a siker tovább növelte Salazar elismertségét, a politikus befolyása pedig minisztériu-

11 Szilágyi 2008, 10., illetve Afonso 1972, 164.
12 Georgel 1985, 78.
13 Szilágyi 2008, 31.
14 Carvalho 2008, 101.
15 Kay 1970, 41.
16 Henriques – Sampaio e Mello 2007, 111–112.
17 Afonso 1972, 168.

mán kívül is mind meghatározóbbá vált, s így 1932-ben sikerült elérnie, hogy Carmona őt nevezze ki az ország miniszterelnökévé. Az ambiciózus politikus előtt ezt követően széles tér nyílt társadalmi és politikai reformokat célzó elképzelései megvalósítására. Jóllehet ezekre valószínűleg hatást gyakoroltak a korabeli jobboldali berendezkedések, mindenekelőtt a fasizmus,[18] Salazar saját rendszere elvi alapjainak kijelölése során a hangsúlyt inkább a korábban említett pápai tanításokra igyekezett fektetni,[19] és mindig ügyelt arra, hogy magát a nácizmussal, illetőleg a fasizmussal ne azonosítsa;[20] az erős állammal kapcsolatban pedig úgy vélte, az nem rendelhet alá mindent a nemzet ideáljának vagy a fajnak,[21] és a keresztény erkölcs, illetve a jog minden körülmények között a korlátjául kell, hogy szolgáljon.[22]

A kereszténnyi hitelvek hangsúlyozása mellett azonban Salazar valójában egy jobboldali, autoriter, nacionalista,[23] de semmiképpen nem az általa elutasított totalitárius rendszerekre hajazó berendezkedést alakított ki az 1933-ban – tehát egy évvel miniszterelnöki kinevezése után – bevezetett alkotmányával. Sikerére nemcsak belföldön, de külföldön is hamar felfigyeltek. Ezt jól igazolják azok a hazánk madridi kirendeltségéről Budapestre küldött jelentések is, amelyekben a lenti, 1932-es beszámolóéhoz hasonló hangvételben írtak Salazar tevékenységéről:

> Negyedszázados külügyi pályámon alig találkoztam ennél értékesebb és érdekesebb emberrel. Egyetemi tanár és tudós. Mint pénzügyminiszter /1928 óta/ csodákat müvelt […] Szerény, magábavonult, abszolut tisztességü, mélyen vallásos ember, a klerikális párt vezetője. Mint pénzügyminiszer többszázmilliós deficitet, mint valami büvész, rövid idő alatt nagy budget-fölöslegre változtatott át és ezt a gazdasági és pénzügyi válság közepette.[24]

18 Torgal 2009a, 206.
19 Kay 1970, 63.
20 Szilágyi 2009a, 80.
21 Braga da Cruz 1988, 49.
22 Duarte Silva 1989, 62.
23 Szilágyi 2009b, 27–28., 34.
24 MNL OL 1932.

Nem csoda tehát, ha a diplomaták után hamarosan a magyar közvélemény is felfigyelt a Portugáliában zajló változásokra. Magyarországon az első világháború utáni évtizedben Bethlen tett kísérletet a régi rend és a megszokott politikai eszmék korlátozott reformok mellett történő helyreállítására, de a nagy gazdasági világválság idején politikájának bukásával itt is mind érezhetőbbé vált a parlamentarizmusban, a liberalizmusban és a kapitalizmusban csalódott korhangulat.[25] Az első világháború végének rossz emlékű baloldali tapasztalata miatt a politikai elit tagjai Magyarországon inkább a rendszer jobbról történő megreformálása felé voltak nyitottak,[26] és ennek köszönhetően már Gömbös Gyula is kísérletet tett az ország politikai berendezkedésének korporatív módon történő átalakítására.[27] Úgy tűnt azonban, hogy a magyar katolikus egyházi vezetés nem különösebben nyitott a XI. Pius enciklikáiban megfogalmazott társadalmi tanítások iránt.[28] A megújulás helyett inkább a kormánypártot támogató katolikus párttal, illetve egyházi vezetéssel szemben azonban feltűnt egy csoport, amely úgy gondolta, a korábbi évek hivatalos katolikus politikája csődöt mondott, és helyette valami újra van szükség. E csoport tagjaira nagyban hatottak a pápai tanítások: ezek nyomán jött létre az 1930-as évek elején az Actio Catholica és a hivatásrendi berendezkedést hirdető egyéb szerveződések is.[29] Politikai-ideológiai síkon eközben Széchényi György és a köré tömörülő, úgynevezett ifjú katolikusok csoportja karolta fel a fenti elképzeléseket:[30] ők 1931-ben *Korunk Szava* néven saját lapot alapítottak,[31] ebben pedig igyekeztek az egyház konzervatív sajtójával szemben haladóbb katolikus álláspontot képviselni.[32]

Lapjuk hasábjain tág kereteket biztosítottak a hivatásrendi berendezkedésről szóló írásoknak és vitáknak. Úgy tűnt, az újság munkatársai nagy érdek-

25 Ormos 2004, 207–208.
26 Békés 2006, 108.
27 Szalai 2002, 66–68.
28 Gergely 1997, 6.
29 Gergely 1997, 155.
30 Hámori 1994, 56.
31 Békés 2006, 109.
32 Gergely 1977, 155.

lődéssel figyelték a korabeli európai példákat és kísérleteket, mivel vélhetően bizonyítani szerették volna, hogy az általuk vallott elvek nemcsak elméletben hangzanak jól, de a gyakorlatban is meg lehet valósítani őket. Így került az érdeklődésük homlokterébe Salazar portugáliai berendezkedése is. Az országgal és Salazar személyével foglalkozó első cikkek 1934-ben, tehát két évvel Salazar kinevezése és egy évvel az új alkotmány bevezetése után jelentek meg a lapban, majd a szerzők a következő években is vissza-visszatértek a témához. Az írások többek között foglalkoztak az ország új alkotmányával,[33] továbbá a portugál berendezkedés jellegzetességeivel,[34] valamint Salazar személyével is.[35] A politikus bemutatása során nem spóroltak a pozitív jelzőkkel, kiemelve mély, a kormányzati munkáját is átható katolikus hitét,[36] tudományos módszerességét, szakértelmét és a diktatórikus megoldásoktól való távolságtartását[37] – személyes tapasztalatok híján valószínűleg nem függetlenül az ekkoriban már külföldön is egyre aktívabbá váló portugál propagandagépezet által sugallt toposztoktól.[38] A *Korunk Szavában* megjelent írások után más katolikus sajtóorgánumok is kezdtek érdeklődést mutatni a téma iránt, így a *Katolikus Szemle,*[39] valamint a *Magyar Kultura*[40] hasábjain is jelent meg írás a salazari reformokkal kapcsolatban. Ez utóbbi szerzőjénél ráadásul már az a maga teljességében csak néhány évvel később szárba szökkenő elképzelés is megjelent, miszerint Magyarország és Portugália némely tekintetben párhuzamba állítható egymással,[41] és az ibériai-félszigeti ország bizonyos tekintetben követendő példaként állítható a magyarok számára: „Irigykedve tesszük le mi katolikus magyarok ezt a Salazar-ról szóló könyvet, mert az abban lefektetett ideológia már testet öltött és Salazar törvényei már alkalmazást nyertek. Boldog kis Portugália!”[42]

33 Név nélkül 1934, 241.
34 Müller 1934, 479–480.
35 Nyisztor 1935, 88., illetve Neller 1935, 243–244.
36 Nyisztor 1935, 88.
37 Neller 1935, 244.
38 Janeiro 2004, 46–49.
39 Csiszár 1935, 543–549.
40 Fábián 1935, 87–92.
41 Fábián 1935, 87.
42 Fábián 1935, 92.

Gömbös Gyula 1935-ös hatalomra kerülése után a *Korunk Szava* szerkesztősége kettévált, és a hivatásrendi berendezkedésben, annak akár tekintélyuralmi módszerekkel történő megvalósulásában továbbra is hívő csoport az *Uj Kor,* valamint a *Vigila* köré gyűlt össze,[43] míg az eredeti lap inkább azoknak a gyűjtőhelyévé vált, akik a parancsuralmi rendszerektől és módszerektől ezt követően már elzárkóztak.[44] Érthető módon ezért a lap munkatársainak a salazari állam iránti lelkesedése is megcsappant, s a portugál politikus tevékenységével kapcsolatban inkább más jellegű üzenetekre próbálták helyezni a hangsúlyt:

> Adott a tanulság: ahogy a kis Portugália bátran és biztosan megy előre a saját útján, idegen hatalmi és világnézeti érdekek csábításai között, talán nem érdektelen, ha ezt a példát ajánljuk mi kis államunk figyelmébe is […] idegen hatalmi és szellemi érdekek ütközése között a kis nemzeteknek különösen féltőn kell őrizni önmaguk létét, ezt pedig csak a saját maguk módszerei szerint tehetik.[45]

Ezzel szemben az *Uj Kor* köre a hivatásrendi elképzelés mellett továbbra is kitartva inkább azt igyekezett bizonyítani, hogy a tekintélyi állam nem egyenlő a diktatúrával: bár Portugáliát is gyakorta éri a diktatúraépítés vádja, ott valójában olyan tekintélykormányt hoztak létre, amelyet katolikus politikusok vezetnek a katolikus állam- és társadalomtudományi elvek szerint, az országnak pedig diktatórikus eszközök nélkül sikerült a rendi államot megvalósítania.[46]

A Salazar tevékenységére először felfigyelő *Korunk Szava* tehát elfordult a katolikus politika rendi alapokon történő megújítását célzó kísérletektől, de ez nem jelentette azt, hogy a Portugáliában tapasztalható változások kikerültek volna a magyar értelmiség látóköréből. Különösen 1938-tól szaporodott meg a témával kapcsolatos írások száma, talán nem függetlenül az országban tapasztalható politikai változásoktól, elsősorban Imrédy Béla májusban történt

43 Hámori 1994, 58., illetve Vásárhelyi 2002, 133–135.
44 Vásárhelyi 2002, 137–138.
45 Név nélkül 1938, 507.
46 Név nélkül 1935, 22.

miniszterelnöki kinevezésétől. Tőle ugyanis külföldön és belföldön egyaránt sokan a nyilas agitáció megfékezését várták. E várakozásnak a politikus kezdetben meg is felelt,[47] hiszen hívő katolikusként olyan – az egyház szociális tanításán, mindenekelőtt a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* kezdetű pápai enciklikákon alapuló – reformprogramot hirdetett,[48] amely képes az elavult társadalomszerkezet korporatív, kollektivista módon történő újraformálásával, a társadalmi osztályok közötti szakadék csökkentésével, valamint a gazdaság irányításában megvalósuló nagyobb állami szerepvállalással kifogni a szelet a nyilasok vitorlájából.[49] Kormányra kerülésével tehát egyúttal az organikus társadalomszervezési modell neokonzervatív politikai elképzeléseinek megvalósíthatóságában hívő keresztény értelmiségi réteg is közelebb került a hatalomhoz.[50] Reformjai kidolgozásakor Imrédy szeme előtt ugyanis ott lebeghettek a kor autokratikus berendezkedéseinek gazdasági és társadalmi megoldásai – ezek közül ő minden bizonnyal az olasz és a portugál rendszerek intézkedéseit tartotta a leginkább tanulmányozásra érdemesnek, illetve átvételre alkalmasnak.[51] A salazari berendezkedés iránti érdeklődését igazolja, hogy arról az 1938-ban budapesti portugál követté kinevezett José da Costa Carneiro-nak is beszámolt a diplomata nála tett bemutatkozó látogatása alkalmával. Ennek során ugyanis Imrédy elmondta neki, ismeri Salazar idegen nyelven írt műveit, és ő maga is szeretett volna Portugáliába látogatni, hogy közelebbről meg tudja vizsgálni a portugál politikus rendszerét, ám erre a Nemzeti Bank elnökeként nem jutott ideje. Beszélgetésük során a követet arra is megkérte, hogy küldjön számára további olvasnivalót a portugál berendezkedéssel kapcsolatban.[52] Costa Carneiro egyébként számos jelentésében hangot adott annak a vélekedésének, hogy programjában Imrédy a salazari példát követi, a magyar

47 Szalai 2002, 82.
48 Gergely 1983, 416., illetve Sipos 1970, 40–41.
49 Sipos 2001, 23., illetve Ungváry 2002, 4.
50 Lackó 1975, 335.
51 Ungváry 2002, 11.
52 Arquivo Histórico-Diplomático 1938b. A portugál hivatalok belső levelezéséből tudható egyébként, hogy Imrédy kérését komolyan vették, és a követnek hamarosan küldtek is egy listát az ajánlott művekkel kapcsolatban, amit Costa Carneiro köszönettel nyugtázott. Lásd Arquivo Histórico-Diplomático 1938c–d.

miniszterelnök programadó beszédét követően pedig levonta a következtetést: „ez a program több különböző ponton is illeszkedik a jelenlegi portugál újjáépítés általános irányához, néhány részletében pedig Excellenciás uram [vagyis Salazar] kormányzati munkájának közvetlen hatása érződik rajta."[53] Ezt a megfigyelését fentebb említett látogatása során egyébként magával Imrédyvel is megosztotta, hozzátéve, hogy érdeklődve figyeli a magyar kormányfő munkáját, és a reformjaikban, valamint ideológiai meggyőződésükben tapasztalható hasonlóságok miatt arról Salazart is részletesen tájékoztatja.[54] A gondolat, hogy a Magyar Nemzeti Bank egykori vezetőjéből egyfajta magyar Salazar lehet, a portugál tudós-politikuséhoz hasonló felkészültsége, alapos pénzügyi ismeretei, mély katolikus hite és tervezett reformjai miatt saját honfitársában is felmerült, és többen meg is próbáltak párhuzamot vonni közöttük.[55]

Imrédy – ahogy azt Costa Carneiro-nak maga is említette – a salazari rendszer iránti érdeklődése ellenére sem jutott el Portugáliába, hogy első kézből szerezhessen ismereteket az ottani átalakulásról, ám a Nemzeti Bank vezetőjeként nagy szerepe volt a kor neves társadalomtudósa, a *Korunk Szava* induló köréhez és az ifjú katolikusok csoportjához, utóbb pedig az *Uj Kor* szerkesztőségéhez tartozó Mihelics Vid által[56] 1937 során Portugáliába tett tanulmányút támogatásában, ezáltal pedig nagyban hozzájárult az országban bevezetett reformokról írt első magyar nyelvű könyv megszületéséhez.[57] Mihelics útjáról több, a *Nemzeti Ujság* számára írt cikkben is beszámolt, és sikerült személyesen találkoznia a rendszer nem egy vezető tisztségviselőjével, köztük magával Salazarral is.[58]

Nem ő volt ugyanakkor az egyedüli olyan újságíró, aki úgy döntött, tapasztalatszerzés céljából felkeresi Portugáliát, hogy személyesen szerezzen ismereteket az ott kiépülő rendszerről. 1938 nyarán küldte haza úti beszámolóit a szociográfusként a *Hárommillió koldus* című művet is jegyző, utóbb pedig Imrédy köréhez csatlakozó Oláh György lapja, a Gömbös-párti újságként meg-

53 Arquivo Histórico-Diplomático 1938a.
54 Arquivo Histórico-Diplomático 1938c.
55 Lásd MTI 1938.; Sipos 2001, 28.; Képviselőházi napló 1938, 746.
56 Frenyó 2002, 24.
57 Mihelics 1941, 8.
58 Ezekkel kapcsolatban lásd Mihelics 1937a–d.

alapított, majd fokozatosan egyre radikálisabbá váló Új Magyarság számára.[59] Még jóformán haza sem ért Portugáliából, amikor egy másik jelentős korabeli társadalompolitikai szakember és közíró, a Mihelicshez hasonlóan ugyancsak a *Nemzeti Ujságban* publikáló és a hivatásrendi berendezkedés iránt szintén érdeklődő[60] Kovrig Béla megérkezett Lisszabonba, majd írásaiban ő is beszámolt az ott szerzett tapasztalatairól.[61] Imrédy egyébként őt nevezte ki a miniszterelnökségen ekkor létrehozott és javarészt a kormányzati propaganda szervezésével – illetve papíron társadalompolitikai javaslatok megfogalmazásával – foglalkozó V. Társadalompolitikai Osztály élére. Kovrig később Teleki alatt is a miniszterelnökségen maradt, és részt vett a hasonló célokkal létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat felállításában, irányításában.[62]

Mihelics tudományos gonddal megírt, de a rendszer iránti rokonszenvtől áthatott könyve, *Az új Portugália* egyik jelentős vonása, hogy a salazari berendezkedés részletes bemutatásán túl a modellértékűség kérdését is felvetette, és levonta a következtetést: bár az ibériai ország által alkalmazott megoldások, példák hasznosak lehetnek Magyarország számára, azok esetleges átvétele során nem szabad a szolgai másolás hibájába esni, és a magyaroknak inkább a saját nemzeti jellegzetességeik és igényeik szerint kell felhasználniuk őket:

> A portugál korporativizmust nemcsak önmaga miatt mutattuk be, hanem azzal a gondolattal is, hogy mi hasznosítható ebből a nagy kísérletből Magyarország számára. Nem a rendszer egészének lemásolása bontakozott ki előttünk kívánatosnak. Az a tanulság, hogy az új Portugália eddigi eredményeit – szemben a más rendi társadalmak próbálkozásaival – az integrális korporativizmus elejtésének és helyette a gazdasági pluralizmus választásának köszönheti, máris nyilvánvalóvá teszi, hogy e vegyes gazdasági rendszer megvalósításánál minden nemzetnek a saját termelési viszonyait és létfenntartási szükségleteit kell figyelembe vennie. […] Világos, hogy

59 Az utazás kapcsán írt cikkei: Oláh 1938a–e.
60 Kerekes 2004. 253–256., illetve Strausz 2011b, 181.
61 Utazása kapcsán született írásai: Kovrig 1938a–d, illetve Kovrig 1940.
62 Szabó 1996, 147.

nálunk más termelési ágak kívánhatják meg a korporatív szervezetet, mint Portugáliában.[63]

A Portugália felé megnyilvánuló érdeklődést jól mutatja az egyébként Salazar által is figyelemmel kísért[64] könyv kritikai visszhangja. Az egyes recenziók szerzőik Salazarral kapcsolatos nézeteinek összefoglalása mellett nem egyszer arra is reflektáltak, hogy érdemes lenne-e Magyarország esetében egy, a portugáliaihoz hasonló átalakítást végrehajtani. Voltak, akik támogatták ezt, hangsúlyozva, hogy Portugáliában ténylegesen keresztényi alapokon valósult meg az új államrend, és így az fontos iránymutatást jelent az akkori ideológiai bizonytalanságoktól áthatott korban,[65] a portugál miniszterelnök által elért eredmények pedig mindenképpen figyelemre méltóak,[66] ráadásul „az emberek minden országban sokkal messzebbre jutottak volna, ha Salazar megoldását pontosan ismerték, és tanulmányozták volna."[67]

Ugyanakkor több olyan szerző is akadt, aki Salazar bizonyos érdemeinek elismerése mellett óvatosságra intett rendszerének kritikátlan dicséretével szemben. A kereszténydemokrata Barankovics István például a többi között államelméleti alapon, az államhatalom szétválasztásának elvétől történő eltérése, a szabadság tekintéllyel szembeni háttérbe szorulása, valamint az egész rendszernek a Salazar személyétől való túlságos függése miatt illette kritikával a portugál berendezkedést,[68] és hangsúlyozta: „mivel a salazári alkotásnak és sikernek döntő eleme Salazar személyisége, műve szememben inkább nagyszerű kísérlet, melynek kipróbált igazságait hasznosítanunk kell – mint példa, melyet kisebb-nagyobb változtatásokkal másolhatnánk".[69] Mások – Salazar eredményeinek elismerése mellett – közgazdasági alapon adtak hangot a rendszerrel és annak példaértékűségével kapcsolatos fenntartásaiknak, aláhúzva, hogy Portu-

63 Mihelics 1941, 240.
64 Frenyó 2002, 56.
65 Fábián 1939, illetve Nyisztor 1939.
66 Cavallier 1939.
67 I. B. 1939, 10.
68 Barankovics 1939.
69 Barankovics 1939, 253.

gália még az általa elért sikerekkel együtt is igencsak fejletlen ország, ráadásul sikerei sem biztos, hogy újszerű elveinek, mint inkább a klasszikus közgazdasági receptek alkalmazásának köszönhetők.[70] Az ilyen jellegű kritikákat jól példázza a következő, a *Közgazdasági Szemlében* megjelent részlet is:

> […] Mihelics végső következtetéseit mégis bizonyos fenntartással kell fogadni. A szerző kivezető útat keres a mai társadalmi és erkölcsi káoszból és – ha nem is mondja, hogy a portugál hivatásrendiség, és az azt átfűző szellem a panacea – úgy véli, hogy a jó irányhoz ők állnak a legközelebb. E részt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy egyrészt a gazdasági fejlődés az utolsó évtizedben Portugáliában sem egyenletes s egyes fontos ágazatokban még most is stagnálás van, másrészt alig lehet követendő példának odaállítani azt az országot, amely minden dícséretes erőfeszítés dacára gazdaságilag még mindig kb. az utolsó helyen áll Európában. Végül kérdéses marad, hogy a nyilvánvaló portugál eredmények az új (vagy legalábbis újnak nevezett) társadalmi renddel szoros kapcsolatban állnak-e?[71]

Érdekes módon ugyanakkor számos olyan kritikus szerző is akadt, aki összes aggálya és kételye ellenére – a magyarországi és az európai állapotokra reflektálva – fontosnak tartotta megemlíteni: az mindenképp üdvözlendő, hogy Mihelics Portugáliával egy olyan példára hívja fel a figyelmet, amelyik még mindig a normálisabbak közé tartozik a kor zavaros ideológiai viszonyai közepette: „[a Mihelics által felhalmozott anyagból] az tűnik ki, hogy a roszszban való óriási és napról-napra gyarapodó választék között még mindig ez a legkisebb rossz".[72]

Miniszterelnöksége alatt Imrédy végül fokozatosan eltávolodott a hivatásrendi elképzelésektől, és németországi útját követően olyan új irányvonalat fogalmazott meg, amely a magyar politikai berendezkedést annak konzervatív

70 Nagy 1940.
71 Major 1939, 322.
72 Gáspár 1939, 75.

vonásaitól megszabadítva tekintélyuralmi rendszert alakított volna ki.[73] Ez a változás vezetett el 1939-es lemondatásához is, ám bukásával a salazarizmus politikai hatásának korántsem szakadt vége. Utódjában, Telekiben is felmerült ugyanis a magyar politikai rendszer hivatásrendi alapokon történő átszervezésének ötlete, mivel Imrédy kezdetei szándékához hasonlóan ő is ezzel kívánta gyengíteni az egyre erősödő szélsőjobboldali törekvéseket,[74] kivédve a totalitárius igyekezetet, a parlamentet pedig a kor általa feltételezett kívánalmainak megfelelően alakítva át.[75] A tervezett átalakítás során az olasz és az osztrák példa mellett a portugál kísérlet tanulságai is a szeme előtt lebeghettek. 1940-ben elkészített alkotmányreform-tervezetének vitája során a Felsőház előtt elmondott beszédében utalt is erre, amikor azt mondta: „[…] Portugália kis állam és így sokkal több tanulságot ad nekünk, mint a nagy államok berendezései, amely államok sok mindent megengedhetnek maguknak, amit egy kis állam nem tehet."[76] Egy korábbi parlamenti beszédében pedig azt is bejelentette, hogy szándékai között szerepel Salazar könyvének lefordíttatása az általa kialakított államszervezet jobb megismerése, illetve megismertetése érdekében.[77] Ez a fordítás – Salazar *Békés forradalom* című könyvének a magyar változata – végül 1940-ben jelent meg először, majd 1941-ben egy második kiadást is megért.[78]

Magát a könyvet Teleki közvetlenül Salazartól szerezte be az 1939 novemberében kinevezett portugál követ, Carlos de Almeida Alfonseca de Sampaio Garrido segítségével, aki még azt is elintézte, hogy a kötetet a politikus saját kezűleg dedikálja a magyar miniszterelnöknek.[79] Teleki az ajándékot levélben köszönte meg Salazarnak, és egyúttal azt is megírta portugál kollégájának, hogy már régóta csodálja munkásságát, majd ezt követően engedélyt kért tőle könyve lefordíttatására.[80] A levélben olvasható indoklásából az is kiderül: azért tartotta

73 Sipos 1999, 16–18.
74 Ablonczy 2000, 123., illetve Czettler 2008, 24.
75 Ablonczy 2005, 333.
76 Felsőházi napló 1940, 174.
77 Képviselőházi napló 1943, 1182–1183.
78 Salazar 1940, illetve Salazar 1941.
79 Arquivo Histórico-Diplomático 1940a.
80 Torre do Tombo 1940, 727–728.

fontosnak a magyar fordítás megjelentetését, mert véleménye szerint a portugál népnek Salazar alatt sikerült feltámadnia, és ez a feltámadás honfitársai számára is tanulságos lehet, hiszen Portugália méretét és problémáit tekintve egyaránt hasonlít Magyarországra, a nálunk nagyobb nemzetek megoldásait pedig értelmetlen lenne másolni próbálnunk. Azt is kifejtette, hogy az elvek, amelyekkel a magyar nemzetet szeretné átitatni, nagyon hasonlóak azokhoz, amiket Salazar is hangoztatott. Salazar természetesen engedélyezte a fordítást, sőt, állítása szerint Teleki kérése büszkeséggel töltötte el,[81] Teleki pedig a lefordított műből egy példányt portugál politikustársához is eljuttatott.[82] A magyar politikus a mű magyarországi megjelenését annyira szívügyének tekintette, hogy még előszót is írt hozzá, abban pedig így fogalmazott:

> Oliveira Salazart én kértem meg, hogy engedje meg magyarra lefordítanunk ezt a könyvét. Fontosnak tartottam, hogy a magyarság is ismerje meg közelebbről ezt a nagy és komoly férfiút és következetes országépítő munkásságát. Fontosnak tartottam, hogy a világnak ebben a nagy átalakulásában, a magunk nagy feladatai előtt állva, minél több ország és nemzet párhuzamosan hasonló problémáit, törekvéseit és egyaránt vezérférfiait és irányító munkásságukat ismerje meg a magyarság.[83]

A könyv másik előszavát egyébként a Portugáliát a salazari állam meghívásának eleget téve szintén személyesen meglátogató[84] Ottlik György jegyezte.[85]

A portugál követ beszámolói alapján Salazar könyvét a magyar közvélemény nagy tetszéssel fogadta.[86] Természetesen igaz, hogy voltak pozitív kritikák: ezek elsősorban továbbra is a rendszer keresztény alapjait, a diktatúra és a

81 Arquivo Histórico-Diplomático 1940b.
82 Torre do Tombo 1940, 729.
83 Teleki 1941, 5–6.
84 MTI 1940.
85 Útja során szerzett tapasztalatairól Ottlik is több cikkben beszámolt a magyar olvasóközönség számára a *Pester Lloyd* és a *Nemzeti Ujság* oldalain. Lásd Ottlik 1940a–h. Ezeket aztán a *Pester Lloyd* szerkesztősége gyűjteményes formában is kiadta, lásd Ottlik 1940i.
86 Arquivo Histórico-Diplomático 1941.

szabadság közötti egyensúly megtartását, a kor divatos állameszméinek túlzásaitól való távolságtartást emelték ki,[87] illetve azt, hogy „A diktatúra rendszere után áhítózók tévesen és megtévesztően sorozzák Salazart ezen államvezetési elv hívei és a rendszer helyes voltának igazolói közé."[88] Nem maradt el ugyanakkor a negatív hangvételű kritika sem, ez pedig a többi között a korporációs szervezet nem megfelelő működését és a rendszer diktatórikus vonásait emelte ki, kétségbe vonva annak bármiféle magyarországi adaptálhatóságát.[89]

Teleki 1941-ben elhunyt, és ezzel – illetve Magyarország háborúba történő belesodródásával – az államreform ügye végérvényesen lekerült a politikai napirendről. A Portugália iránti érdeklődés azonban csökkenő intenzitással ugyan, de továbbra is kitartott hazánkban. 1941-ben a témával kapcsolatban megjelent egy Teleki Pál emlékének ajánlott, de igazából különösebb visszhang nélkül maradt rövid fordítás,[90] a rákövetkező évben pedig a Portugáliáról egyébként számos cikket megjelentető és éppen ezért a budapesti portugál kirendeltséggel is szoros kapcsolatot ápoló[91] fordító-író-újságíró, Pajzs Elemér is publikált egy könyvet a témában. A mű[92] főleg a salazari propagandagépezet által készített anyagok kompilációját jelentette, így nem nyújtott érdemleges új narratívát a berendezkedéssel vagy annak magyarországi alkalmazhatóságával kapcsolatban.

Noha ettől kezdve a portugál rendszer politikai reformjai kapcsán egyre kevésbé merült fel modellként Magyarországon, egyesek számára az ország továbbra is példaként szolgált, miután azon kevés európai államok egyike volt, amelyikeknek sikerült elkerülniük, hogy idegen hatalmak bevonják az egész kontinenst lángba borító küzdelembe:

87 Lacza 1942.
88 Ajtay 1941, 166.
89 B. M. 1941.
90 Szedlár 1941.
91 Arquivo Histórico-Diplomático 1943. A portugál propagandagépezet egyébként a szerzővel való együttműködést igyekezett mind jobban kibővíteni, mert úgy látta, Pajzs jól használható az ország népszerűsítése során. Lásd Arquivo Histórico-Diplomático [s a.].
92 Pajzs 1942.

> Salazar rendszerének különös érdekességet ád, hogy a diktatúrának ez a keresztény formája általános elismerésre talált a szembenálló táborokban. […] A fasiszta, nemzetiszocialista államok dícsérik bátorságát és fölényét, ahogy szakított a liberális-szabadversenyes társadalmi renddel, s egy rendkívül nyugtalan, forradalmi hajlandóságú országban uralomra segítette a tekintély elvét. Ugyanakkor az angolszász hatalmak irányában is megőrizte Salazar a legkorrektebb magatartást […] [a] portugál kormányzat éberen figyeli a nemzetközi politika minden fordulatát, de szilárdan kitart békés magatartása mellett a környező nagyhatalmak ütközései között. […] Keresztény rendszere és a népben gyökerező biztos politikai állapotai Salazar műveként Portugáliát az európai fejlődés rendkívül értékes tényezőjévé avatják.[93]

A kis népek háború alatti és utáni szerepe volt az a központi üzenet és tanulság, amelyre a német megszállást megelőző évben, 1943-ban többen felfigyeltek a salazari berendezkedés ideológiájának, valamint az annak alapját képező antiliberális, antidemokratikus nézeteknek az artikulálásában fontos részt vállaló[94] portugál akadémikusnak és politikusnak, João de Amealnak a kormány meghívására[95] hazánkba tett látogatása nyomán. Ahogy egy interjú során maga Ameal is megfogalmazta ezt a később több magyar szerző cikkében is felkarolt elgondolást:[96]

> *Portugália és Magyarország küzdelmes évszázadok során mindig megtalálta a leghelyesebb utat, amelyre történelmi hagyományai kötelezték.* Ez adja a két állam súlyát és erejét, függetlenül attól, hogy az úgynevezett „kisnemzetek" sorába tartozik. Nem tudni milyen béke jön, és mi lesz Európa újjárendezésének alapja. De bizonyos, hogy a *magyar népre szüksége lesz ennek a békének, ennek az újjárendezésnek* egyaránt.[97]

93 -X- 1942.
94 Torgal 2009b, 83–86., illetve Pinto 1994.
95 MTI 1943.
96 Lásd pl. Passuth 1943, illetve Dessewffy 1943.
97 Konkoly 1943.

A háború lezárultával Magyarországon kiformálódó új politikai környezetben annak jobboldali jellege miatt a portugál példa és az adaptálhatóság kérdése természetesen végképp lekerült a napirendről, a Salazart és a salazarizmust bemutató könyvek mind tiltólistára kerültek,[98] a témával foglalkozó szakembereknek pedig felhánytorgatták korábbi nézeteiket.[99] Mindenesetre érdekes – a két világháború közötti magyarországi elit gondolkodását illetően pedig szimptomatikus – Horthy Miklós állítólagos, portugáliai száműzetésében tett kijelentése:

> […] olyan hatalmat találtam itt, amelyet mindig növekvő csodálattal kellett szemlélnem, és amelyet dr. Oliveira Salazarnak, ennek a széles körű és világosan látó államvezetőnek az atyai és biztos vezetése alatt álló ország tökéletes adminisztrációja nyújt. […] ha minden diktatúra ilyen lenne, akkor a jelenleg ismert kormányformák közül a valóságban ez a legjobb.[100]

98 Lásd az ideiglenes nemzeti kormány 530/1945. M. E. számú rendelete a fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek megsemmisítéséről. 530/1945. M. E. a–b.

99 Mihelics esetével kapcsolatban például lásd Frenyó 2002, 79.

100 Pándi 1991, 136–137.

HIVATKOZOTT IRODALOM

530/1945. M. E. a. *A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek II. sz. jegyzéke. Magyar könyvek, idegen nyelvű könyvek, folyóiratok, zeneművek.* Szikra Irodalmi és Lapkiadó-vállalat, Nyomdai R. T., Budapest, 1945.

530/1945. M. E. b. *A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek III. sz. jegyzéke.* Szikra Irodalmi és Lapkiadó-vállalat, Nyomdai R. T., Budapest, 1946.

Ablonczy 2000. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Elektra Kiadóház, Budapest, 2000.

Ablonczy 2005. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Afonso 1972. A. Martins Afonso: *Breve História de Portugal.* Porto Editora, Porto, 1972.

Ajtay 1942. Ajtay József: Salazar békés forradalma. *Az Ország Útja,* 5. (1941) 5. sz. 164–170.

Arquivo Histórico-Diplomático 1938a. 1938. május 17-én kelt, 1938. június 1-én érkeztetett 012675. sz. jelentés. Arquivo Histórico-Diplomático, 3º Piso, 1º Armário, 711–713 Maços, 33,1º Processo.

Arquivo Histórico-Diplomático 1938b. 1938. június 30-án kelt, 1938. július 5-én érkeztetett 015613. sz. jelentés. Arquivo Histórico-Diplomático, 3º Piso, 1º Armário, 711–713 Maços, 33,1º Processo.

Arquivo Histórico-Diplomático 1938c. 1938. június 30-án kelt, 1938. július 5-én érkeztetett 015613. sz. jelentés. Arquivo Histórico-Diplomático, 3º Piso, 1º Armário, 711–713 Maços, 33,1º Processo.

Arquivo Histórico-Diplomático 1938d. 1938. augusztus 15-én kelt 64. sz. távirat. Arquivo Histórico-Diplomático, 3º Piso, 1º Armário, 711–713 Maços, 33,1º Processo.

Arquivo Histórico-Diplomático 1940a. 1940. február 8-án kelt távirat. Arquivo Histórico-Diplomático, M.196, Recibidas, Legação Budapest, 1940, N.º 6.

Arquivo Histórico-Diplomático 1940b. Salazar 1940. június 2-án Budapestre küldött távirata. Arquivo Histórico-Diplomático, M.S. 8, Expedidas, Legação Budapest, 1940, N.º 12.

Arquivo Histórico-Diplomático 1941. 1941. január 3-án kelt távirat. Arquivo Histórico-Diplomático. Recebidas, Legação Budapest, 1941, N.º 1.

Arquivo Histórico-Diplomático 1943. E. Vieira Leitão 1943. március 4-én kelt levele Carlos Sampaio Garriodo-hoz. Arquivo Histórico-Diplomático. 2º Piso, 59º Armário, 258º Maço.

Arquivo Histórico-Diplomático [s. a.] J. da Costa Carneiro levele Sampaio Garrido számára. Arquivo Histórico-Diplomático. 2º Piso, 59º Armário, 258º Maço.

B. M. 1941. B. M.: Oliveira Salazar: Békés forradalom. (Ford.: Lovass Gyula.) Athenaeum kiadás, Budapest, 318. o. *Társadalomtudomány,* 21. (1941) 4. sz. 456–461.

Barankovics 1939. Barankovics István: Az új Portugália. *Az Ország Útja,* 3. (1939) 4. sz. 248–253.

Békés 2006. Békés Márton: A rendiség felújítása. A hivatásrendiség egy lehetséges értelmezési módja. *Első Század,* 5. (2006) 1. sz. 100–124.

Braga da Cruz 1988. Manuel Braga da Cruz: *O Partido e o Estado no Salazarismo.* Editorial Presença, Lisboa, 1988.

Carvalho 2008. José Carvalho: *A Formação de Salazar e o Seu Tempo.* Via Occidentalis Editora, Lisboa, 2008.

Cavallier 1939. Dr. Cavallier József: Mit alkotott Salazar? Mihelics Vid könyve az uj Portugáliáról. *Nemzeti Ujság,* 1939. február 12. 11–12.

Czettler 2008. Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–1941.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.

Csiszár 1935. Csiszár Béla: Salazar, a portugál diktátor. *Katolikus Szemle,* 49. (1935) 9. sz. 543–549.

Dessewffy 1943. Dessewffy Gyula: Beszélgetés egy semleges külföldivel a jövő Európájáról. *Esti Kis Ujság,* 1943. július 7.

Duarte Silva 1989. A. E. Duarte Silva (szerk.): *Salazar e o Salazarismo.* Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1989.

Fábián 1935. Fábián László: Salazar, Portugália megmentője. *Magyar Kultúra,* 22. (1935) 44. sz. 87–92.

Fábián 1939. Fábián István: Mihelics Vid: Az új Portugália. *Vigilia,* 5. (1939) 3. sz. 225.

Felsőházi napló 1940. *Az 1939. évi június hó 10-ére összehivott országgyűlés felsőházának irományai.* II. köt. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1940.

Frenyó 2002. Frenyó Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2002.

Gáspár 1939. Gáspár Zoltán: Mihelics Vid: Az új Portugália. *Szép Szó,* 8. (1939) 31. sz. 75.

Georgel 1985. Jaques Georgel: *O Salazarismo.* Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1985.

Gergely 1977. Gergely Jenő: *Politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Kossuth Kiadó, Budapest, 1977.

Gergely 1983. Gergely Jenő: A KALOT indulása és az Imrédy-kormány. *Vigilia*, 48. (1983) 6. sz. 415–426.

Gergely 1997. Gergely Jenő: Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon (1935–1944). *Múltunk,* 42. (1997) 3. sz. 3–42.

Hámori 1994. Hámori Péter: Portugália, mint „bezzegország": a magyar ifjúkatolikusok útkeresése és a portugál minta. *Valóság,* 37. (1994) 6. sz. 56–66.

Henriques – Sampaio e Mello 2007. Mendo Castro Henriques – Gonçalo de Sampaio e Mello (szerk.): *Salazar. Pensamento e Doutrina Política.* Editorial Verbo, Lisboa, 2007.

I. B. 1939. I. B.: „O Estado Novo" – Das neue Portugal. Mihelics Vid: Az uj Portugália (Franklin Társulat). *Pester Lloyd,* 1939. október 15. 10.

Janeiro 2004. Helena Pinto Janeiro: *Salazar és Pétain.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Kay 1970. Hugh Kay: *Salazar and modern Portugal.* Eyre & Spottiswoode, London, 1970.

Kerekes 2004. Kerekes Jenő: Kovrig Béla (1901–1962). In: Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából.* II. köt. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2004. 247–268.

Képviselőházi napló 1938. *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Tizenkilencedik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1938.

Képviselőházi napló 1943. *Az 1939. évi június hó 10-ére összehivott országgyűlés képviselőházának irományai.* VIII. kötet. Athenæum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1943.

Konkoly 1943. Konkoly Kálmán: Magyarországra és Portugáliára egyaránt szüksége van Európának. De Ameal őrgróf, a neves spanyol [sic!] publicista nyilatkozik magyarországi tapasztalatairól. *Magyarország,* 1943. július 21. 16.

Kovrig 1938a. Kovrig Béla: Fények a biscayai ködben. A portugál ifjúsági mozgalom vezére beszél egy kis nép ujjászületéséről. *Nemzeti Ujság,* 1938. július 3. 5.

Kovrig 1938b. Kovrig Béla: Látomás Madeirában. *Nemzeti Ujság,* 1938. július 17. 4.

Kovrig 1938c. Kovrig Béla: Salazar országában. A portugál ujjászületés II. *Nemzeti Ujság,* 1938. július 24. 11.

Kovrig 1938d. Kovrig Béla: Salazar országában. A portugál ujjászületés III. *Nemzeti Ujság,* 1938. július 31. 9.

Kovrig 1940. Kovrig Béla: *Korfordulón.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

Lackó 1975. Lackó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: Lackó Miklós: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 318–362.

Lacza 1942. L. Lacza István: A hívő Salazar. *Magyar Kultúra,* 29. (1942) 20. sz. 122–124.

Major 1939. Major Róbert: Mihelics Vid: Az új Portugália. *Közgazdasági Szemle,* 65. (1939) 3–4. sz. 320–323.

Mihelics 1937a. Mihelics Vid: „Legionáriusok ki parancsol?" – „Salazar, Salazar, Salazar!". *Nemzeti Ujság,* 1937. június 6. 5–6.

Mihelics 1937b. Mihelics Vid: A korporáció eredményei a portugál közgazdaságban. Hosszú beszélgetés Pereira kereskedelem- és iparügyi miniszterrel. *Nemzeti Ujság,* 1937. június 20. 7–8.

Mihelics 1937c. Mihelics Vid: Cerejeira lisszaboni bíboros-pátriárcha nyilatkozik az új portugál államról és az egyház helyzetéről. *Nemzeti Ujság,* 1937. június 27. 21.

Mihelics 1937d. Mihelics Vid: Szemtől-szemben Salazarral. A portugál kormányfő nyilatkozik a Nemzeti Ujságnak a diktatúráról és rendi államról és a kisnépek hivatásáról. Másfél óra a Sao Bento-palotában. *Nemzeti Ujság,* 1937. július 4. 6–8.

Mihelics 1941. Mihelics Vid: *Az új Portugália.* Franklin-Társulat, Budapest, 1941.

MNL OL 1932. MNL OL Külügyminisztérium Politikai Osztály, 1918–1945. K63. 225. csomó, 26. tétel, 1932. Összefoglaló politikai jelentés Portugáliáról, Madrid 1932. január 20.

MTI 1938. MTI kőnyomatosok. Napi hírek. Napi tudósítások, 1920–1944. 1938. május 16. 8.

MTI 1940. MTI kőnyomatosok. Napi hírek. Napi tudósítások, 1920–1944. 1940. november 2. 37.

MTI 1943. MTI kőnyomatosok. Napi hírek. Napi tudósítások, 1920–1944. 1943. június 30. 19.

Müller 1934. Albert Müller: Az Új Portugália. *Korunk Szava,* 4. (1934) 23. sz. 479–480.

Nagy 1940. Nagy Tibor: Salazar avagy a portugál diktatúra. *Jelenkor,* 2. (1940) 14. sz. 10.

Neller 1935. Neller Mátyás: Katolikus államférfiak: Salazar. *Korunk Szava,* 5. (1935) 14. sz. 243–244.

Név nélkül 1934. [Név nélkül]: Rövid ismertetés Portugália új alkotmányáról. *Korunk Szava,* 4. (1934) 12. sz. 241.

Név nélkül 1935. [Név nélkül]: Portugália: a rendi állam és a diktatúra problémái. *Uj Kor,* 1. (1935) 15. sz. 22.

Név nélkül 1938. [Név nélkül]: [Cím nélkül]. *Korunk Szava,* 8. (1938) 18. sz. 507.

Nyisztor 1935. Nyisztor Zoltán: Nyisztor Zoltán írja Salazarról, a portugál államépítőről. *Korunk Szava,* 5. (1935) 5. sz. 88.

Nyisztor 1939. Nyisztor Zoltán: Mihelics Vid: Az új Portugália. *Magyar Kultúra,* 26. (1939) 7. sz. 215–216.

Oláh 1938a. Oláh György: A legkülönösebb diktátor birodalmában. Oláh György főmunkatársunk írja Lisszabonból. *Uj Magyarság,* 1938. június 20. 5.

Oláh 1938b. Oláh György: A legkülönösebb diktátor birodalmában. Laboratórium a szuronyok mögött. Oláh György főmunkatársunk írja Lisszabonból. *Uj Magyarság,* 1938. július 5. 1–2.

Oláh 1938c. Oláh György: A legkülönösebb diktátor birodalmában. Oláh György főmunkatársunk jelenti Lisszabonból. *Uj Magyarság,* 1938. július 2. 1.

Oláh 1938d. Oláh György: Ének az ittmaradt Atlantiszról. Oláh György főmunkatársunk írja Madeira szigetéről. *Uj Magyarság,* 1938. július 3. 7.

Oláh 1938e. Oláh György: A legkülönösebb diktátor birodalmában. Kéthetes könyvnap és tizenöt éves munkaterv. *Uj Magyarság,* 1938. július 8. 1–2.

Ormos 2004. Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja.* PolgART Könyvkiadó Kft. – Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.

Ormos 2009. Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

Ottlik 1940a. Ottlik Georg: Lusitanien. *Pester Lloyd*, 1940. november 5. 1–2.

Ottlik 1940b. Ottlik György: Luzitánia – Kis nép, nagy nemzet – Portugália nyolcszáz éve. *Nemzeti Ujság*, 1940. november 5. 5.

Ottlik 1940c. Ottlik Georg: Lusitanien. Vom Tejo bis zum Mondego. *Pester Lloyd,* 1940. november 7. 3–4.

Ottlik 1940d. Ottlik György: Luzitánia II. *Nemzeti Ujság*, 1940. november 7. 5.

Ottlik 1940e. Ottlik Georg: Lusitanien. Eines altes Land – Ein moderner Staat. *Pester Lloyd*, 1940. november 10. 1–2.

Ottlik 1940f. Ottlik György: Luzitánia – Ősi ország, modern állam – António de Oliveira Salazar. *Nemzeti Ujság*, 1940. november 10. 7.

Ottlik 1940g. Ottlik Georg: Lusitanien. Das portugiesische Finanzwunder, Staatsführung und Propaganda. *Pester Lloyd*, 1940. november 17. 3–4.

Ottlik 1940h. Ottlik György: Luzitánia – A portugál pénzügyi csoda – Államvezetés és propaganda. *Nemzeti Ujság*, 1940. november 17. 7.

Ottlik 1940i. Ottlik Georg: *Lusitanien*. Pester Lloyd, Budapest, 1940.

Pajzs 1942. Pajzs Elemér: *Egy kis ország nagy építője.* Auróra Könyvkiadó, Budapest, 1942.

Passuth 1943. Passuth László: Két bástya. *Magyar Nemzet,* 1943. július 10. 5.

Pándi 1991. Pándi Lajos: Egy portugáliai magyar száműzött: Horthy Miklós. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica,* (1991) különszám. 135–142.

Pinto 1994. Antonieta Maria da Silva Pinto: João Ameal, o historiador do Regime. Dissertação de Mestrado em História Contemporânea de Portugal. Coimbra, 1994.

Salazar 1940. António de Oliveira Salazar: *Békés forradalom.* Athenæum Kiadó, Budapest, [1940].

Salazar 1941. António de Oliveira Salazar: *Békés forradalom.* Athenæum Kiadó, Budapest, [1941].

Sipos 1970. Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Sipos 1999. Sipos Péter: Bevezetés. Sipos Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 9–72.

Sipos 2001. Sipos Péter: *Imrédy Béla.* Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.

Strausz 2010. Stausz Péter: Korporáció vagy hivatásrend. *Múltunk,* 55. (2010) 1. sz. 83–122.

Strausz 2011a. Strausz Péter: A Quadragesimo anno és a hivatásrendiség. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 106–111.

Strausz 2011b. Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 165–215.

Szabó 1996. Szabó László: Kovrig Béla a kolozsvári magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem élén. *Limes,* 9. (1996) 3. sz. 145–156.

Szalai 2002. Szalai Miklós: Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban (1931–1944). *Múltunk,* 47. (2002) 1. sz. 52–105.

Szedlár 1941. Szedlár Ferenc (sajtó alá rendezte): *Salazar álláméleszméje.* Fordítói kiadás, Sárvár, 1941.

Szilágyi 2008. Szilágyi István: António de Oliveira Salazar – minden idők legnagyobb portugálja, avagy egy jobb sorsra érdemes ország nem tipikus diktátora? *Mediterrán Világ,* (2008) 7. sz. 29–61.

Szilágyi 2009a. Szilágyi Ágnes Judit: Tolerancia vagy pragmatizmus? Gondolatok az Új Állam tipológiájához. In: Szilágyi Ágnes Judit: *Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és brazil történelemről.* Az SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Programja, Szeged, 2009. 77–85.

Szilágyi 2009b. Szilágyi Ágnes Judit: Alkotmány, hatalomlegitimáció, nemzetépítés Salazar és Vargas Új Államában. In: Szilágyi Ágnes Judit: *Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és brazil történelemről.* Az SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Programja, Szeged, 2009. 21–36.

Szilágyi 2015. Szilágyi István: Portugália a huszadik században. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

Teleki 1941. Teleki Pál: Előszó. In: António de Oliveira Salazar: *Békés forradalom.* Athenæum Kiadó, Budapest, [1941]. 5–6.

Torgal 2009a. Luís Reis Torgal: *Estados Novos – Estado Novo.* I. köt. Imprensa da Universidade de Coimbra, Coimbra, 2009.

Torgal 2009b. Luís Reis Torgal: *Estados Novos – Estado Novo.* II. köt. Imprensa da Universidade de Coimbra, Coimbra, 2009.

Torre do Tombo 1940. Teleki Pál 1940. június 6-án Salazarnak írt levele. Arquivo Nacional Torre do Tombo, AOS/CP/265.19, Cartas de Paul Teleky.

Ungváry 2002. Ungváry Krisztián: „Árjásítás" és „modernizáció". Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég,* 7. (2002) 26. sz. 3–37.

Vásárhelyi 2002. Vásárhelyi Miklós: Korunk Szava (1931–1938). In: Murányi Gábor (szerk.): *A bilincsbe vert beszéd.* Irodalom Kft., Budapest, 2002. 125–141.

Zachar 2014. Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.

-X-: Salazar. *Magyar Nemzet,* 1942. július 10. 6.

SZÁVAI FERENC

A MAGYAR GAZDASÁG KIHÍVÁSAI ÉS EREDMÉNYEI TRIANON UTÁN

A Horthy-korszak megítélése a szakirodalomban még mindig nagyon vegyes képet mutat. Igaz ez a magyar gazdaság eredményeinek értékelésére is. Szerencsére az utóbbi időszakban megjelentek olyan munkák, amelyek valós helyen – tényleges számítások alapján – igyekeztek a kérdést bemutatni.[1] Ebben az értékelésben nemzetközi összehasonlításban helyezik el a Horthy-rendszert, s ténylegesen mérlegelik az 1920. évi kiindulóponttól teljesített eredményt. A magyar gazdaság világgazdasági válság utáni fejlődését összehasonlították az USA és Nyugat-Európai országok gazdaságainak növekedési ütemével, aminek dinamikáját átlagos európai tempónak értékelték, amitől valójában már csak kicsit maradt el.[2] A magyar jóléti rendszert vizsgálva a gazdasági modernizáció tükrében világos, hogy a rendszer teljesítménye meghatározta a jóléti intézményrendszer kialakulását, a lefedettség alakulását. A magyar jóléti rendszer a második világháború küszöbére elérte azt a szintet, amely a következő korszakban lehetővé tett volna egy európai típusba sorolható fejlődést.[3]

Kétségtelen: a magyar gazdaság teljesítménye több eredményes korszakot mutat a 20. században. Az egyik ilyen volt a dualista korszak gazdasági növekedése, de mit mondhatunk el a trianoni békeszerződés utáni magyar gazdaság talpra állásáról? Valóban kevésbé befolyásolta a gazdaság kibocsátását a

1 Romsics 1999, 172.
2 Romsics 2017, 388.
3 Szávai 2017.

békediktátum, vagy ennek nem volt lényegesen hátráltató hatása? Véleményem szerint a gazdasági kibocsátásra nagy hatást gyakorolt a békeszerződés általi vagyon- és jövedelemvesztés, amelynek nagyságrendje eleve meghatározta a további fejlődés kereteit.

A gazdasági eredményességet a 90-es évekig az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) nagyságával vizsgálták. Ha ehhez a módszerhez fordulunk, és az európai országokat összehasonlítjuk (1990-es Geary–Khamis[4] nemzetközi dollárban számolva), érdekes és kiegyensúlyozott állapotot rögzíthetünk a két világháború közötti magyar gazdaság teljesítményét illetően. Ebben a mindenkori gazdaságpolitikának van kiemelkedő és döntő szerepe.[5] Elsőként adódik az a meghatározottság, évszázados különbség, amely az európai centrum és periféria országai között tapasztalható.[6] A magyar gazdaság teljesítménye az utolsó békeévben, 1913-ban szinte azonos volt a cseh területekével, Ausztria megelőzte mindkettőt.

A két világháború között, ha ide soroljuk a balkáni országokat is, lényegében jóval a balkáni és közép-európai átlag fölött teljesített Magyarország. Korábban a tankönyvekben általában a Horthy-rendszer gazdaságának a negatívumairól olvashattunk. Szándékunk az, hogy a korábbi véleményeket árnyaljuk, igazítsuk a tényleges gazdasági teljesítményhez. Ennek megfelelően megállapíthatjuk, hogy eredményei megközelítették az olasz és cseh gazdasági mutatókat, és megelőzte Portugáliát, Spanyolországot és Lengyelországot.

A korszakban helyenként közelített Finnország eredményeihez, pedig az ország gazdasági adottságai drasztikusan megváltoztak. Gazdaságpolitikai szempontból új korszak köszöntött be, amelynek fő elveit jelentette az önellátás, az importhelyettesítő iparpolitika és a szelektív agrárpolitika, az új vámtarifa és az exporttámogatás, valamint az új külkereskedelmi stratégia.

4 A GDP alakulásának történeti áttekintése során az értékek „Geary–Khamis dollárban" (G–K dollár vagy nemzetközi dollár) szerepelnek. Ezt a mutatót 1990-ben dolgozták ki az országok közötti összehasonlítás érdekében. A módszer a pénznemek közötti vásárlóerő-különbségen és az áruk nemzetközi átlagárán alapul.

5 Szávai 2010.

6 Domonkos 2016.

1. táblázat: Az egy főre jutó nettó hazai termék nagyságrendje koronában (1913):

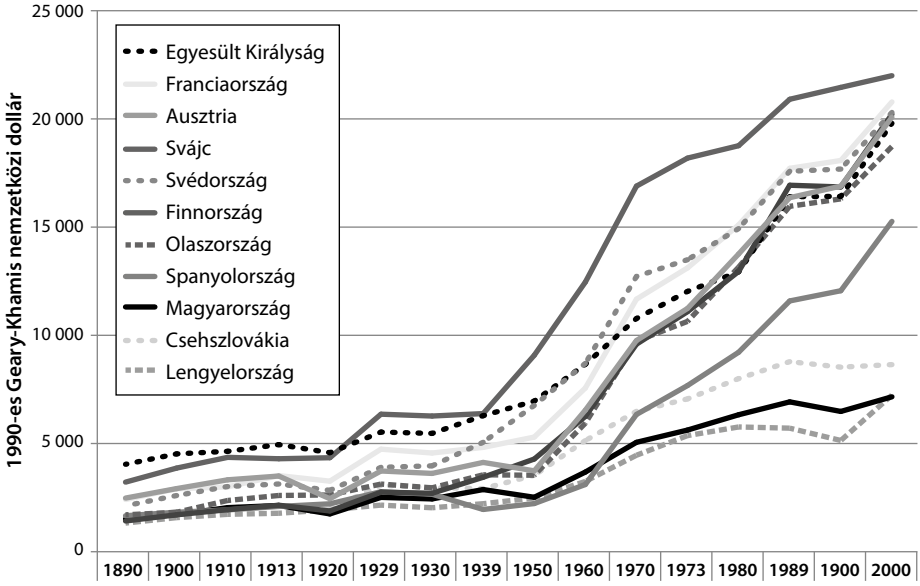
Ausztria		**516**
Alpi területek	790	
Cseh, morva, sziléziai területek	630	
Dél-Tirol, Trieszt, Isztria	450	
Szlovénia, Dalmácia, Bukovina	300	
Galícia	250	
Magyarország		**435**
Az 1920 utáni terület	521	
Az „utódállamok" területei	374	
Horvát-Szlavónia		**295**
Habsburg Monarchia		**475**

Forrás: Scott, M. Eddie, Economic Policy in Austria-Hungary, 1867-1913. The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. (Cambridge 1989) 820. old.

Természetesen ennek voltak előfeltételei, amelyekkel a magyar gazdaság irányítóinak számolniuk kellett. Mi volt a makrogazdasági folyamatok mögött, amelyek alátámaszthatták a fenti statisztikai tényt? A Habsburg-állam gazdasági integrációját különösen nehéz gazdasági környezet követte:[7]

7 Maddison 2003.

1. grafikon: Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulása európai országokban, 1890–2000

Forrás: Maddison Angus: The World Economy: Historical Statistics. OECD, 2003. című mű adatai alapján saját szerkesztés.

A gazdaságpolitika új keretei: a gazdasági kimerülés és vagyonvesztés

Az első világháború felemésztette két és fél békeév teljes nemzeti jövedelmét Magyarországon. A Monarchia kimerült a hadsereg létszámának és a szükséges tőkeerő állandó biztosítási kényszerében.[8]

8 Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849-1919 von Berend T. Iván-Ránki György. 9. Kriegswirtschaft. in. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Hrsg.: von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg von Alois Brusatti Wien, 1973. 522-523. old.

A háborús kimerültség nagymértékű állami beavatkozást igényelt, jelentős volt az állami ellenőrzés alá vonás, illetve a pótanyagok gyártása.[9] A direkt háborús kiadásokat a jegybank igénybevételével és a hadikölcsönök kibocsátásával kívánták fedezni a birodalom mindkét felében. Mindez együtt járt az infláció növekedésével. Egyes becslések szerint magyar szempontból a háború mintegy 32 milliárd aranykoronába került; a háború alatt keletkezett adósságokat a háborút kirobbantó felekre terhelték, míg az Osztrák–Magyar Monarchia idejére visszavezethető tartozásokat a Monarchia széteséséből származó területek új tulajdonosai között osztották meg.[10] A jövedelemforrások, a gazdasági szerkezet átalakulása mellett jelentős volt Magyarország vagyonvesztése. Fellner Frigyes számításai szerint a Magyar Szent Korona országainak kerekítve 41,521 milliárd aranykoronára rúgó vagyonából 15,676 milliárd aranykorona esett a Trianon utáni Magyarországra.[11] A trianoni békeszerződés területátadást mondott ki, ez vagyonvesztést jelentett az új Magyar Királyságnak és az Osztrák Köztársaságnak is. Az utódállamokba kerülő nemzeti vagyon az alábbiak szerint alakult:[12]

2. táblázat

A nemzeti vagyon elemei	A Trianon utáni Magyarországra eső		Románia	Csehszlovákia
	korona	%	korona	korona
I. Földbirtok	7 235 779 054	34,94	4 593 564 283	3 199 940 212
II. Bánya- és kohóművek	915 952 464	4,42	911 506 093	370 164 101
III. Épületek	4 533 656 994	21,89	1 561 712 423	1 073 915 881
Ingatlan vagyon	12 685 388 512	61,25	7 046 782 799	4 644 020 194

9 Szterényi – Ladányi 1934.

10 Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung von Minister A. D. Dr. Gustav Gratz und Sektionschef Prof. Dr. Richard Schüller. Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Wien, 1930. 149-164. old.

11 Szávai 2004, 80–81.

12 Lásd: Szávai 2014, valamint Uő. 2011.

IV. Közlekedési eszközök	2 125 021 866	10,26	1 389 228 176	1 013 533 301
V. Ingó vagyon	5 787 527 842	27,94	2 951 513 100	2 098 572 594
VI. Külföldi követelések	112 882 026	0,55	20 340 209	7 173 430
Összes bruttó nemzeti vagyon	20 710 820 246	100,00	11 407 864 284	7 763 299 519
Külföldi tartozások	5 034 532 777	24,31	1 242 109 587	955 216 393
Tiszta nemzeti vagyon	**15 676 287 469**	75, 69	10 165 754 697	6 808 083 126

A nemzeti vagyon elemei	**Jugoszlávia**	**Ausztria**	**Fiume város és kerülete**
	korona	korona	korona
I. Földbirtok	4 385 430 277	393 857 405	30 146 415
II. Bánya- és kohóművek	24 455 041	1 111 593	–
III. Épületek	1 204 549 622	75 869 191	125 232 916
Ingatlan vagyon	5 614 434 940	470 838 189	155 379 331
IV. Közlekedési eszközök	1 164 358 498	103 780 504	1 400 007
V. Ingó vagyon	2 129 809 815	233 383 904	108 763 729
VI. Külföldi követelések	49 720 977	401 807	1 735 703
Összes bruttó nemzeti vagyon	8 958 324 230	808 404 404	267 278 770
Tartozások a külfölddel szemben	1 021 588 088	110 613 346	31 338 189
Tiszta nemzeti vagyon	**7 936 736 142**	**697 791 058**	**235 940 581**

Az egész korszakra egységes gazdaságpolitika nem volt jellemző, viszont a gazdasági körülmények kihívásai különböző válaszokat vártak a gazdaság irányítóitól. Az egész Horthy-korszakban közel húsz pénzügyminiszter dolgozott, Bethlen István – röviddel miniszterelnöki kinevezését követően – néhány hónapig ideiglenesen betöltötte ezt a minisztériumot is. Természetesen nemcsak ez a tárca vett részt a gazdaságpolitika kialakításában, hanem az egyes ágazati

gazdasági minisztériumok is. Éppen ezért az időtényező mellett a tematikus megközelítés látszott célszerűnek, amely módszertanilag a kihívás és válaszok megfogalmazásával tehető érzékletesebbé.

Gazdasági konszolidáció: 1920–1925[13]

A gazdaságpolitika számára fontos igazodási pont volt a Népszövetség, egyrészt a függőben lévő gazdasági gondok, másrészt a gazdasági rekonstrukció miatt. Speciális problémát jelentett az osztrák és a magyar szanálás ügye. Ebben a szakaszban a legfontosabb kihívás a gazdaság talpra állítása és az államháztartási egyensúly megteremtése volt. Ennek eszközeként a népszövetségi hitel megszerzése szolgált. Volt példa előttünk, hiszen Ausztria számára a végleges kölcsönfelvételi tárgyalások lezárulta után, 1923 májusában 650 millió nettó aranykorona névértékű népszövetségi kölcsön került kibocsátásra. Hegedűs Lóránt, majd Kállay Tibor pénzügyminiszterek kísérletei után a pénzügyi élet szereplői (Teleszky János, Szabóky Alajos) mellett a miniszterelnök is belátta, hogy a stabilizációt külföldi kölcsönfelvétellel lehet megteremteni.[14]

Az első költségvetési év végén derült ki, hogy a kölcsönnek mintegy negyede elegendő volt az államháztartás kiegyensúlyozásához.

Bethlen éppen a belpolitikai konszolidáció közepette nem akarta a rendszer támogatottságát csökkenteni azzal, hogy népszerűtlen intézkedéseket hoz: emeli az adókat. A vagyonadó bevezetése sem látszott járható útnak.

Magyarország 1923 áprilisában első lépésként kérte a Jóvátételi Bizottságtól a zálogjogok feloldását. Ezt a Jóvátételi Bizottság először úgy akarta megtenni, hogy a kölcsön egy részét jóvátételi célokra fordítják, hosszas tárgyalások után az 1923. szeptember végi népszövetségi kibocsátási felelősségvállalást követően. Ennek első lépéseként november elején egy szakmai csoport kíséretében a Népszövetség pénzügyi részlegének vezetője, Sir Arthur Salter érkezett Budapestre. Salter magyar szakemberekkel és a politika képviselőivel konzultált a gazdasági

13 Szávai 2009.
14 Péteri 2003.

helyzetről. A megbeszélések során világossá vált, hogy a legfontosabb feladat – Ausztriához hasonlóan – Magyarországon is a valuta stabilizálása, a költségvetési és a kereskedelmi egyensúly megteremtése, az infláció megállítása és egy független, kizárólagos pénzkibocsátási jogkörrel felruházott nemzeti bank felállítása. Ezen intézkedésekhez a delegáció véleménye szerint egy a Népszövetség égisze alatt kibocsátott rekonstrukciós hitelre van szükség, a végrehajtás garantálására pedig egy, a Pénzügyi Bizottságnak felelős ellenőrző biztos kijelölését javasolták. Erre a pozícióra mint főbiztost Jeremiah Smith-t nevezték ki.[15]

A tárgyalások eredményeképpen az érintett felek 1924. március 15-én Genfben írták alá a korábban az osztrák gazdaságra már hasonlóan kidolgozott rekonstrukciós terv I-II. jegyzőkönyvét, a Bizottság pedig vállalta ezek végrehajtásáért a felelősséget. A gazdasági programot lényegében a II. jegyzőkönyv tartalmazza, részletes útmutatást ad az infláció megállításáról, a hazai valuta stabilizálásáról és egy független, magyar központi bank felállításáról. Előírja továbbá egy rekonstrukciós kölcsön felvételét, melynek összege 250 millió aranykorona, és célja, hogy 1926. június 30-ig fedezze a költségvetési deficitet. A kölcsön nagy részét (168 millió aranykoronát) Anglia biztosította, jóval kevesebbet az USA, Svájc, Csehország és Svédország.[16]

Ekkor a magyar kormány kérte, hogy a népszövetségi kölcsönnek azt a részét, amely nem szükséges a költségvetési egyensúly megóvásához, illetve a költségvetési felesleget az akkor már 10 éve szünetelő beruházások megindítására használhassa föl. Ezt a Népszövetség 1925-ben egy meghatározott összeg erejéig jóvá is hagyta. Szemben a néhány évtizede még olvasható nézettel, miszerint fényűzési célokra fordították a népszövetségi hitelből befolyt összeget, inkább az valószínűsíthető, hogy annak egy részét beruházásokra használták fel. Mindezt alátámasztják az éves költségvetési számok, de jól illusztrálja az 1928. évi XLII. törvénycikk[17] is, amely erősíteni kívánta rendeleteivel a népszö-

15 Péteri 1985.

16 Ruttkay 1939, 265.

17 Ezer év törvényei. 1928. évi XLII. törvénycikk indokolása az 1928/29. költségvetési évben megvalósítandó beruházásokról. A letöltés dátuma: 2020. április 30. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800042.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49.

vetségi hitel időszakában megindult folyamatot, az államháztartási egyensúly megteremtését és a gazdaság megerősítését.

Az 1928/29. költségvetési évben a törlesztéses kölcsön maradványáról (I) és a költségvetési év végén keletkező bevételi többletből esedékes és engedélyezett beruházásokról volt szó (II) ezek tartalmát láthatjuk a táblázatban:

3. táblázat

I. Az 1924: IV. tc. 3. §-***ának*** a) pontja alapján (népszövetségi kölcsön) terhére megvalósítandó beruházások	Posta, távírda, kereskedelmi, ipari kikötő építése, közutak és hidak, lakásépítés, vasúti beruházások	**Pengő** **39.300,000**
II. Az 1927/28. költségvetési év bevételi többlete és a beruházások keretében engedélyezett kölcsönök után tőketörlesztés és kamat címén az 1928/29. költségvetési évben esedékes összegek terhére megvalósítandó beruházások	Királyi épületek helyreállítása, minisztériumi épületek helyreállítása, levéltári épületek helyreállítása, rendőrkapitányságok elhelyezése, alaptőke növelése, állami nyomda bővítése, kiskereskedelmi hitel, légiforgalom fejlesztése, mezőgazdasági fejlesztések, tejszövetkezet támogatása, a Tokaj-hegyaljai szőlők felújítása, kórházak fejlesztése, ivóvíz, iskolák létesítése és támogatása, az állami vas-, acél- és gépgyárak beruházásai, az állami kőszénbányászat beruházásai	**90.000,000**
	Együtt I-II	**129.300,000**

Gazdasági fellendülés: 1926–1929

A magyar gazdaságpolitika sikere volt, hogy a kölcsön folyósítását követő első pénzügyi év (1924. július 1-től 1925. június 30-ig) rendkívül pozitív mérleget mutatott. A költségvetési egyensúly helyreállításával ugyanis lehetőség nyílt a kereskedelem újraindítására. A korábbi deficites mérleg helyett az ország 63 millió aranykoronás többlettel zárt.

A második pénzügyi évben a sikersorozat folytatódott, Smith főbiztos Magyarország valutabiztonságát már ekkor stabilnak értékelte, és véleménye sze-

rint a költségvetési egyensúly állapotát is sikerült megközelíteni. A kölcsön egy részét az állami apparátus újjászervezésére fordították.

A munkaerőpiacon is fellendülés volt tapasztalható. A kölcsönt követő második pénzügyi évben egy év alatt negyedével sikerült csökkenteni a munkanélküliek számát úgy, hogy közben a közigazgatás átszervezése miatt rengeteg köztisztviselőt kellett elbocsátani. 1926 júniusában a főbiztos megbízatása lejárt. A kölcsön révén befolyt 253,8 millió aranykorona nemcsak a költségvetési deficit fedezésére volt elegendő, hanem nagyarányú állami befektetéseket is lehetővé tett.

A népszövetségi hitelnek az igazi jelentősége a gazdaság újjáépítésében volt, egyben megnyitotta az utat a külföldi tőkebefektetések előtt.

A kölcsön kötvények formájában került elsősorban külföldi pénzpiacokra. A kötvényeket alacsony kurzuson, magas kamatláb mellett viszonylag könnyen sikerült elhelyezni, elsősorban a londoni és a New York-i tőzsdén. A hitelkötvényeket a magyaron kívül hét valutanemben bocsátották ki. Az 1924. évben a pénzügyi helyzet a vártnál jobban alakult, a javulás is gyorsabb ütemű lett.[18]

Gazdasági válság: 1930–1938

Ahogy a magyar gazdaság talpra állása megtörtént és gazdasági fellendülés volt tapasztalható, újabb kihívással kellett szembenéznie a gazdaság irányítóinak: a világgazdasági válság okozta termeléskieséssel és munkanélküliséggel. Az európai tendenciákhoz hasonlóan a magyar gazdaságpolitika is az állami beavatkozás eszközével reagált a válságra. A legtöbb országnak nem volt más lehetősége. A régió több országa jelentős rövid és középlejáratú adósságállományt halmozott fel, az angol és amerikai hitelezők pedig kezdték ezeket a kihelyezéseiket nagy ütemben visszavonni. A hitelfelmondások a Creditanstalt bukása (1931) után váltak gyakoribbá. A folyamatot bankzárlat követte és a tőzsde is bezárt.

18 Rádóczy 1984, 23–25.

A francia és az angol hitel és a német piac közötti versenyt az utóbbi nyerte. Az öt dunai államot kívánták összefogni a francia, angol és cseh gazdasági tervek; ezek legtöbbször vagy a kisantant, vagy a nagyhatalmak ellenállása miatt meghiúsultak.

Magyarországon egyfajta megoldásként 1930 júliusában vezették be az ún. boletta-rendszert az agrárárak rohamos csökkenésének az ellensúlyozására, és négy éven át volt érvényben. Ennek értelmében minden eladott mázsa gabonához 3–6 pengő ártámogatást adott az állam, amikor előírta, hogy a vevő a piaci ár kifizetése mellett mázsánként egy-egy bolettát (ennek értéke 3–6 pengő között változott a jelzett években) is köteles volt fizetni, amelyet azután az eladó az adófizetésnél használhatott fel. Ez azonban csak a kezdet volt, az állami beavatkozás újabb hulláma 1934-től bontakozott ki. Az állam ekkor tért rá az értékesítés monopolizálására. Félig állami szövetkezetek útján monopolizálta az agrártermékek kereskedelmi tevékenységét.

Súlyos megrázkódtatást szenvedtek a térség agráripari országai, Magyarország és Lengyelország. A magyar ipar válság által legélesebben sújtott ágai a termelési javakat előállító iparok – elsősorban a vas- és fémipar, az építőanyag-ipar, a gépgyártás – együttes termelése az 1932-es mélyponton a válság előtti szint 52%-ára esett vissza. (Ezen belül a gépgyártás 45%-ra, a nyersvastermelés 10%-ra, a vasérctermelés 20%-ra zuhant). A magyar gazdaság ebben a drámában súlyos exportkényszerrel küzdött, immár nem a hitel vetődött fel eszközként, hanem a piac megszerzésének szükségessége.[19]

1931 augusztusának közepén kiadták az aranypengő-rendeletet, ez kimondta, hogy az augusztus 15-e előtti adósságokat aranypengőben kell teljesíteni. A másik nagy horderejű intézkedés előírta, hogy csak a Magyar Nemzeti Bank engedélyével lehet külföldi devizában fizetéseket végrehajtani, külföldi hiteleket felvenni.

A bankok mérlegfőösszegeiben nem volt lényeges visszaesés, a jövedelmek azonban a válság során is nagymértékben csökkentek. A bankok tőkefelszívó-képességének csökkenése kihatott az ipari kapcsolataikra is. A jegybank

19 Berend – Ránki 1976.

egyre több hatósági feladatot látott el: az értékpapírok külföldi kereskedelme, az aranykészletek bejelentése.

Lényeges változás 1935 után volt tapasztalható. A tiszta nyereség azonban 1938-ban még mindig nem közelítette meg a 25 évvel azelőttit. 1938-ban indult meg a gazdatartozások rendezése. Az agrárválság során a mezőgazdasági termelők sora vált fizetésképtelenné.

Az 1938-as állami beruházási terv az állami túlsúlyt növelte a pénzügyekben. A háborús gazdálkodás pénzszükségletét 1941-től már egyre nagyobb mértékben, 1944-től pedig szinte kizárólag fedezetlen bankjegykibocsátással igyekeztek biztosítani.[20]

A háborús pénzügyi politika egyik alapkérdése volt az aranyvalutáról a munkavalutára történő áttérés. Magyarország az 1931. évi transzfermoratóriummal még nem szakított az aranyvaluta rendszerével. Ennek egyik fontos lépése volt, hogy a Népszövetség pénzügyi ellenőrzése után 1938 tavaszát követően módosította a Magyar Nemzeti Bank alapszabályát. Az államháztartás egyensúlyának, az állami szükségletek folyamatos kielégítésének biztosítása érdekében szükségessé váló hitelműveletek természetes módon növelték az állam adósságát. A háború végén kimutatott kereken 7 milliárd pengőt kitevő államadósság 57%-a esett a II. világháborúban való részvétel finanszírozására.[21]

A magyar gazdaság adottságai lényegesen megváltoztak eközben, hiszen a régi Magyarország területéből és lakosságából – az 1910-es népszámlálási adatokat figyelembe véve – Csehszlovákia Magyarország területének 19,2%-át és lakosságának 16,9%-át, Jugoszlávia 19,5%-át és lakosságának 19,8%-át, Románia 31,4%-ot ill. 25,1%-ot kapott. Az 1930/31-es évben a három országban mintegy 2,5 millió magyar kisebbséget tüntettek fel.[22] Összességében a területváltozás során 1938. november 2-től 1941. április közepéig Magyarország 79106 négyzetkilométerrel gyarapodott, ez a háború előtti területnek 24,6%-a, a több mint 4,5 millió lakos pedig a háború előttinek 24,6%-át jelentette.[23]

20 Tomka 2000.
21 Csikós 1996, 105.
22 Elekes 1934.
23 Uő. 45. o.; Tilkovszky 1982.; Buday 1922.

Hadiipari konjunktúra: 1938–1944

A válság gyakorlatilag hadiipari konjunktúrába nőtt át, napirendre került az ország hadiipari potenciáljának fejlesztése. Az újabb kihívásra az európai, sőt az amerikai gazdasághoz hasonlóan a válasz ezen iparág fejlesztése volt. Ugyanakkor a piac megszerzése is elengedhetetlen: a magyar gazdaságnak az agrárexport növelése döntő cél és eszköz volt a gazdasági fejlődés ezen szakaszában.[24] Az állam háborús kiadásai, amelyek beruházás és megrendelés formájában jutottak az iparnak, az 1938–1939 közötti időszakban kereken 16 milliárd pengőt tettek ki. Ez lekötötte a nemzeti jövedelem 22%-át. A folyamatot a győri program indította el. De messze túlmutatott azon.

1938. március 5-én Darányi Kálmán Győrben meghirdette az „egymilliárdos programot", amely öt évre szólt, és hadsereg-fejlesztési programként látott napvilágot.

A program nem volt más, mint a február 3-i Huba elnevezésű hadfejlesztési tervgazdasági megalapozása. Ebből 600 milliót közvetlenül a fegyverkezésre, 400 milliót közvetett védelmi fejlesztésre szántak. Az ütemezését 5 évben határozták meg, az elsőt 1940 végéig tervezték végrehajtani (ez a legszükségesebb fejlesztéseket foglalta magában). Ez jelentette a katonai célú kutatások megindítását, a magyar ipar egy részének a hadigazdálkodásra való átállítását, a hadsereg legalapvetőbb fegyverekkel való ellátását. A második lépcsőben már egy megalapozott hadsereg minőségi és mennyiségi továbbfejlesztését tűzték ki célul.

A 400 millióból finanszírozták a mezőgazdaság, közlekedés, infrastruktúra és bányászat fejlesztését. A program célja: öt év alatt 1 milliárd pengőt előteremteni és elosztani. Ennek finanszírozását hosszú, illetve rövid lejáratú kölcsönök, valamint egyszeri vagyonadó kombinációjaként akarták megoldani. A 400 milliót kölcsönből, a 600 milliót pedig az egyszeri vagyonadóból.

A közvetett kiadásokra szánt 400 millió elosztása az alábbiak szerint alakult: 210 millió pengőt fordítottak az infrastruktúra fejlesztésére, 20 milliót a

24 A német nagytérgazdaság fokozatos kiépítéséről lásd: Domonkos 2017, 9–21.

mezőgazdaság fejlesztésére, 19 milliót a mezőgazdasági értékesítés fejlesztésére, illetve a szolgáltatások fejlesztésére, 75 milliót mezőgazdasági hitelnyújtásra, valamint 30 milliót a népoktatásra, 36 milliót az ivóvíz ellátására és egyéb szociális fejlesztésre, a fennmaradó 10 milliót pedig a bányászat és a nyersanyagkutatás támogatására.[25]

A 30-as évek közepétől egyre erőteljesebben jelentkezett a magyar gazdaság számára az exportkényszer, a mezőgazdasági termékek piacának megtalálása. Ez esett egybe a német gazdaságpolitika azon törekvésével, hogy saját gazdaságába sajátos klíringelszámolás keretei között beépítse a térség – így Magyarország – mezőgazdasági árufeleslegét. A hadiipari konjunktúra pedig illeszkedett a német gazdasági fegyverkezéshez és a külkereskedelmi nehézségek egyidejű megoldására született „Neuer Plan" gondolatához, ami megvalósította a nemzetközi fizetési forgalom teljes állami irányítását. A Hjalmar Schacht által fémjelzett terv erősen korlátozta ugyan a behozatal mennyiségét és megszabta a teljes behozatal volumenét, de gyökeresen szakított a korábbi kereskedelmi elvekkel; a legfőbb kereskedelmi partnerekkel a bilaterális kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményekre alapozták.

A kontingentális rendszer – eltérően az eddigi gyakorlattól – kiviteli térítési rendszerrel egészült ki. Ez azt jelentette, hogy a magyar kormány évente 22 millió pengőt fordíthatott a Németországba exportált mezőgazdasági cikkek ártámogatására. Ilyen körülmények kedvezőbb értékesítési lehetőséget jelentettek a világpiaci árszínvonalánál. A magyar kormány által kifizetett exporttámogatást a német állam visszafizette, vagyis a német kormány saját anyagi eszközeiből nyújtott térítései tették lehetővé a kiviteli kontingensek kihasználását.

Az 1934. évi februári kereskedelmi megállapodást márciusban új fizetési egyezmény egészítette ki, eszerint a német importőrök a magyar árucikkek ellenértékét márkában a Magyar Nemzeti Bank javára a Reichsbankhoz fizették be. A Reichsbank a kiszállított magyar árufajták szerint külön kezelte a hozzá beérkezett összegeket. Ezen összegekből folyósította a Magyar Nemzeti Bank a német exportőröknek a szállítás értékét.

25 Kaposi 2002, 317–320.

Változatlanul fenntartották a klíringelszámolás azon rendszerét, amely szerint a magyar export ellenértékének nem teljes összege, hanem csupán 90%-a szolgált a német áruszállítások fedezésére, a fennmaradó 10% pedig az ún. conto ordinarión állt a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére.[26]

A gyáripari termelés indexe folyamatosan nőtt, 1940-ben még 11%-kal emelkedett, de ezt követően csökkent. A Szovjetunió elleni háború viszont elindította a második hadiipari konjunktúrát. Mindez a munkabérek jelentős emelkedését is jelentette.[27] Az állam háborús kiadásai (beruházások és megrendelések) formájában jutottak az iparnak.

4. táblázat: A gyáripari termelés háborús növekedése

Év	A gyáripari termelés növekedési indexe
1938	100
1939	121
1940	133
1941	130
1942	135
1943	142

Forrás: Csikós Nagy Béla: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996. 100. oldal

A második hadiipari konjunktúrában az egyik eszköz a repülőgépmotor-gyártás meghonosodása volt.[28]

Az állami beavatkozás a nyersanyag- és az energiakérdés megoldásában, a nyersanyagtermelésben érvényesült elsősorban. 1940-ben jelent meg rendelet a mezőgazdasági termékek zárolásáról. 1941-ben elrendelték a zsírbeszolgáltatást is, fejadagokat állapítottak meg a sertészsírra, zsiradékra, szalonnára,

26 Ránki 1988, 5–50.
27 Csikós 1996, 101.
28 Szávai 2001.

valamint a gabonára. 1942-ben a termények igénybevétele jelentős mértékben fokozódott.

A termények értékesítése továbbra is monopolizálva volt. 1942-ben új beszolgáltatási rendszert léptettek életbe: az ún. Jurcsek-féle rendszert, amely azt célozta, hogy az állam állandó nagyságú termékmennyiséggel gazdálkodhasson. A beszolgáltatást a szántóterület kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki: minden aranykorona után 50 kg kenyérgabonával volt egyenlő. A német tartozások egyre növekedtek, és 1944-ben már 2 milliárd pengőt tettek ki.[29]

A győri fegyverkezési program mellett a mezőgazdaságot megsegítő egymilliárdos program a tervutasítás jegyében kívánta a szektort támogatni. 1941. szeptember 15-re Bánffy Dániel a kormánypárt képviselőivel ismertette meg a tervet. Az egyes tárcákkal történő egyeztetések, valamint a minisztertanácsi és kormányzói elfogadás után 1941. december 12-én nyújtotta be a földművelésügyi miniszter az országgyűlés képviselőházához. A felsőház elfogadása után mint az 1942. évi XVI. törvénycikket hirdették ki.[30]

Alapvető célja volt a törvénynek, hogy növeljék a magyar föld termőerejét, valamint a mezőgazdasági termelés mennyiségét és minőségét, s ezzel gyarapodjon, illetve előmozduljon a nemzeti jövedelem. A cél megvalósítását a törvény a mezőgazdasági oktatás és tanácsadó szolgálat kiterjesztésével, kedvezmények nyújtásával, a mezőgazdasági termelés rendjének biztosításával, valamint a mezőgazdasági termelés és értékesítés megszervezésével kívánta elérni. A törvény tíz évre tervezte az egymilliárd pengő felhasználását.[31]

A német tartozásokkal együtt a hadikiadások is növekedtek: 1941-ben 20%-kal, 1942-ben 28%-kal, 1943-ban 35%-kal és 1944-ben 44%-kal. A deficit az 1938. évi 100 millió pengőről 1943-ra 2 milliárd pengőre emelkedett. Ezek kezelését kölcsönök felvételével oldották meg. Az egész bankjegyszaporulat 42%-át a német adósság okozta. A háború éveiben ez a tartozás 4765

29 A háború hatása a nemzetgazdaságra és a dolgozók életkörülményeire. In. Magyarország története 8/2. Főszerkesztő: Ránki György. Szerkesztők. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1131-1141. oldal

30 Pataky 1943, 10–16.

31 Uo. 39–40.

millió pengőt, a bankjegyforgalom 1938 és 1944 között 11 357 millió pengőt tett ki.[32]

A gyáripar vertikumai mellett jelentős maradt a kisipar, hiszen a foglalkoztatási aránya elérte a 35%-ot. A nagyipari megbízások sok esetben komoly megrendeléseket jelentettek a kisipari üzemek számára.[33]

Összegzés

Európában az első világháború idejére a gazdasági növekedés visszaesése 30%-os volt, a második világháború azonban kisebb visszaesést jelentett. Az első világháborút követően 4-5 év múlva érte el a legtöbb ország a háború előtti szintet, ugyanezt 1945 után 4 év múlva. Az átlagos növekedési ráta Európában 1913–1929 között 1,9 %, majd 1920–1929 között 3,9%-ot tett ki, 1929–1938 között pedig már csak 1,1 %-ot. Ha ehhez viszonyítjuk a magyar nemzeti termék átlagos növekedési rátáját, 1913–1929 között alacsonyabb, 1,1 %, viszont az 1920–1929 közötti összehasonlításban jobb, 5,2 %, azt követően pontosan megfelelt a kontinentális átlagnak.[34]

A gazdasági teljesítmény gyorsulására különösen a második világháború után került sor Európa északi és nyugati felében, ez azt jelenti, hogy a kelet-európai országokban az egy főre jutó GDP-átlaghoz képest két-háromszoros nagyságrendet értek el. Ennek oka egyrészt a korábbi különbségekben rejlik, másrészt a növekedési ráta több nyugat-európai országban megelőzte a magyarországit. A legújabb szakirodalomban is megjelenik már a Horthy-korszak gazdaságának árnyaltabb bemutatása, miszerint főleg Maddison adatai alapján a 20. század elején kis mértékben közeledett Magyarország a nyugat-európai gazdasághoz, a folyamat pedig az első világháború éveiben csúcsosodott ki, amikor a magyar fejlődési szint a nyugat-európai átlag 60,4 százalékát tette ki. A világgazdasági válság előestéjén elérte az 57,1 százalékot,

32 Berend – Ránki 1976, 580–581.
33 Kaposi 2002, 294.
34 Ambrosius – Hubbart 1986, 136.

aztán 1939-ben a nyugat-európai átlag 58,3 százalékát, ami az első világháború előtti időszak relatív gazdasági fejlettséget mutatta.[35] Az itt látható adatok az 1. grafikon létrehozásának adatbázisát jelentették.

5. táblázat: Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulása európai országokban, 1890–2000 (1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1939	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990
Egyesült Királyság	4009	4492	4611	4921	4548	5503	5441	6262	6939	8645	10767	12025	12931	16414	16430
Franciaország	2376	2876	2965	3485	3227	4710	4532	4793	5271	7546	11664	13114	15106	17730	18093
Hollandia	3323	3424	3789	4049	4220	5689	5603	5544	5996	8287	11967	13081	14705	16695	17262
Belgium	3428	3731	4064	4220	3962	5054	4979	5150	5462	6952	10611	12170	14467	16744	17197
Írország	2225	2495	2736	2736	2533	2824	2897	3052	3453	4282	6199	6867	8541	10880	11818
Németország/ NSZK	2539	3134	3527	3833	2986	4335	4049	5549	4281	8463	11933	13152	15370	18015	18685
Ausztria	2443	2882	3290	3465	2412	3699	3586	4096	3706	6519	9747	11235	13759	16369	16905
Svájc	3182	3833	4331	4266	4314	6332	6246	6360	9064	12457	16904	18204	18779	20931	21482
Svédország	2086	2561	2980	3096	2802	3869	3937	5029	6739	8688	12716	13494	14937	17593	17695
Dánia	2523	3017	3705	3912	3992	5075	5341	5993	6943	8812	12686	13945	15227	18261	18452
Finnország	1381	1668	1906	2111	1846	2717	2666	3408	4253	6230	9577	11085	12949	16946	16866
Norvégia	1777	1937	2256	2501	2780	3472	3712	4516	5463	7208	10033	11247	15129	18177	18466
Olaszország	1667	1785	2332	2564	2587	3093	2918	3521	3502	5916	9719	10634	13149	15969	16313
Spanyolország	1624	1786	1895	2056	2177	2739	2620	1915	2189	3072	6319	7661	9203	11582	12055
Magyarország	1473	1682	2000	2098	1709	2476	2404	2838	2480	3649	5028	5596	6306	6903	6459
Csehszlovákia	1505	1729	1991	2096	1933	3042	2926	2882	3501	5108	6466	7041	7982	8768	8513
Lengyelország	1284	1536	1690	1739		2117	1994	2182	2447	3215	4428	5340	5740	5684	5113

Ha mindezt a dualizmus kori fejlettséghez viszonyítjuk, akkor az állapítható meg, hogy 1924–1938 között az évi átlagos magyar GDP-növekedés 3,3% volt, ami a korabeli Európában figyelemre méltó eredménynek számított. Nagyon érdekes, hogy túlszárnyalja a dualizmus kori növekedési rátát, amly 1870–1910

35 Béla Tomka: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon (Economic Changes and Consumption in 20th Century Hungary) in Gyöngy Kovács Kiss and Ignác Romsics, szerk., A mi 20. századunk Kolozsvár: Komp-Press Kiadó–Korunk, 2011, 101-179. 168. old táblázata.

között – a mai ország területére vonatkoztatva – kb. 2,3% volt. Mindez azt jelenti, hogy a stabilizáció utáni magyar gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött.[36] Nemzetközi összehasonlításban is jól teljesített a Horthy-korszakban, a kihívásokra pedig megfelelő válaszokat adott. A gazdasági kibocsátás kereteit jelentősen meghatározta az 1920. évi vagyon- és jövedelemvesztés.

36 Kaposi 2010, 49.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ambrosius – Hubbart 1986. Ambrosius, Gerold – Hubbart William H.: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert.* Beck Verlag, München, 1986.

Berend 1984. Berend T. Iván: A háború hatása a nemzetgazdaságra és a dolgozók életkörülményeire. In: Ránki György (főszerk.): *Magyarország története 8/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1129–1149.

Berend – Ránki 1973. Berend T. Iván – Ránki György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849-1919. 9. Kriegswirtschaft. In: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hrsg): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band I. Alois Brusatti (Hrsg): Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien, 1973. 522–523.

Berend – Ránki 1976. Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században 2. kiadás.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Buday 1922. Buday László: *Ungarn nach dem Friedensschuss.* Berlin–Leipzig, 1922.

Csikós 1996. Csikós Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Domonkos 2016. Domonkos Endre: *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között.* Aposztróf Kiadó, 2016.

Domonkos 2017. Domonkos Endre: *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején.* Aposztróf Kiadó, 2017.

Elekes 1934. Elekes Dezső: *A dunavölgyi* kérdőjel. A *dunakörnyéki* Közép-Európa gazdasági *problémája.* Stephanum, Budapest, 1934.

Ezer év törvényei. 1928. évi XLII. törvénycikk indokolása az 1928/29. költségvetési évben megvalósítandó beruházásokról. A letöltés dátuma: 2020. április 30. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800042.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49.

Gratz – Schüller 1930. Gratz, Gustav – Richard Schüller: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges.* Wien, 1930.

Kaposi 2002. Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000.* Studia Oeconomica. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002.

Kaposi 2010. Kaposi Zoltán: A trianoni békeszerződés hosszú távú gazdasági következményei. *Közép-Európai Közlemények,* III. (2010) 4. sz. 44–56.

Maddison 2003. Maddison Angus: *The World Economy: Historical Statistics.* OECD, 2003.

Pataky 1943. Pataky Ernő: *A mezőgazdaság-fejlesztési törvény és munkaterv.* (1942.XVI tc.). Budapest, 1943.

Péteri 1985. Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, (1985) 1. sz. 121–152.

Péteri 2003. Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. In: Czoch Gábor – Faragó Tamás – Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század.* Aula, Budapest, 2003. 368–386.

Rádóczy 1984. Rádóczy Gyula: *A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981).* Corvina Kiadó, Budapest, 1984.

Ránki 1988. Ránki György: *A harmadik birodalom árnyékában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1988.

Romsics 2017. Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok.* Helikon Kiadó, Budapest, 2017.

Romsics 1999. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó Budapest. 1999.

Ruttkay 1939. Ruttkay László: Magyarország másfél évtizede a Nemzetek Szövetségében. *Külügyi Szemle*, (1939.) 3. sz.

Szávai 2001. Szávai Ferenc: Geschäftsbeziehungen zwischen den Firmen Daimler-Benz AG und Manfred Weiss während des Zweiten Weltkrieges. In: Fischer Ferenc – Hegedűs Katalin – Majoros István – Vonyó József (szerk.): *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére.* JPTE Modernkori Történeti Tanszék. University Press Pécs, Pécs, 2001. 497–516.

Szávai 2004. Szávai Ferenc: *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései.* Pannonia Könyvek, Pécs, 2004.

Szávai 2009. Szávai Ferenc: A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig.* JATEpress, Szeged, 2009. 113–124.

Szávai 2010. Szávai Ferenc: A Horthy-korszak gazdaságpolitikája. *Nagy Magyarország*, II. (2010) 1. sz. 38–44.

Szávai 2011. Szávai Ferenc: Az Osztrák-Magyar Monarchia közös vagyonának sorsa. In: Németh István – Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen" államtól a „boldogok szigetéig."* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2011. 115–127.

Szávai 2014. Szávai Ferenc: Die Folgen des Zerfalls der Kaiserlich-Königlichen Monarchie. In: Szabó Csaba (Hg.): Österreich *und Ungarn im 20. Jahrhundert.* Collegium Hungaricum Wien, Wien, 2014. 87–109.

Szávai 2017. Szávai Ferenc: A Horthy-korszak jóléti állama, eredményei a gazdasági modernizáció tükrében. *Közép-Európai Közlemények,* 10. (2017) 39 sz. 136–151.

Szterényi – Ladányi 1934. Szterényi József báró és Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban.* Budapest, 1934.

Tilkovszky 1982. Tilkovszky Loránt: Reviziós sikerek, problémák, csalódások. *História*, (1982) 4–5. sz. 31–33.

Tomka 2000. Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836-1947).* Aula Kiadó, Budapest, 2000.

Tomka 2011. Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Gyáni Gábor – Pritz Pál – Romsics Ignác – Szarka László – Tomka Béla: *A mi 20. századunk.* Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2011. 101–179.

Tomka 2018. Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 47–80.

SZEKÉR NÓRA

A NÉMET NYOMÁS ÉS A TITKOS TÁRSASÁGOK A MAGYAR TESTVÉRI KÖZÖSSÉG ÉS A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM TEVÉKENYSÉGÉNEK PÉLDÁJÁN

„Létezett egy tucatnyi, titkos, féltitkos és igen zárt, exkluzív tagsággal rendelkező társaság, melyek berkeiben dőlt el lényegében, hogy a vezető pozíciókat kikkel töltik be, hogyan állítják össze a kormánypártot, kik indulhatnak képviselőként, kik lesznek az ispánok, alispánok, szolgabírók, csendőrparancsnokok, kik kerülhetnek be a Kormányzó szűk tanácsadói körébe."[1] – fogalmazott 1986-ban Mester Miklós, az imrédysta képviselő, a Sztójay- és a Lakatos- kormány közoktatási államtitkára, aki a Magyar Testvéri Közösségnek (MTK), valamint a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) titkos társaságoknak is tagja volt. Mester lexikonszerű életrajza egy erősen németbarát, „reakciós" politikus körvonalait sejtetik. Életútjának mélyebb elemzése és a két titkos társaságban betöltött szerepével való kiegészítése azonban ezt a képet erősen felülírja.[2]

1 1956-os Intézet OHA 45. sz. Mester Miklós – interjú, készítette Gyurgyák János – Varga Tamás 1986-ban. 53. (továbbiakban: Mester Miklós-interjú).

2 Mester Miklós életútjának elemzését lásd: Szekér 2013; Mester 2012, 2018.

Mester Miklós 1906-ban született az Udvarhely megyei Rugonfalván, református családba. Szülei húsz hold földön gazdálkodtak, és ez lehetővé tette számukra, hogy fiukat taníttassák. 1937-ben Jancsó Benedek[3] tanítványaként történelemből doktorált. Doktori munkájában az erdélyi autonómia kérdését taglalta, szakítva a kor hivatalos nagyrevíziós gondolatával. Az 1936-ban *Autonóm Erdély*[4] címen megjelent könyvében a mottóul választott József Attila *Dunánál* című vers szelleméhez hűen, nyíltan állást foglal az együtt élő dunai népek nemzeti, nemzetiségi egyenjogúsága mellett. A Magyar Testvéri Közösségnek az egyetemi évei alatt lett tagja. 1939-ben politikai pályára lépett és ehhez e társaságban szerzett személyi kapcsolatok nagyban hozzájárultak. A közösségi Zsindely Ferenc javaslatára kapott képviselőjelöltséget a Teleki Pál által vezetett kormányzópártba. „*Én két dolgot hajtogattam képviselőként*" – emlékszik vissza Mester Miklós. „*A földreformot és a visszacsatolás után a nemzetiségi kérdést. […] Teleki visszautasított mindkét ügyben.*"[5] Ezzel indokolta, hogy a kormányzópártból átült a Magyar Megújulás Pártjának frakciójába, ugyanis az radikális társadalmi reformokat ígért, és mögötte Mester szerint egy Imrédy által fémjelzett gazdasági szakértőgárda állt. Mester Miklós ugyanakkor azt is hangsúlyozza 1986-os visszaemlékezésében, hogy nem szabad a '80-as évek politikai viszonyaiból kiindulni akkor, amikor egy párt mellett való elköteleződést meg akarjuk érteni a két világháború közötti Magyarországon. „*Egy dolgot meg kell őszintén mondani: itt '45 után egy hallatlan kultúra következett be az ideológiai szemléletet illetően. Nem tudják megérteni a maiak, hogy én bent voltam az Imrédy pártban, de én a mellettem ülőtől nagyon messze voltam. Sosem mondta Imrédy, hogy ezt így, azt meg úgy kell felfogni. Az, hogy megkövetelték volna valakitől, hogy neked erről ez legyen a felfogásod, kérlek szépen ez nem volt.*"[6]

3 Jancsó Benedek (1854-1930): pedagógus, kisebbségpolitikai és nemzetiségtörténeti szakíró. Bánffy-kormány nemzetiségi ügyosztályának vezetője, 1917-1918-ig a bukaresti osztrák-magyar katonai parancsnokság nemzetiségügyi előadója. 1922-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára, a MTA levelező tagja. Kutatási területe az erdélyi románok népességtörténete és politikai – ideológiai mozgalmai.

4 Mester 1937.

5 Mester Miklós – interjú, 64.

6 Mester Miklós – interjú, 24.

1944. március 19-én megtörtént Magyarország német megszállása, és a németekhez hű kormány alakult Sztójay Döme vezetésével. Ebben a kormányban nevezték ki Mester Miklóst államtitkárrá. Ő azonban nem németbarát, hanem az ellenállás kabinetbe beépített embere volt. Államtitkári kinevezése mögött a nácizmussal szembenálló erők, a Magyar Közösség és a Magyar Függetlenségi Mozgalom munkája, személyi és intézményi összefonódások sokasága állt. E tisztség betöltésénél a református egyház és személyesen Ravasz László, az Erdélyi Párt, Herczeg Ferenc, Zsindely Ferenc, Fall Endre vagy olyan, az ellenállásban tevékenykedő ellenzéki politikusok, mint Tildy Zoltán, Bajcsy Zsilinszky Endre jóváhagyását és támogatását élvezte.[7]

Mit jelentett a gyakorlatban a németellenes erők bizalmasaként részt venni a németbarát kormányban? „*Egy vallás és közoktatási államtitkárnak komoly kultúrpolitikai intézkedéseket kellett volna végrehajtania*" – fogalmaz Mester Miklós –, „*de ebben az időben erről szó sem lehetett. Emberek élete forgott kockán, és én rendhagyó módon intéztem a dolgokat.*"[8] Egyetlen németek ellen irányuló intézkedésről, tervről sem szerezhetett tudomást sem a miniszterelnök, sem a miniszterek, a konspirációs szabályok betartása mellett lehetett csak tevékenykedni. Mester Miklós munkáját elsősorban Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda főnöke irányította, Mester közvetlenül vele állt kapcsolatban. Ő volt az összekötő kapocs Horthy kormányzó és a németellenes csoportok között is.[9] Mester Miklósnak elsősorban a magyarországi zsidók mentése volt a feladata, erre annál is inkább alkalmas volt, mert a zsidóság számos irányadó személyiségével Mesternek korábbi munkássága folytán személyes kapcsolata volt.[10] A Zsidó Tanács vezetőihez befutottak a zsidóságot ért visszaélésekről és brutalitásokról szóló hírek, és ők Mester felé továbbították. „*Én azonnal mentem a hírrel a kabinetirodába, hogy ez történt, intézkedjenek. És intézkedtek is.*"[11] Rengeteg zsidó ember életét mentették meg a Mester Miklós által kiadott mentesítő levelek. „*Törtük a fejünket, hogy mit lehetne csinálni az itteni körülmények között.*

7 Bokor – Mester 1982, 143.
8 Mester Miklós – interjú. 82.
9 Részletesen lásd: Haraszti 32007. 271.
10 Mester Miklós embermentő tevékenységéről lás még: Schmidt 1990.
11 Mester Miklós – interjú. 85.

Ambrózy ötlete volt, hogy a belügyminiszternek fenn van tartva egy kontingens a mentesítésre. Az kellene, hogy a kormányzó maga szerezze meg a mentesítési jogot. Na most, bizonyos alkotmányosdit meg kellett játszani, hogy ezt a mentesítési jogot a kormányzó megszerezhesse, és korlátlanul gyakorolhassa. […] Itt alakult ki egy lehetetlen helyzet, és pedig az, hogy a minisztertanács […] azt mondta, közölni kell a neveket. Ez azt jelentette, hogy ebből a mentesítésből akkor nem lesz semmi. […] Most mi kisütöttük Ambrózyval a következőt: akik beadják a kérésüket mentesítésre, azoknak mindegyiknek adunk egy levelet, minisztériumi pecséttel, vallás- és közoktatásügyi minisztérium fejlécével, hogy az illető beadta a mentesítési kérvényét, a mentesítés folyamatban van, és ő a kormányzóság védelme alatt áll. […] Rengeteg ilyen levelet adtunk ki, úgy harmincezer embert érintett."[12]

A zsidómentés mellett Mester Miklós a Györffy-kollégium védnökeként az illegális kommunista párttal is kapcsolatot tartó kollégisták védelmében is sokat tett, személyesen járta ki Sipos Gyula és a majdani miniszterelnök, Hegedüs András kiszabadítását. Mindemellett a háborúból való kiugrás szervezéséből is kivette a részét. A nyilas puccs után elfogató parancsot adtak ki ellene, menekülnie kellett. Klastrompusztán, majd a budapesti Bethesda kórházban bujdosott hamis papírokkal az ostrom végéig.

A két titkos társaság (MTK, MFM) – ahogy fentebb megfogalmazódott – fontos háttérsegítséget jelentett ebben az ellenállási munkában. De még mielőtt e két szervezet bemutatásába kezdenék, röviden vissza kell térni Mester bevezetőben idézett szavaihoz, melyekben hangsúlyozza: a *tucatnyi, titkos, féltitkos és igen zárt, exkluzív tagságok* meghatározó szerepet játszottak a korszak politikai életében. E mondatok folytatásaként kifejti, hogy a *Nemzeti Kaszinó* és az *Országos Kaszinó* jelentették a társadalmi elit legfelsőbb köreinek találkozóhelyét, és köreikben döntöttek a legmagasabb pozíciókról, miniszteri, államtitkári kinevezésekről. A legbefolyásosabb és legkiterjedtebb kapcsolatrendszerrel bíró titkos társaságként pedig az *Etelközi Szövetséget* (EX, EKSZ) nevezi meg.[13]

Az EX már a Horthy-korszak politikai berendezkedésének megszilárdulásában is erőtényezőt jelentett, és az egész időszakban biztosította a rendszerhez

12 Mester Miklós – interjú. 86–90.
13 Fodor 2008; Szekér 2017, 80–81.

hű apparátusi réteget. Az Országgyűlésben, a közigazgatásban, a bírói karban, a hadsereg tiszti karában is meglehetősen nagy számban voltak jelen a szövetség exponensei, és bizonyos pozíciók betöltésénél nélkülözhetetlen volt a megfelelő EX-es ajánlás. A közhivatalok befolyásolása mellett a háttérből összefogó csúcsszervként koordinálta a korszak nagyszámú társadalmi szervezeteit, egyleteit. Az EX – Szabó Dezső megállapítása szerint – a titkos cimboraság jegyében működött, amely rendszerhű háttérhatalomként szorosan összefonódott a napi politikával. Az eliten belüli erőviszonyok, törésvonalak és irányelvek az EX-en belül is tükröződtek. A kezdetben radikálisan irredenta és antiszemita hangsúlyok a bethleni konszolidáció időszakában lecsendesedtek. Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt, aki az egyik kulcsfigurája volt a Szövetségnek, a német orientáció és a radikálisabb hangvétel hívei kerültek előtérbe. A szélsőjobboldalhoz és a hitleri politikához való viszony kapcsán megoszlott a tagság, de a vezetés alapvetően a német szövetség melletti végsőkig való kitartást képviselte. A nyilas hatalomátvétel sikerében a katonaságban és a közszférában jelen lévő EX-es háttér is szerepet játszott. Ugyanakkor a hozzá köthető személyek egy csoportja határozott németellenes álláspontot képviselt, és a kormányzót is támogatta a háborúból való kiugrás megszervezésében.[14] Az EX tehát a Horthy-korszak politikai rendszerének szülöttje, tevékenysége is annak függvénye, a rendszer összeomlása után pedig létjogosultságát elvesztette, és meg is szűnt.

Mester Miklós a regnáló hatalmi struktúra hátországát jelentő titkos társaságok felsorolásánál nem beszél se a Közösségről, se a Függetlenségi Mozgalomról. Ez a két szervezet ugyanis egészen más alapokon állt. Tevékenységükre Mester akkor tért ki, amikor nácizmus elleni ellenállásra terelődött a beszélgetés.[15]

A Magyar Közösséget a trianoni békeszerződés után, a '20-as évek elején – egy több évszázados erdélyi függetlenségi küzdelmekhez köthető titkos társaság hagyományait felelevenítve – Erdélyből áttelepült értelmiségiek alapították.[16] Célja a magyar érdekek és a magyar szuverenitás hathatósabb érvényesítése. Ez a Közösség esetében nem csupán egy kül- és belpolitikai törekvés, hanem

14 Fodor 2008, 155.
15 Mester Miklós – interjú, 64.
16 Részletesen lásd: Szekér 2017, 58–107.

egy „belső függetlenségért" folyó küzdelem is, ahol a szuverenitás azt is jelenti, hogy a nemzet minden társadalmi rétegének biztosítva legyen – szellemi és egzisztenciális értelemben is – az autonóm önérvényesítés és egy minőségi emberi élet lehetősége. Ez a törekvés ebben a formájában egy szociális programot is felvállal, amely a két világháború között a Közösséget rokonította a népi írók gondolatvilágával, de nyitottá tette a Horthy-rendszerrel szembenálló ellenzéki csoportosulások felé is. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a Közösség nem kapcsolódott célirányosan valamely politikai párthoz vagy ideológiához. Nem dolgozta ki programszerűen, hogy mit tart a magyar érdekek érvényesítése érdekében a helyes útnak, hanem sokféle alternatíva előtt akarta nyitva hagyni a lehetőségeket. A tagok számára konkrét, a szervezet által kidolgozott feladatokat vagy akciótervet sem adott. A Közösség ugyanis egy alulról szerveződő mozgalomként értelmezhető társaság. Ebből az alulról szerveződő mozgalmi jellegéből fakadt, hogy hangsúlyozottan az önszerveződés jegyében működött: „*Az egyes tagok egy pozícióba bekerülvén öntevékenységükkel voltak hivatva a Közösség-i elképzeléseket megvalósítani. […] Ha valaki magáévá tette a Közösség alapelveit, természetesnek találtuk, hogy ebben a szellemben fog működni, minden külön felhívás nélkül.*"[17] – fogalmazott az 1947-es AVO-n tett vallomásában a Közösség vezetője, Kiss Károly. Olyan személyt avattak fel, akit megbízható, magyarságában elkötelezett, a közösségért tenni akaró személynek láttak. Innentől azonban egyéni lelkiismereti kérdésként kezelték, hogy ki milyen formában kívánja „a magyarság ügyét" előmozdítani, a Közösség – elsősorban a kapcsolatrendszerén keresztül – csupán hátteret adott ehhez a tevékenységhez.

A Közösség tehát ebből fakadóan alapállásként nem utasít el egyetlen politikai irányvonalat sem, sőt: a jobboldaltól a baloldalig minden társadalmi szervezet, politikai csoportosulás felé nyitott, és ott igyekszik az általa képviselt elveket, irányvonalakat erősíteni. A megközelítőleg 4000-5000 sejtszerűen szervezett tagságával politikai hovatartozástól függetlenül kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett a parlamenti és parlamenten kívüli pártokban, társadalmi szervezetekben, intézményekben. Amit azonban a Közösség alapelvként utasított el:

17 Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL) XXV. 1.a. 1837/1947. 548. d. Kiss Károly vallomása, 1947. január 17.

a magyar szuverenitást veszélyeztető törekvéseket. Így a német, majd a háború után a szovjet birodalmi politikával alapállásként állt szembe. Az 1930-as évek közepétől ebből adódóan egyre határozottabban a nácizmus ellensúlyozását tartotta feladatának, és tagjait is ennek jegyében szervezte be.

A Magyar Függetlenségi Mozgalom szervezeti kereteit egyrészt Teleki Pál alapozta meg miniszterelnökként a nyílt politikai színtér alatt folytatott titkos, a birodalmi Németországgal szembenálló gyakorlati tevékenységével, valamint az úgynevezett Ötös Kör munkája.[18] Az Ötös Kör „ellenállási sejt" 1937–38-tól formálódott Forintos Gábor gazdasági szakember, Kossuth Kálmán diplomata, Kudar Lajos csendőrnyomozó, Pados Lajos a 2. Vkf vezérkari századosa és Kiss Barna műegyetemi tanár, a cserkészmozgalom egyik vezetője részvételével. „*Forintos vezérigazgató, a gazdasági és keresztény politikai vonalakat képviselte, Kossuth a külügyminisztérium (s részben a miniszterelnökség) ügyeivel foglalkozott és a külpolitikai helyzetképet próbálta mindenkor összeállítani és lemérni. Kudar és Pados a honvédség és a csendőrség (beleértve a belügyminisztériumot) ügyeivel foglalkozott s egyben a hírszolgálatot látta el. Kiss tanár a tudományos élet és az ifjúsági mozgalmak felé tartotta a kapcsolatokat.*"[19] – foglalta össze Szent-Iványi Domokos, a Magyar Függetlenségi Mozgalom majdani vezetője az ellenállásról szóló 1946-os tanulmányában a Kör tagjainak feladatkörét.

Megszerveződésüket egyrészt Hitler hatalmának folyamatos erősödése motiválta, másrészt az a tapasztalat, hogy a nemzetiszocialista eszmék komoly követői táborra találtak Magyarországon.[20] 1939 elejére a fennálló viszonyokhoz igazítottan készítette el a Kör a „munkatervét". A kiindulópontot számukra az a helyzetértékelés jelentette, hogy a háború elkerülhetetlen, és az – véleményük szerint – nem fog elsöprő német győzelmet eredményezni. Magyarország szá-

18 Ráday Levéltár (RL) C_80, 2. d. Szent-Iványi Domokos é.n. (továbbiakban: *Az MFM igaz története*); Szekér 2017, 187–189.

19 RL C_80, 2. d. *Az MFM igaz története*. 60.

20 1937-ben Szálasi jelszava: *„1938! Ez az esztendő a miénk!"* Támogatottságának csúcspontja 1938–39, amikor pártja 25-30,000 tagot számlált. Az 1939-es választásokon a különböző nemzetiszocialista pártok jelöltjei a szavazatok 25%-át szerezték, ezzel 49 mandátumhoz jutottak, és a Parlamentben a legnagyobb ellenzéki csoportosulást jelentették. A választásról részletesen lásd Vizi László Tamás e kötetben megjelent tanulmányát.

mára a németektől való nyílt elhatárolódás azonban nem lehetséges, mert az a katonai megszállást vonná maga után. Létérdeke lenne az országnak, hogy ez a német befolyás ne vezessen a háborúba való belépéshez, de az Ötös Kör erre sem látott sok esélyt. A befolyásos politikai és katonai körökben ugyanis erős a németbarátság, ugyanakkor *„a náciellenes régi liberális garnitúra – Bethlen István, Károlyi Gyula, Walkó Lajos, Rassay* Károly, stb. – nagyban elveszítette tekintélyét (főleg a földbirtokreform és általában a szociális problémákkal *kapcsolatban), így ennek következtében s annak dacára, hogy kifejezetten Axis-ellenes, képtelen lesz megakadályozni az országnak a háborúba való sodródását"*[21] – hangzott az 1939-es értékelés. Miután a német kérdésben a társadalom sem egységes, a nyílt szembenállás nemcsak a megszállást, de a polgárháború veszélyét is magában rejti. Ebből adódóan hosszú évekig elhúzódó és egyre fokozódó náci német befolyásra kell berendezkedni, és az adott körülmények között a német orientáció ellensúlyozása elsősorban háttérből lehetséges – vélték.

Elképzelésük az volt, hogy személyes ismeretségekre építve befolyásos kapcsolatrendszert építenek. Teleki Pálra, akivel a Kör tagjai baráti viszonyt ápoltak, úgy tekintettek, mint aki e kapcsolatrendszer fő koordinátoraként működne: *„Az Ötös kör 1939 nyarán teljes erővel megindította a munkát. Legelőször is kiépítette kapcsolatait Teleki Pál legbizalmasabb barátaihoz és munkatársaihoz (Darányi Kálmán, Bárczy István, Keresztes-Fischer Ferenc, Szent-Iványi Domokos, Vargha József iparügyi miniszter, Zsindely Ferenc, báró Bánffy Dániel és mások) s velük szoros érintkezést és együttműködést tartott fenn. Darányi Kálmán sajnos 1939 októberében elhunyt; így az ő támogatására nem lehetett többé számítani. Az Ötös egyidejűleg a legszorosabb kapcsolatba lépett a honvédség (2 vkf: Koffa, Def.,* különleges, nyilvántartó) és a csendőrég bizonyos (nyomozó osztály) szerveivel és csoportjaival. Szoros kapcsolatban állt az Ötös a belügyminisztérium IX. osztályával (Antall József min. *tanácsos).*[22]

Teleki Pál – az Ötös Körre is támaszkodva és annak terveibe illeszkedően – 1939 nyarán két miniszterelnökségi osztályt szervezett: IV. Tájékoztatási Osztályt (ME IV.) Szent-Iványi Domokos vezetésével és a Nemzetpolitikai Szol-

21 RL C_80, 2. d. *Az MFM igaz története*. 153.
22 RL C_80, 2. d. *Az MFM igaz története*, 153.

gálatot (ME V.) Kovrig Béla egyetemi tanár irányításával.[23] A Nemzetpolitikai Szolgálat *„kifelé szociál- és irodalompolitikai tevékenységet végez, befelé azonban, a föld alatt, a legkíméletlenebb náci-, német-, és nyilasellenes propagandaháború titkos műhelye lesz"*[24] – emlékezik vissza a Nemzetpolitikai Szolgálat tevékenységére Molnár Sándor, a legális és illegális tevékenyégébe egyaránt bevont munkatárs. Az osztály hivatalosan meghatározott feladatköre, hogy egyrészt a nemzetiségi vidékek és a szórványmagyarság problémáival, másrészt a kulturális élet ápolásával foglalkozzon. Mindeközben az osztály fedése alatt a náci ellenpropaganda illegális kiadványainak készítése és terjesztése zajlott. Molnár Sándor visszaemlékezése szerint a legszigorúbb konspiráció keretei között heti harminc-negyvenezer röplap került nyomtatásra és terjesztésre. Az osztály titkos szervezőmunkájának köszönhetően jelent meg többek között Lajos Iván *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* című könyve, mely már 1939-ben - gazdasági tényezőkre visszavezetve - a német háborús vereség valószínűségét prognosztizálta, valamint Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkája.[25]

Teleki Pál az alapvetően német orientációs politikát folytató Külügyminisztérium feladatköréből kivonta a külügyi tájékoztatással kapcsolatos ügyek intézését és azt a Tájékoztatási Osztály hatáskörébe vonta.[26] Ez lett az osztály hivatalos tevékenységi köre, valamint, hogy Teleki privát és tudományos külföldi kapcsolatait intézze. Mindez lehetőséget teremtett arra, hogy a Külügyminisztérium megkerülésével egy alternatív külügyi kapcsolatrendszer, egy antantbarát külügyi vonal épüljön ki. A Tájékoztatási Osztály mindemellett az összes minisztériummal, államigazgatási szervvel, fontosabb társadalmi és tudományos szervezettel közvetlen kapcsolatban állt, mondván, hogy *„a külföldre irányuló magyar törekvések összhangjának biztosítása érdekében"*[27] erre szükség van. A

23 A Nemzetpolitikai Szolgálat működéséről lásd: Hámori 1997; Ablonczy 2005, 483–485.; Molnár 2001; Nyári 2015, 96–104. Kovrig Béla tevékenységéről lásd: Petrás 2019.

24 Molnár 2001, 40.

25 Molnár 2001, 80–83.

26 A Tájékoztatási Osztály megalakulásáról és működéséről lásd: Szent-Iványi 2013, 196–202.

27 Részlet Teleki Pál 1939. augusztus 28-án kiadott körleveléből. RL C_80, 2. d. *Az MFM igaz története*, 143.

kapcsolattartó személyét – ügyelve az illető világnézetére – az Osztály jelölte ki. Így kiépülhetett a magyar intézményrendszert átfogó nácizmussal szembenálló kapcsolati háló, amely biztosította a miniszterelnök és a náciellenes erők közötti kapcsolattartás legális kereteit.

Teleki halála után mindkét miniszterelnökségi osztályt felszámolták. A Tájékoztatási Osztály fedésében megszervezett kapcsolati kör azonban tovább folytatta tevékenységét, mégpedig Magyar Függetlenségi Mozgalom név alatt.[28] Az MFM ebben az új szerveződési formájában továbbra is a nácizmussal szembenálló erők tevékenységét igyekezett összehangolni, de ez továbbra sem jelentette - se titkosan, se legálisan – egy szervezeti struktúra kiépülését. Az MFM nem rendelkezett szervezeti és működési alapszabályzattal és számba vett tagsággal, csupán Szent-Iványi Domokos vezetésével és még néhány tucat ember bevonásával egy kapcsolatrendszert koordinált, valódi szervezeti keretek nélkül. Ebből a működési formájából fakadóan egymás között Teleki-ködnek is nevezték e hálózatot. A Függetlenségi Mozgalom „működtetői" 1946 májusára összeállítottak egy beszámolót *A Magyar Függetlenségi Mozgalom őszinte története* címmel. Ez a bizalmas használatra készült összefoglaló a működés jellegéről és titkosságáról így ír: „*Az MFM nem külön párt vagy külön frakció kívánt lenni, hanem akció bizottság, mely meg akarta találni az összes németellenes magyar demokratikus erőket és azokat koordinálni fenti célok végrehajtására. […] A mozgalom több vonalon dolgozott, a titoktartás biztosítása miatt azonban anélkül, hogy a különböző csoportok és személyek egymásról vagy egymás munkájáról tájékozottak lettek volna. […] [A háttérben] a MFM szervezetének a működése volt akkor is, mikor a benne szereplőknek erről sejtelmük sem lehetett. […] Ez a teljesen szoros egybekapcsolódása a katonai és politikai vonalaknak a szervezet egyik legfőbb erőssége volt és éppen ez tette lehetővé viszonylag magas hatásfokú működését.*"[29]

E kapcsolati kör jelentőségének érzékeltetésére a teljesség igénye nélkül néhány név azok közül, akik az MFM keretei között együttműködtek: a zsidómentésben kiemelkedő szerepet játszó Soos Géza, a Soli Deo Glória református ifjú-

28 Szent-Iványi 2016, 41–47.; Szekér 2017, 199–201.
29 RL C_80, 2. d. *Az MFM igaz története*, 153.

sági mozgalom vezetője miniszterelnökségi titkárként Szent-Iványi helyettese és legbizalmasabb, a titkos feladatkörökbe is beavatott munkatársa volt. Szent-Iványi bevonta a munkába az Ötös Kört, egész kapcsolatrendszerével együtt. A hálózat része volt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, majd kereskedelmi miniszter, Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter, a miniszterelnökségen Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár, Horthy Miklós személyes barátja. A Belügyminisztériumban a közösségi Benczur-Ürmössy Gábor, Osváth László, id. Antall József állt közvetlen összeköttetésben Szent-Iványival. A kapcsolati körhöz tartozott Bethlen István volt miniszterelnök, a kormányzó környezetéből Ambrózy Gyula, 1943-tól a kormányzói kabinetiroda vezetője, Lázár Károly, a Magyar Királyi Testőrség parancsnoka. A brit kapcsolatok tekintetében jelentős volt az oxfordi történész professzor C. A. Macartney személye.[30] Az ír származású Macartney, a közép-kelet európai kérdés egyik szakértőjeként 1926-tól volt tagja a Királyi Külügyi Intézetnek (Chatham House). Fő teoretikusa volt annak az álláspontnak, hogy a trianoni béke etnikai alapú kiigazítása szükséges. 1940 elején a Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat (a Külügyminisztérium hírszerző és elemző osztályának félhivatalos tanácsadó szerve) megbízatásából érkezett Magyarországra, és szoros kapcsolat alakult ki Szent-Iványi Domokos és közte. A bizalmi viszonyukról sokat elárul, hogy Szent-Iványi 1946-ban, letartóztatása előtt Macartney-hoz menekítette ki a Horthy-korszak diplomáciájáról gyűjtött dokumentumokat (Macartney *October Fifteenth* címen megjelent, a korszakról szóló kétkötetes munkájának egyik legfontosabb forrását jelentette[31]). Hat évig tartó szakértői tevékenysége alatt a Duna-medencéről és Magyarországról 143 memorandumot készített, melyek jelentősen befolyásolták azt a konföderációra épülő, amerikaiak által is támogatott koncepciót, melyet a Szovjetunió átállása előtt az angol külpolitika is reális lehetőségnek látott a háború utáni területrendezéshez. [32]

A titkosszolgálatokkal és rendvédelmi szervekkel több vonalon is szoros kapcsolat alakult ki, nem kis részben az Ötös Körrel való együttműködésnek köszön-

30 Macartney munkásságához lásd: Beretzky 2005, 107–120.
31 Macartney 1956.
32 Beretzky 2005, 127.

hetően. A bizalmi körhöz tartozott Padányi Jenő (HM hírszerző és elhárító osztály) vezérkari alezredes, Kudar Lajos csendőr alezredes mellett Moór Oszkár, a Külügyminisztérium politikai osztályának rendvédelmi csoportvezetője, Faragho Gábor a csendőrség főfelügyelője, Ridegváry Rajmund csendőrezredes, bevonták a munkába a madridi nagykövet Andorka Rudolfot is. A kulturális kapcsolatok kiemelt fontosságából adódóan tudós személyiségekből álló külön tudományos csoport működött. A társadalmi szervezetek és az egyházak felé is megvoltak az összekötők. Meghatározó volt Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepe, aki nyíltan vállalt németellenességével komoly kapcsolatrendszert tudhatott maga mögött. [33]

A hatékony munkához azonban egy ilyen ködszerű működésnek is szüksége van fedőszervre, valamifajta kiépült szervezeti struktúra háttérsegítségére. A Tájékoztatási Osztály felszámolásával az államigazgatást átszövő legális szervezeti keret elveszett. Ennek hiányát az MFM szélesebb társadalmi kapcsolatok kiépítésével próbálta ellensúlyozni. Ezt egyrészt az egyházakkal, a Tájékoztatási Osztály időszaka alatt kiépült társadalmi szervezetekkel való kapcsolatok biztosították, de a legszélesebb és a konspiratív keretek között a leghatékonyabb kapcsolatot a Magyar Testvéri Közösség jelentette. Az MFM és az MTK között a hitleri politika közös elutasítása, valamint a tagságban meglévő személyi átfedések megteremtették az együttműködést. (Ennek kiépítésében kiemelt szerepe volt Kudar Lajosnak, valamint Soos Gézának.) A Közösség tehát a Függetlenségi Mozgalom ködszerűen működő hálózatának egyfajta titkos fedőszerve lett. Ennek az együttműködésnek köszönhetően az MFM egy évtizedek alatt épült, széles társadalmi alapokkal, szervezett tagsággal és konspirációs háttérrel rendelkező bázist, a Közösség pedig a politikai élet legmagasabb szintjéig elérő kapcsolatrendszert tudhatott maga mögött. E közös munkának kiemelt jelentőséget adott, hogy az MFM kilépett a politikai elit és az államigazgatás kerete-

33 Paikert Géza, Gerevich Tibor, Eckhardt Sándor, Thienemann Tivadar jelentették a kapcsolatot az Akadémia felé. A határon túli ügyekben Bokor Béla, Makkai László, Hadrovich László, Abonyi András, Vajlok Sándor voltak a szakértők, olasz kérdésben Pálinkás László, német területen Bartha István, Teleki Béla, lengyel ügyben Divéky Adorján, Mészáros István, Borsitzky Sándor. A térképészeti szakértők K. Kovács Péter és Rónai András, a magyar történelem csoport tagjai: Joó Tibor, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Deér József, Kovács Alajos, Markó Árpád. Szent-Iványi 2013, 273–280.

iből, és a két szervezet együttműködése ötvözte az elitben meglévő náciellenes törekvéseket a magyar társadalom szélesebb köreivel. Ezzel olyan politikai és társadalmi csoportokat kapcsolt egybe, amelyek között a nyílt színtéren elképzelhetetlen lett volna a munka összehangolása.

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. A német katonai jelenlét közvetlen beavatkozást jelentett a politikai életbe, a közéletbe és a hétköznapi élet minden területére. A kormányt leváltották, a zsidóság és a nácizmussal szembenálló személyek ellen hajtóvadászat indult. Az új viszonyok megváltoztatták az ellenállás feladatait, lehetőségeit és veszélyességét. Ebben a helyzetben németellenes munkának egy szervezettebb és felülről irányítottabb formája vált szükségessé. Az alulról szerveződő, mozgalmi alapon működő Közösség ekkor felfüggesztette szervezeti kereteit, konspirációs szóhasználattal élve „álomba merült", míg az MFM a korábbi ködszerűen működő kapcsolati hálóját hierarchikusan felépített szervezeti keretekbe szervezte, amely már nem az önszerveződés jegyében, hanem felülről kiadott utasítások és kidolgozott akciótervek mentén működött. Míg „békeidőben" a Közösség jelentette a szervezeti hátországot az MFM-nek, most a helyzet megváltozott: az MFM frissen megszervezett szervezeti keretei adták az ellenállásban való részvételt vállaló közösségeknek és kapcsolatrendszerüknek az intézményi hátteret.

A megszállás új viszonyai között a Függetlenségi Mozgalom azon az álláspontón volt, hogy nem a fegyveres harc, hanem – miután Horthy Miklós kormányzói pozíciója továbbra is biztosítja a különbékéhez szükséges legitim felhatalmazást – a kiugrás megszervezése a reális lehetősége a németek elleni küzdelemnek. Ennek megszervezéséhez az MFM-nek rendelkezésére állt az úgynevezett Különleges Iroda (amelyet az utókor csak Kiugrási Irodaként emleget) és az államhatalom legmagasabb szintjéig elérő koordinált kapcsolatrendszer.

Az Iroda kapcsán egy rövid kitérőt kell tenni. Szent-Iványi Domokos visszaemlékezése szerint az MFM emberei 1943 nyarán határoztak úgy, hogy Kállay Miklós miniszterelnök próbálkozásai mellett a háborúból való kiugrás szervezésébe gyakorlati szinten is bekapcsolódnak.[34] Erre elsősorban az adta az

34 Szent-Iványi 2016, 76–104.

ösztönzést, hogy a birtokukba jutott számos információ, miszerint Kállay „gyanúra okot adó" politikája folytán német retorzió várható, ez elsősorban a kormányt fogja érinteni, a kormányzó személye és pozíciója feltehetőleg érintetlen marad. Ezért kidolgozták a kormánytól független kiugrási tervet. Ennek jegyében 1944. január 10-i dátummal felállították az úgynevezett Különleges Irodát. Élére ifjabb Horthy Miklóst nevezték ki, a megbízólevél Szent-Iványi Domokost rendelte az Iroda megszervezésére és a munka koordinálására. Az Iroda hivatalosan a hazatelepülni vágyók ügyeit intézte, valójában a háborúból való kiugrás szervezésének fedőszerve volt. Az intézmény nem a kormány, hanem közvetlenül a kormányzó ellenőrzése alá tartozott. Ahogy az Iroda alapítása, úgy a fedésében zajló kiugrási kísérletek mögött is a Függetlenségi Mozgalom kapcsolatrendszere állt.

Az MFM információi hitelesnek bizonyultak: a németek Horthy Miklós kormányzói szerepén nem kívántak változtatni. Az Iroda mint Horthy alá tartozó intézmény a megszállás után se került német ellenőrzés alá, így fedőszerve lehetett az ellenállási munkának, amely alapvetően két irányba folyt: a kiugrás és az embermentés szervezésének irányába. Mindkét tevékenység esetében az MFM a kormányzói jogkörből adódó mozgásteret használta ki. A megszállás után Függetlenségi Mozgalom jelentőségét az MFM tag Hám Tibor[35] így értékelte: „*[az MFM] a legközelebb a földalatti kormány fogalmához állt, mert vezetője az ifjú Horthy Kiugrási Irodáját tényleges irányító Szent-Iványi volt, munkatársai pedig nagy részben a közigazgatásban, hadseregben megmaradt németellenes személyek, beleértve Horthy környezetét.*"[36] Az MFM-nek közösségi

35 Hám Tibor (1914–1990), orvos, politikus. 1941-ben alapító tagja a Teleki Pál Munkaközösségnek, majd annak elnöke. 1943-tól a Független Kisgazdapárt tagja. 1944. október 15-től Bajcsy-Zsilinszky vezette ellenállási vonal résztvevője, valamint a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság egyik szervezője. Hat hetet töltött a nyilasok börtönében. 1945 után a Kisgazdapárt VII. kerületének elnöke, majd 1945 áprilisától 1946 márciusáig Sopron vármegye főispánja. 1945. november 4-től kisgazda országgyűlési képviselő, a párton belül a Nagy Ferenchez közeli vonalhoz, az u.n. „aprószentekhez" tartozott. A Magyar Közösség elleni per során a bírósági tárgyaláson felmentették. 1948-ban emigrált, 1951-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Aktív politikai szerepet vállalt az emigrációban. A Nemzeti Bizottság tagja. 1966-ban az Amerikai-Magyar Kultúrközpont megalapítója. Az emigrációban orvosi praxisából élt.

36 Idézi: Saláta 1989, 96.

vonalon ugyanakkor arra is volt lehetősége, hogy németellenes társadalmi szerveződésekhez és politikai csoportokhoz elérjen.[37]

Mester Miklós főként az üldözöttek mentésére koncentráló ellenállási munkája egy példája „az alsó és felső szintek" együttműködésének. Ugyancsak szemléletes példa a Közösség társadalmi és a Függetlenségi Mozgalom elit köreinek összehangolására Kodolányi János író tevékenysége, aki segítséget nyújtott a kiugrás szervezésében.[38] Kodolányi János a harmincas évek közepétől volt felavatott tagja a Közösségnek. Mint olyan irodalmi közszereplőnek, aki az írók önsegélyező szervezetének, az *Írók Gazdasági Egyesületének* koordinátora és számos lap szerkesztője, fontos segítséget jelentett a szellemi azonosság alapján szerveződő kapcsolatrendszer. Közösségi háttérrel látott napvilágot az országos jelentőségi *Magyar Élet* folyóirat, melynek Kodolányi állandó munkatársa volt, *Esti beszélgetések* című rovata a lap irányadó írásainak számított, és a Közösség állt a Kodolányi részvételével szerkesztett *Tiszántúl* című napilap mögött is. Erről Bay Zoltán, a neves tudós és ugyancsak a Közösség tagja, így emlékezett egy 1988-as levelében: „*A Magyar Közösségnek volt egy műegyetemi sejtje, melynek kollégám Náray Szabó István volt a vezetője. A sejt tagjai voltak főképpen műegyetemi tanárok és néhányan kívülállók, mint például Kodolányi János. […] Náray Szabó nekem a kollegialitástól eltekintve is kitűnő barátom volt. […] Az 1941-42. tanévben Pista kari dékán volt, ami tekintélyes jövedelemmel járt, s elmondta nekem, hogy az egész dékáni külön jövedelmét a Közösség céljaira adja, különösképpen pedig, hogy meg lehessen vásárolni a »Tiszántúlt«, melyet aztán föl lehet majd hozni a fővárosba. A »Tiszántúl« vezető szerkesztője Kodolányi János lett. […] Tehát a szervezet, mely a »Tiszántúl« mögött állott, ténylegesen a Magyar Közösség volt. […] Pista barátom, ő a Közösség organizációjában magasabb fokon is részt vett, […] odaadta a dékáni jövedelmét, hogy az akkoriban már erős nyilas szervezkedés idején a fenyegetett magyarságtudatot szóhoz juttassa.*"[39]

Kodolányi közösségi lapok körüli tevékenységét is gördülékenyebbé tette tehát, hogy belső, bizalmi embernek számított. Személye azonban a Közösség

37 Az ellenállásban a Közösség szerepéről lásd: Kővágó 1994, 16–17.
38 Kodolányi János ellenállási tevékenységéről lásd: Szekér é.n.
39 Bay Zoltán levele G. Merca Máriának. Washington, 1988. április 9. Csűrös 2001, 57–58.

életében ezen túlmenően is kiemelt jelentőséggel bírt, ugyanis elvállalta, hogy a szervezet szellemiségét orientáló és ideológiai alapelveit megfogalmazó anyagokat ő fogalmazza. Ezért sokan a tagok közül rá a Közösség szellemi főirányítójaként tekintettek.[40]

Nemcsak a Közösség belső anyagaiban, hanem nyilvános írásaiban is hangsúlyosan figyelmeztetett a nácizmus veszélyeire: „*1933 óta a német veszélyt fenyegetőbbnek láttam minden más kérdésnél. Ez ellen koncentráltam minden képességem. […] S ahogy nőtt a német nyomás, úgy nőtt az én szorongásom, dühöm, majd kétségbeesésem. De úgy gondoltam, […]: ne mások csináljanak itt forradalmat, munkásmozgalmat, demokráciát, németellenes mozgalmat, hanem mi magunk.*"[41] – fogalmazott 1945-ben a *Szilveszteri számvetés* című esszéjében. Ez az ellenállás Kodolányi számára a német megszállásig főként szellemi fronton zajló küzdelmet jelentett, és a náci ideológia sekélyességének, a német birodalmi törekvések valódi természetének tudatosításáról szólt.

Március 19-vel mint a németekkel szembenálló szellemi mozgalom egyik hangadója Kodolányi János is a letartóztatandók listájára került. Faragho Gábor vezérezredes, a csendőrség és a rendőrség főfelügyelője, a Függetlenségi Mozgalom egyik vezető személyisége azonnal intézkedett a védelmében. Néhány nappal a megszállás után bizalmasan fogadta Naphegy utcai lakásában.[42] Itt titkos igazolvánnyal látta el, és megbeszélték az adott körülmények között a reálisan vállalható teendőket. „*Arra utasítottuk őt, hogy szervezze meg a magyar írók csoportját, bevéve abba mindenkit, akinek megbízhatóságáról meg van győződve, és serkentse őket a Sztójay-kormány ellen szellemi ellenállásra. Szerkesszen a velünk való megbeszélés alapján memorandumot az ország kül- és belpolitikai, katonai és kulturális helyzetéről, és fejtse ki, milyen módszerek lennének alkalmazandók a belső ellenállás hathatós és eredményes megszervezésére*" – írta Faragho Kodolányi ellenállási tevékenységének igazolására 1945-ben.

40 Vö. Gyenes Antal vallomása 1947. január 18. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9 V-2000/33. 196.; Tóth János vallomása 1947. február 23. ÁBTL 3. 1. 9. V-2000/20. 196.

41 Kodolányi János: Szilveszteri számvetés. Csűrös 2001, 139–140.

42 Kodolányi 1988, 123.

Kodolányi – Faragho javaslatára – akarattyai nyaralójába vonult vissza. „*Faragho utasította a kenesei csendőrőrsöt, állandóan tartsák szemmel a házunkat, és ha tudtukra jut, hogy apámat a németek le akarják tartóztatni, előzzék meg őket, s tartóztassák le ők.*"[43] – idézte meg a korabeli eseményeket az író leánya, Júlia. De ahogy Kodolányi *Szilveszteri számvetés* című írásában maga is megfogalmazta: „*Akarattyán visszavonultan éltem, de azért nem éppen tétlenül.*"[44] Igyekezett minél intenzívebb kapcsolatot tartani a hasonlóan gondolkodó barátaival, 1944. június 2-án pedig egy konspiratív keretek között tartott írógyűlést hívott össze a Rákóczi út 20. szám alá a kialakult helyzetben a politikai álláspontok megvitatása és a helyes írói magatartás összehangolása végett. Kodolányi azt javasolta a jelenlévőknek, hogy miután a Sztójay-kormány alkotmányellenes, ne vállaljanak részt e német bábkormány alatt a közéletben.[45]

Kodolányi a Függetlenségi Mozgalomtól a legfontosabb megbízatását 1944. július közepén kapta. Faragho kohárimajori tanyáján Szent-Iványi Domokos részvételével tartott bizalmas tanácskozáson bevonták a fegyverszüneti tárgyalások előkészítésébe, és megbízták, hogy a szükséges politikai és társadalmi intézkedésekre vonatkozóan készítsen egy memorandumot. „*Egyszer aztán [Faragho] bizalmas találkozásra vitetett magához a kocsiján. […] Elemeztük a világpolitikai helyzetet, az erőviszonyokat, a katonai állapotot, a magyarság belső bajainak, nehézségeinek ijesztő tömegét. […] Ekkor megtudtam, kik azok a tábornokok, akik az országot gyökeresen más irányba akarják fordítani. A nehézségek legyűrhetetlennek látszottak. Kiút alig mutatkozott a zsákutcából. Ekkor kaptam a megbízatást, hogy készítsek memorandumot, hogyan látom az ország állapotát mint író, s mit kellene szerintem tenni, hogy kilábaljunk a katasztrófa mindent elsöpréssel fenyegető földindulásából. A memorandumot kétnapi lázas munkával Akarattyán el is készítettem. Akkor úgy láttam, mindennél fontosabb, hogy azonnal »tárgyalóképes féllé« tegyük az országot. […] Direkt akciót ajánlottam, […] s a háborúból való azonnali kiválás*

43 Kodolányi 1988, 124.
44 Csűrös 2001, 141.
45 Vö.: Kodolányi János levele Fischer Béla pécsi főispánhoz, 1944. július 10. idézi: Kodolányi 1988, 129–132.; Csűrös 2001, 141.

biztosítására a legradikálisabb belső reformokat és demokráciát. […] Később a fiatal Horthy egyik megbízottja fölkeresett, és közölte velem, hogy a memorandum a kezében van, s a titkos munka folyik."[46]

Kodolányi memoranduma – amelynek eredeti példánya máig nem került elő, így csupán tartalmi összefoglalók állnak rendelkezésre[47] – nem a németekkel való szakítás szükségessége mellett érvel, ezt vitathatatlan kiindulópontnak tekintette. Mint írja: „*E feladat szükséges és elodázhatatlan voltáról felesleges vitázni.*" A jelen helyzetben a két kulcskérdés: képes-e a magyar elit félelmein és fenntartásain átlépve együttműködni a Szovjetunióval, továbbá, hogy képes lesz-e ezt a fordulatot a magyar társadalomra támaszkodva végrehajtani. Kodolányi kimondja, hogy lépni az ország vezetőinek kell, a kulcs a politikusok és a katonák kezében van. Ugyanakkor, ha ők elszánják erre magukat, ebben lépésükben a társadalom követni fogja őket. De nem elég ezt a társadalmi támogatást megnyugodva nyugtázni. A kiugrás előfeltételét jelentő fegyverszünet megkötése diplomácia feladat, ennek tető alá hozása a politikai elit dolga. De a kiugrást a társadalommal való szerves együttműködésben kell végrehajtani: „*széles alapon nyugvó demokratikus kormányt kell alakítani, fősúllyal a munkásság és a parasztság tömegeire támaszkodva.*"[48] A hadsereg Horthy parancsát követő átállásának végrehajtása a magyar katonai elit, a magyar tisztikar feladata, de emellett szükséges a munkásság bevonása és felfegyverzése, hogy az átállást egy fegyveres felkelés is kísérje: „*Fel kell fegyverezni a munkásságot, hogy a németekkel szemben az ország belsejében erőt tudjunk mutatni.*"[49]

A nyolcvan oldalas tervezet fontos kiindulópontja lett a kiugrás politikai előkészítésének. Faragho annak egyik közvetlen eredményeként tartotta számon a megszállás után elfogottak egy részének szabadon bocsátását. „*A memorandumban foglalt követelményeknek megfelelően megindítottuk az internáltak szabadon bocsátásának kieszközlését […] Így többek között éppen Kodolányi javaslatára szabadítottam ki nagy nehézségek és veszélyes utánajárás után Somogyi*

46 Az 1945. május 5-én írt beszámolót idézi. Kodolányi 1988, 125–126.
47 Csűrös 2001, 141–142.; Darvas 1945, 119–122.
48 Csűrös 2001, 141.
49 Csűrös 2001, 141.

Miklóst, Veres Pétert. Az egyetemi ifjúság két vezető egyéniségét sikerült kiszabadítanom, szintén Kodolányi javasolta őket."[50] A Magyar Front a megszállás következtében az illegalitásba kényszerült demokratikus pártokat tömörítette, és egy sikeres kiugrás esetén a „*széles alapon nyugvó demokratikus kormányt*" jelentette volna. „*A Magyar Front emlékirata egész mivoltában egyezik az én memorandumommal. A követelések pontjai pedig szóról szóra azonosak.*"[51] – emlékezett vissza később Kodolányi munkája jelentőségére.

A hivatalos delegáció Faragho Gábor vezetésével, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza részvételével szeptember 28-án indult a fegyverszüneti tárgyalásokra Moszkvába.[52] Október 11-ére megszületett az előzetes fegyverszüneti megállapodás, melyet Horthy Miklós táviratilag elfogadott, és a bizottság tagjai ünnepélyes keretek között aláírtak. Életbe lépni azonban nem tudott. 1944. október 15-én a nyilas puccs eltávolította Horthy Miklóst a hatalomból. A kiugrás nem sikerült, Magyarország maradt a háborúban a németek oldalán. A Magyar Függetlenségi Mozgalom vezetői és kapcsolatrendszere menekülni kényszerült, néhányan pedig csatlakoztak a Bajcsy-Zsilinszky-féle Nemzeti Felszabadító Bizottság munkájához és a fegyveres ellenálláshoz.

A háború vége azonban számukra nem a megnyugvást és a bátor szerepvállalásért kapott elismerést hozta, hanem éppen ellenkezőleg. A kommunista diktatúra első koncepciós persorozatának áldozatai a Közösség és a Függetlenségi Mozgalom szereplői voltak. 1947-ben mint „fasiszta összeesküvőket" a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával ítélték el őket. Közülük sokan bő két évvel korábban még mint „antifasiszták" a Gestapo vagy a nyilasok foglyai voltak. De e perek során az ellenállási tevékenységre is kimondták az ítéletet. Részlet a közösségi pereket értékelő állambiztonsági jelentésből: „*A vizsgálatot végző hatóságok visszautasították a gyanúsítottak azon védekezését, hogy részt vettek az ellenállási mozgalomban. […] Elvi alapállás az, hogy nem nevezhető ellenállásnak a Horthy környezetével összefüggésbe hozható németel-*

50 Csűrös 2001, 142.
51 Csűrös 2001, 142.
52 Szent-Iványi 2016, 184–287.

lenes próbálkozás."[53] Ezen érvelés szerint tehát az ellenállásnak minden olyan formája, amely bármi módon kapcsolatba hozható „a horthysta elemekkel", államilag engedélyezett tevékenységként értelmezendő, tehát „a Horthy-fasizmus" megnyilvánulása. Egy olyan országban, ahol a politikai elit köreiben működik a hitleri politikával szembeni szervezkedés egyik gócpontja, ezen elit és bármiféle ellenállási csoport között kapcsolatot találni csak szándék kérdése. Az ellenállásnak azonban ez az értelmezése '45-től körvonalazódott, '47-ben kimondatott, és a rendszer fennállásáig érvényben volt, mégpedig azon érvelésre alapozva, amelyet a jelentés így fogalmaz meg: „*Szocialista történettudomány feltárása következtében kimutatható, hogy a Horthy rendszer uralkodó körei »ellenállás« jogcímén a hatalom átmentése érdekében tevékenykedtek.*"[54]

53 ÁBTL 2. 1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.

54 Ua.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy 2005. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.

Beretzky 2005. Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartnes Elemér – Magyarország-kép változó előjelekkel, 1905–1945*. Akadémia, Budapest, 2005.

Bokor – Mester 1982. Bokor Péter – Mester Miklós: Egy naiv ember – bársonyszékben. In: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén – Interjúk egy filmsorozathoz*. RTV–Minerva–Kossuth, Budapest, 1982.

Csűrös 2001. Csűrös Miklós (szerk.): *Kodolányi János – Én vagyok*. Nap Kiadó, 2001.

Darvas 1945. Darvas József: *Város az ingoványon*. Budapest 1945.

Fodor 2008. Fodor Miklós Zoltán: Az Etelközi Szövetség története. In: Bugyinszki Istvánné – Dr. Matits Ferenc (szerk.): *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve.* Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2008. 118–156.

*H*ámori 1997. Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium létrehozására Magyarországon – A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938-1941. *Századok,* 131. (1997) 353–380.

Haraszti 2007. Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából – Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Corvina, Budapest, 2007.

Kodolányi 1988. Kodolányi Júlia: *Apám*. Magvető Kiadó, Budapest, 1988.

Kővágó 1994. Kővágó József: *Emlékezés a Náci-ellenes Magyar katonai Ellenállásra*. Püski, Budapest, 1994.

Macartney 1956. Macartney, C. A.: *October Fifteenth* I-II. Edinburgh, 1956.

Mester 1937. Mester Miklós: *Autonóm Erdély*. Budapest, 1937.

Mester 2012. Mester Miklós: *Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2012.

Mester 2018. Mester Miklós: *Küzdelem a nemzeti munkaállamért – Társadalompolitikai írások, 1932-1945*. Magánkiadás, Budapest, 2018.

Molnár 2001. Molnár Sándor: Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In: Vigh Károly (szerk.): *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Századvég, Budapest, 2001. 31–92.

Nyári 2015. Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig – Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941.* Kairosz, Budapest, 2015.

Petrás 2019. Petrás Éva: Egy tudós útja a szociálpolitikától a kereszténydemokrácia felé – Kovrig Béla portréja. In: Uő. (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 107–123.

Saláta 1989. Saláta Kálmán: *Fejezetek a Független Kisgazda Párt 1945-ös küzdelmeiből.* Occidental Press, Washington, 1989.

Schmidt 1990. Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? – A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva, Budapest, 1990.

Szekér 2013. Szekér Nóra: Adalékok a történelmi fogalmak bonyolultságához. In: Kahler Frigyes – Bank Barbara (szerk.): *Utak és útkereszteződések*, TITE, Budapest, 2013, 215-235.

Szekér 2017. Szekér Nóra: *Titkos társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017.

Szekér é.n. Szekér Nóra: *Kodolányi János és a magyar függetlenségi gondolat.* In: Kodolányi János: *Én vagyok – Emlékkötet Kodolányi János halálának 50. évfordulójára.* Megjelenés alatt.

Szent-Iványi é.n. Szent-Iványi Domokos: *A magyar függetlenségi mozgalom igaz története 1939–1945*. Kézirat.

Szent-Iványi 2013. Szent-Iványi, Domokos: *The Hungarian Independence Movement, 1936-1946*. Hungarian Review Books, Budapest, 2013. 196–202.

Szent-Iványi 2016. Szent-Iványi Domokos*:* Visszatekintés, 1941–1972. *Magyar Szemle*, (2016.) 41–47.

TEISZLER ÉVA

A SZENT ISTVÁN-EMLÉKÉV MARADANDÓ ALKOTÁSAI

Államalapító királyunk, I. (Szent) István (1001–1038) halálának 900 éves évfordulójára jubileumi évet hirdetett a magyar katolikus egyház, s mivel ebben az esztendőben Budapesten zajlott a 34. nemzetközi eucharisztikus kongresszus is, 1938-at kettős szentévvé nyilvánította. A kerek évfordulóra a magyar állam a Szent István-emlékév megrendezésével készült.

E három rendezvénysorozatot, noha szellemiségük erősítette egymást,[1] bizonyos értelemben önállóaknak kell tekintenünk, hiszen külön-külön szervezőbizottságokkal rendelkeztek,[2] és főbb eseményeik egymástól eltérő időben zajlottak.[3] Az utókor emlékezete a korabeli sajtóval összhangban[4] mégis egybemossa őket, különösen a jubileumi év és az emlékév történéseit. Ez nem csoda, hiszen mind az emlékév, mind a jubileum a legteljesebb kormányzati támogatást élvezte politikai és anyagi értelemben egyaránt,[5] s üzenetük – különö-

1 Ligeti 2018.

2 Az emlékév rendezésével a Szent István Emlékév Országos Bizottsága (fővédnök: Horthy Miklós), valamint az ennek alárendelt Országos Végrehajtó Bizottság, az eucharisztikus kongresszus szervezésével a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus Előkészítő Főbizottsága (fővédnök: Purgly Magdolna, Horthy Miklós felesége), míg a jubileumi év rendezvényeinek szervezésével az Actio Catholica volt megbízva.

3 Az eucharisztikus kongresszus 1938. május 25-29. között zajlott Budapesten. Másnap, 1938. május 30-án kezdődtek a jubileumi év hivatalos rendezvényei. A Szent István-emlékév központi eseményei augusztus 15–22. között folytak.

4 L. pl. Szent István országa. *A Pesti Hírlap Naptára, 1938*. 113–120.

5 L. *Állami költségvetés az 1937/38. évre. Sommázat*. 15, 74.; *Állami költségvetés az 1938/39. évre. Sommázat*. 15, 72.; *Állami költségvetés az 1939. évi julius hó 1. napjától az 1940. évi*

sen a magyarság számára – azonos volt. A három rendezvénysorozat egységes ünneppé válását elősegítette közösen tartott és egymást kísérő rendezvényeik folyamatossága is.

Az eucharisztikus kongresszussal egybekapcsolt jubileumi év és emlékév óriási külföldi érdeklődést irányított hazánkra, kitörési lehetőséget kínálva a nemzetközi elszigeteltségből. A világsajtóban való hangsúlyosabb megjelenés alkalmat teremtett Magyarország talpra állásának érzékeltetésére, védőbástya szerepének megvilágítására,[6] de egyúttal Budapestnek mint világvárosnak és a magyar kultúrának a megismertetésére is.[7]

A trianoni traumát elszenvedett magyarság számára a Szent István-év elsősorban a belső megújulás erejét jelentette. Az új államhatárok megvonásával a kint és a bent maradottaknak a lelki-szellemi-történelmi összetartozás élményét-tudatát adta, s a reményt üzente, hiszen államalapító szent királyunkat és tevékenységét a középkor óta kultikus tisztelet övezte, halálának 900. évfordulója a szétszakított nemzet számára lehetőséget adott a Szent István-i állameszme felidézésére, s az ezen alapuló békés revíziós törekvések eszmei megerősítésére.[8] A katolikus egyházzal együtt tartott állami, továbbá a költségvetési támogatást is élvező önálló, egyúttal a helyi és országos politikai vezetés részvételével zajló jubileumi rendezvények a kormányzat és az egyház történelmi léptékben már tapasztalt, összehangolt tevékenységét demonstrálták, és vetítették előre a későbbiekre. Ezt utóbb igazolta az 1938 és 1941 között visszatért területek szentszéki támogatással megvalósult egyházkormányzati reintegrálása[9] is. Eközben az állam által meghirdetett emlékév a magyarságot egyéb tekintetben is összekovácsolta. A katolikus egyház által szervezett megemlékezések és ünnepségek ugyanis önmagukban véve nem tudták volna teljes mértékben átfogni a nemzet egészét. A

december hó 31. napjáig terjedő 1939–1940. számadási időszakra. 15.

6 Várkonyi 1963.

7 Vass 2003.

8 *A magyarországi evangélikus egyházegyetem 1938. évi november hó 12. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. 4–5. https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1938_11_12/?query=eml%C3%A9k%C3%A9v&pg=3&layout=s (letöltés ideje: 2020. március 25.)

9 Gergely 1999.

protestáns felekezetek és a zsidók a kialakult helyzetben nem voltak képesek egy katolikus dominanciával megvalósuló nemzeti és vallási ünnephez csatlakozni, a történelmi múlthoz való kapcsolódásuk kinyilvánítására és megélésére részükről az egyetlen járható út az évforduló pusztán nemzeti ünnepként történő megülése lehetett.[10] Az állami rendezvények szerepe ezért a belső megújulás szempontjából legalább annyira hangsúlyosnak tekinthető, mint az eucharisztikus kongresszus magyarországi megrendezésének 1938-ra időzítése a külföld tekintetében.

A hazai kormányzat a korabeli társadalmi igényekre reflektálva a nemzetpolitikai hangsúlyok tőle elvárt kijelölése mellett az emlékezetpolitikai kívánalmaknak is eleget kívánt tenni, ezért törekedett arra, hogy az 1938-as évek eseményeit és azok üzenetét megörökítse az utókor számára. Az emlékév eseményeiről önálló kötet jelent meg,[11] Szent István emlékére történelmi monográfia,[12] számos tanulmány, cikk és egyéb kiadvány készült.[13] Az MTI hivatalos tudósításai alapján az országos napilapok, valamint a megyei, helyi és felekezeti újságok folyamatosan közöltek beszámolókat, a rádió rendszeresen szórt tematikus és hírműsorokat, a jelentősebb ünnepségekről mozgóképfelvételek készültek,[14] Szent Istvánról állami megrendelésre kultusz- és riportfilmet forgattak.[15]

Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szent István-emlékév alkalmából kiírt zenei pályázata 1937. december 1-jén jelent meg a Budapesti Közlönyben.[16] A három kategóriában meghirdetett felhívásra összesen 28 pályamű érkezett be, közülük 8 oratórium, 9 ének- és zenekarra, 10 négytételes zenekarra és egy énekkarra írott mű.[17]

10 Giczi 2010; Csíky 2016 – különösen: 70–78. Vö. Tóth 2012–2013.
11 Moravek 1940.
12 Serédi 1938.
13 Ezek összeállítása önálló bibliográfiában lenne csak lehetséges, ezért ehelyütt csupán néhány példát említünk meg. Hóman 1938.; Kuthy 1938.; *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok*, 6. (1938) 21–24. sz. 1938. Rendkívüli szám; *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok*, 7. (1939) 25–28. sz.; Dénes és mtsi 1938.; Komoróczy 1938.; Clauser 1938.; Lukinich 1938.
14 Demeter 2000.; https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2930 (letöltés ideje: 2020. március 20.); Moravek 1940, 67–73.
15 Moravek 1940, 56–58.
16 Zenei pályázat. 14.393/1937. III. szám. *Budapesti Közlöny* 1937. december 1. 4.
17 Moravek 1940, 53–55.

Az emlékévet két különböző sorozatban megjelenő postabélyeggel is emlékezetessé tették. Az első 1, 2, 4, 5, 10, 16, 20, 25, 30, 32, 40, 50 és 70 filléres bélyegek, melyek már 1938. január 1-jétől forgalomban voltak,[18] Légrády Sándor[19] festő-, ötvösművész, grafikus és bélyegtervező tervei alapján készültek,[20] míg a második, csak augusztus 12-től[21] használatba bocsátott, 100% feláras sorozat tervezője Diósy Antal[22] Munkácsy-díjas festő és grafikus volt.[23] Az egész évben értékesített változatból a trónon ülő Szent István alakját ábrázoló 20, valamint a Szent Koronát ábrázoló 70 filléres példányokat – több próbanyomat készítése után – változatlan grafikával, de eltérő színekkel később újranyomták „Hazatérés 1938" felirattal. Ezt a bélyegpárt a felvidéki bevonulással csaknem egy időben, december 1-jén[24] hozta forgalomba a Magyar Királyi Posta, s 1939. június 30-ig volt használatban.[25]

Az emlékév tiszteletére 600 ezer darab,[26] a gyűjtők által „Szent István 5 Pengős" néven ismert pénzérmét bocsátottak ki, melyek az akkoriban használatos ötpengősnek feleltek meg súlyban, méretben és ezüsttartalomban egyaránt (640 ezrelékes ezüstből, 25 gramm súllyal). A forgalmi érméhez Berán Lajos[27] szobrász, éremművész, az Állami Pénzverde fővésnöke kétféle tervet és több próbanyomatot készített. Ezek közül a díszes peremmel rendelkező, előlapján a címert Magyar Királyság felirattal megjelenítő, kétoldalt évszámmal jelölt, a címer alatt értékjelzéssel ellátott, míg a hátlapon Szent István 969 + 1038 fel-

18 Kisfaludi 1997, 287.

19 http://lexikon.katolikus.hu/L/L%C3%A9gr%C3%A1dy.html (letöltés ideje: 2020. március 12.)

20 A M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter 124.000/1937. IV. 3. számú rendelete. *Budapesti Közlöny*, 1937. december 2. 2–3.

21 Kisfaludi 1997, 289.

22 Fitz 1999, 474–475.

23 A M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter 108.747/1938. IV. 3. számú rendelete. *Budapesti Közlöny*, 1938. augusztus 18. 1–2.

24 Kisfaludi 1997, 290.

25 Kostyál 2013.

26 1938. évi IX. törvénycikk indokolása Szent István király emlékére ötpengős ezüstérmék veréséről (https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93800009.TVI&targetdate=&printTitle=1938.+%C3%A9vi+IX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev letöltés ideje: 2020. március 6.)

27 Éber 1935, 99–100.

iratú, Szent István jobbra néző portréját és a tervező nevét feltüntető változatot sokszorosították.[28] A közforgalomba nem került típusról az eredeti verőtövek és próbaveretek felhasználásával az ARTEX Külkereskedelmi Vállalat az 1960-as években külföldi értékesítés céljára sorozatot adott ki. A gyűjtők körében „Álló Szent István" 5 és 100 Pengős néven ismert érméket ezüstből és aranyból verték, előbbinek csegely változata is létezik (csegely Szent István 5 Pengős). Előlapjuk a forgalmi érméével megegyező, – az arany változat 100 pengős értékjelzésének kivételével – hátlapjukon Szent István balra forduló, álló alakja látható „Készült Szent István halálának 900. évfordulójára" körirattal. A 4000 körüli darabszámban kiadott Álló Szent István ezüst érme mérete és súlya a forgalomba hozott ezüstpengőével azonos, míg a kevesebb, mint 1100 darabban nyomott csegely változat több, mint 50 grammot nyom. Arany 100 pengősből mindössze 89 készült, 28,96 gramm súllyal.

A forgalmi érmék mellett többféle emlékérem, valamint bronzplakett készült. Számos egyesület, város saját érmét bocsátott ki erre az alkalomra. A városi emlékérmék közül legismertebbek a két kiemelt ünnepi helyszín, a Székesfehérvár (tervezője: Madarassy Walter) és Esztergom (tervezője: Hellebrand Béla) által vésetettek, az emlékplakettek közül pedig a Budapest székesfőváros által készíttetettek (tervezői: Ispánky József és Madarassy Walter).[29] Ezeket az érmeket és plaketteket elsősorban a helyszínen megforduló díszvendégeknek szánták ajándékozásra.

A képzőművészeti alkotások elkészítésére kiírt pályázatok közül legnagyobb számban a 6000 pengő összdíjazású festészeti pályázatra érkeztek pályaművek,[30] melyeket a Műcsarnokban 1938. május–júniusban megrendezett Szent István-kiállításon tettek közszemlére. Összesen 38 festőművész 58 pályamunkáját lehetett ekkor megtekinteni a pályázaton kívül beérkezett, valamint a katolikus püspöki kar jubileumi év alkalmából meghirdetett pályadíjára benyújtott, ugyanitt kiállított alkotások mellett. A miniszteri pályázat legkivá-

28 A m. kir. pénzügyminiszter 1938. évi 72.042. számú rendelete. *Magyarországi rendeletek tára* 72. (1938) 1–3. füzet. 1728. (274. szám).

29 A művészekre és plakettjeikre vonatkozóan l. Kaposi 2008, 24., 37., 67.

30 *Budapesti Hírlap* 57. (1937) 244. sz. 11.

lóbb falfestményterv jutalmát Aba Novák Vilmos nyerte el a székesfehérvári mauzóleum számára készített Szent István-kompozíció tervével, a legkiválóbb festmény díját pedig Szőnyi István kapta István apoteózisa című műve egy jelenetéért.[31]

Az állam a legkiválóbbnak ítélt munkákat, valamint a meghívásos pályázat vagy megbízás alapján készült alkotásokat azon vidéki városoknak kívánta adni, amelyeket Szent Istvánhoz valamilyen különleges emlék kötött. Ennek feltétele az volt, hogy a megajándékozott település a maga erejéből is késznek mutatkozzon egy hasonló értékű alkotás létesítésére.[32] Így részesült dombormű adományozásában többek között Baja, Debrecen, Esztergom, Kalocsa vagy Sopron. Festményt szántak például Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Komárom, Miskolc, Szombathely, Vác számára. Ezek egy része azonban a háborús viszonyok közepette megsemmisült (pl. Döbrentei Gábor festménye a szombathelyi Városházán), esetleg el sem készült (Kassa), vagy később nem jutott el rendeltetési helyére (pl. László és Géza hercegek vadászata és a székesegyház alapítása című. 300x500 cm-es olajfestmény a váci közgyűlési terembe).[33]

A városoknak juttatott művek közül különlegességüknél fogva külön figyelmet érdemelnek a gobelinek. A Győr (Remsey Jenő), Nyíregyháza (Ferenczy Noémi), Pécs (Domanovszky Endre), Szeged (Pekáry István), Székesfehérvár (Pekáry István) és Szombathely (Basilides Barna) polgármesteri szobáiba szánt hímzések közül több ma is nagy becsben tartott, és kiállítások alkalmával látható.[34]

A helyi és állami megrendelések következtében megsokasodtak a köztéri alkotások is. Számos városban avattak Szent Istvánt és életművét megörökítő szobrokat (pl. Székesfehérvár, Szombathely, Kalocsa, Veszprém), vagy építettek díszkutat (pl. Kaposvár, Máriaremete, Szombathely). Ugyancsak jelentős mennyiségben készültek az évforduló emlékére szekkók és freskók, a legnevesebb művészek mellett (Aba Novák Vilmos – Székesfehérvár, Pannonhalma, Buda-

31 Komáromi Kacz és mtsi 1938.; Moravek 1940, 30–32.
32 Moravek 1940, 29–30.
33 Schleininger 2007, 42.
34 Zombori 2001.; https://www.szekesfehervar.hu/szekesfehervar-multja-elevenedik-meg-a-varoshazan-talalhato-fali-textilen (letöltés ideje: 2020. június 2.)

pest – Városmajor) lehetőséget adva a még kevésbé ismert művészek számára is (pl. Jeges Ernő: Szent István építi Székesfehérvárt; Bakonysárkány, római katolikus templom).[35]

A köztéri alkotások jól illeszkedtek az 1930-as években meginduló, s az emlékévre kicsúcsosodó városfejlesztések programjába. Különösen élen járt ebben a tekintetben az emlékév egyik kiemelt helyszíne, az ekkoriban modern várossá alakult Székesfehérvár,[36] valamint a Vár és környéke megújulásán igyekvő és a Szent István-völgyhíd megépítésén serénykedő Veszprém.[37] Jelentősebb beruházást, átalakítást nem igényeltek, a helyi társadalom emlékezetében mégis mély nyomott hagytak az emlékév alkalmával átnevezett vagy elnevezett utcák (pl. Győr, Kalocsa), városnegyedek (pl. Eger).

A fentebb általánosságban ismertetett maradandó értékű alkotások összegyűjtése, történeti értékű feldolgozása sajnos még napjainkban sem történt meg. Az elmúlt évtizedekben a helytörténeti kutatás néhány érdekességet ugyan feltárt e témában,[38] azonban átfogó ismertetésük még várat magára.

35 P. Szűcs 1987. passim; Sasvári 1996, 50–56.; Dupák 1996. passim.
36 Demeter 2000, 9–44.; Demeter 2017 – Gelencsér 2002.
37 Csiszár 2010.
38 Néhány példa: Varga 2002; Petrov 2006, Melléklet. 1.; Tóth G. 2008, 345–379.; Horváth M. – Pintér 1996. 623.; Csécs 2000.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Clauser 1938. Clauser Mihály: *Régi Szent István-imádságok és énekek*. Budapest, 1938.

Csécs 2000. Csécs Teréz: Szent Istvánról és az államalapításról a Tudományos Gyűjteményben. *Arrabona,* 38. (2000) 1–2. sz. 195–218.

Csiszár 2010. Csiszár Miklós (szerk.): *Válság után – háború előtt. Veszprém az 1930-as évek végén*. Veszprém, 2010.

Csíky 2016. Csíky Balázs: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténeti Szemle,* 17. (2016) 2. sz. 60–78.

Demeter 2000. Demeter Zsófia: „Alba Regia él és ünnepel". Az 1938-as Szent István-év Székesfehérváron. *Honismeret,* 28. (2000) 4. sz.

Demeter 2017. Demeter Zsófia: „*Szent Istvánhoz méltó emlék*" *Városfejlesztés két ünnep között Székesfehérváron.* (Műhelytanulmányok a Műemléki topográfiához 6.) Székesfehérvár, 2017.

Demeter – Gelencsér 2002. Demeter Zsófia – Gelencsér Ferenc: Örvendezz, királyi város! (Székesfehérvér anno… 2.) Székesfehérvár, 2002.

Dénes és mtsi 1938. Dénes Gizella – Zaymus Gyula – Erdősi Károly – Fertsek Ferenc (összeáll.): *Szent István naptár az 1938. évre*. Budapest. 1938.

Dupák 1996. Dupák Gábor: Salgótarján történelmi kronológiája I. A kezdetektől 1944-ig. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 20.) Salgótarján, 1996.

Éber 1935. Éber László (szerk.): *Művészeti lexikon* 1. Budapest, 1935.

Fitz Péter 1999. Fitz Péter (főszerk.): *Kortárs magyar művészeti lexikon* 1. Budapest, 1999.

Giczi 2010. Giczi Zsolt: A magyarországi katolikusság 1937–1938-as kettős szentéve és a protestánsok. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt *negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, 2010. 223–232.

Horváth M. – Pintér 1996. Horváth M. Ferenc – Pintér Tamás (összeáll.): *„Késő maradékainknak tétessen jegyzésben". Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990.* (Váci Történelmi Tár 1.) Vác, 1996.

Hóman 1938. Hóman Bálint: *Szent István*. Budapest, 1938.

Kisfaludi 1997. Kisfaludi Júlia (összeáll.): *Postatörténeti kronológia 1919-től*

1938-ig. Budapest, 1997.

Kaposi 2008. Kaposi Endre: Képzőművészek Esztergomban a 20. században. *Art Limes,* 5. (2008) 15. sz.

Komáromi Kacz és *mtsi 1938.* Komáromi Kacz Endre és mtsi.: *A Szent István király halálának kilencszázéves évfordulója alkalmából rendezett Szent István kiállítás képes tárgymutatója. 1938 május–június*. Budapest, Műcsarnok, 1938.

Komoróczy 1938. Komoróczy György: *A kereskedelem és ipar Szent István korában*. Budapest, 1938.

Kostyál 2013. Kostyál Ferenc: A „HAZATÉRÉS 1938" feliratú bélyegpár. *Philatelica,* 13. (2013) 1. sz. 5–17.

Kuthy 1938. Kuthy István: Szent István király tiszteletét őrző egyházi műemlékeink Székesfehérvárott. *Székesfehérvári Szemle*, (1938) 1–2. sz. 16–23., 3–4. sz. 56–68.

Gergely 1999. Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhaz-1/ch02s07.html (letöltés ideje: 2020. március 25.)

Ligeti 2018. Ligeti Dávid: Trianon az eucharisztia budapesti világünnepének fényében 1938-ban. *Trianoni Szemle,* 10. (2018) 3–4. sz. 223–230.

Lukinich 1938. Lukinich Imre (szerk.): *Emlékezés Szent István királyról és birodalmáról*. Budapest, 1938.

Moravek 1940. Moravek Endre (összeáll.): *A Szent István Emlékév*. Szent István Emlékév Országos Bizottsága, Budapest, 1940.

Sasvári 1996. Sasvári Edit: „Vég nélkül tékozlom magam szerte…" Aba Novák Vilmos székesfehérvári falképeiről. In: *Szent István király és Székesfehérvár.* (A Szent István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat 43.) Székesfehérvár, 1996. 50–56.

P. Szücs 1987. P. Szücs Julianna: *A „római iskola"*. Budapest, 1987.

Schleininger 2007. Schleininger Tamás (közread.): A Szentendrei Festők Társaságának jegyzőkönyvei, 1928–1951. In: Bodonyi Emőke – Tóth Antal (szerk.): *A Szentendrei Művésztelep és a Szentendrei Festők Társaságának iratai és dokumentumai 1926–1951*. (Szentendrei Múzeumi Füzetek 4.) Szentendre, 2007. 10–73.

Serédi 1938. Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I–III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938.

Tóth G. 2008. Tóth G. Péter: Egy elfelejtett emlékmű. Adalékok a veszprémi Hősök Kapuja történetéhez. „Hősi emlékmű"-tervek Veszprémben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 25. Veszprém, 2008. 345–379.

Tóth 2013. Tóth Krisztina: Akik nem voltak ott az 1938-as eucharisztikus világkongresszuson. A román görög katolikus püspökök távolmaradása. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények.* 2012–2013. évi összevont szám. Budapest, 2013.

Varga 2002. Varga Éva: A Szent István emlékév Kaposvári riportképei. *Somogyi Múzeumok Közleményei,* 15. (2002) 247–255.

Vass 2003. Vass Erika: Kitágult világ. Az 1938-ban, Budapesten rendezett eucharisztikus világkongresszus a turizmus szemszögéből. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, Képe(in)k.* (Tabula Könyvek 5.) Budapest, 2003. 97–107.

Várkonyi 1963. Várkonyi András: Pacelli eucharisztiája. A budapesti Eucharisztikus Kongresszus 25. évfordulóján. *Világosság*, 4. (1963) 5. sz. 278–283.

Zombori 2001. Zombori István (szerk.): *Szent István emlékezete falikárpitokon*. Szeged, 2001.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

KORMÁNYZATI TÖREKVÉSEK A SZÉLSŐJOBB VISSZASZORÍTÁSÁRA AZ 1939-ES PÜNKÖSDI VÁLASZTÁSOKON

Szélsőjobboldali mozgalmak és szerveződéseik az 1930-as évek első felében

A magyar politikai életben és a társadalom különböző rétegeiben fokozatosan megjelenő szélsőjobboldali szerveződéseknek és mozgalmaknak az 1930-as évek elejétől egyre jobban érezhető aktivitása leginkább az alábbi tényezőkkel volt magyarázható:

1. Az olasz fasizmus hatása a magyar politikára és a társadalomra. Ennek előzményei az 1927-től mind szorosabbá váló olasz-magyar kapcsolatokban keresendők.[1] Az Olaszországgal kötött megállapodások azt a reményt keltették a magyar politikai elitben és a közvéleményben, hogy Olaszország

1 Bethlen István miniszterelnök 1927 áprilisában Rómában, 1928 áprilisában Milánóban, majd 1930 áprilisában ismét Rómában folytatott tárgyalásokat Mussolinival. Bethlen első útján, 1927. április 5-én a felek aláírták a Magyar Királyág és az Olasz Királyság között az állandó béke- és örök barátsági szerződést, amellyel Magyarország kilépett a külpolitikai elszigeteltségből. A tárgyalásokat és azok eredményeit ismerteti Gulyás 2013, 53–59., 70–73.

segítségével a Trianon után külpolitikai karanténba zárt Magyarország ki tud törni a kisantant gyűrűjéből, és egy olyan külpolitikai partnerre tesz szert, amely egyrészt az első világháborús rendezés győztes állama volt, másrészt a nemzetközi életben mind meghatározóbb s elvitathatatlanabb jelentőséggel és szereppel bír. A folyamatosan bővülő és mélyülő olasz-magyar kapcsolatok hatásaként a közvélemény és a politikai élet szereplői megismerték az olasz fasizmus gazdasági sikereit, annak társadalmi lenyomatait, valamint a Mussolini által kiépített, a parlamentáris kereteket felszámoló egypárti modellt bevezető totalitárius politikai rendszert, melyre aztán bizonyos magyar politikai körök mintaként tekintettek, s annak Magyarországra történő adaptálását megvalósítandó céljuknak tűzték ki. Az olasz mintájú fasiszta tömegpárt megteremtése így hamarosan a magyar szélsőjobboldali politikusok egyik fő célkitűzése lett. Ezek az olasz fasizmus hazai meghonosítását célzó pártalakítási kísérletek azonban az 1920-as évek végén csupán elvetélt kísérletek maradtak.[2]

2. A Magyarországra is begyűrűző gazdasági válság. A Magyarországra begyűrűző gazdasági válság hatására a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttere bővült, hiszen a válság nyomán tömegessé váló elszegényedés és a társadalmi, gazdasági perifériára szorulás kedvezett a radikális megoldásokat kínáló politikai erőknek. A középosztályt, a szegényparasztságot, a munkások tömegeit s nem utolsó sorban a társadalom lumpen elemeit megélhetési krízishelyzetbe és egzisztenciális térvesztésbe taszító gazdasági válság így kiváló táptalajt biztosított a szélsőjobboldali mozgalmaknak. Nem véletlen tehát, hogy a gazdasági válság éveiben számos, magukat nemzeti szocialistának valló szélsőjobboldali párt és mozgalom alakult, s valóságos pártgründolási folyamat vette kezdetét. A válság mélypontján, 1931-ben jött létre Böszörmény Zoltán és Meskó Zoltán vezetésével a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt, amely 1933-tól Kaszáskeresztes Mozgalom néven működött. 1932 nyarán alakult meg a jelvényében betiltásáig horogkeresztet viselő Magyar Nemzeti Szocialista Munkáspárt és a Nem-

2 Paksa 2007, 69–70.

zeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt, melyet Meskó Zoltán és gr. Pálffy Fidél jegyzett, majd a gróf Festetics Sándor vezette, 1933 végén megalakuló Magyar Nemzeti Szocialista Párt. A sort még lehetne folytatni, hiszen az önjelölt pártvezérek rendszeresen összekülönböztek egymással, s ilyenkor egyikük elhagyta a pártot, s más néven alapított újat.[3]

3. Az 1930-as évek elejétől kibontakozó németországi fejlemények és a német nemzetiszocialista propaganda. Ezek követendő mintaként szolgáltak a nemzetiszocializmus magyar követőinek. A legtöbb magyar „testvérpárt" átvette a német nácik szociális demagógiáját, azokat megpróbálták a magyar viszonyokhoz illeszteni. De átvették a náci jelképeket, egyenruhájuk követte az SA-ét, s a pártszervezés formáit is igyekeztek meghonosítani.

Az 1935-ös országgyűlési választások és a nemzetiszocialisták szereplése

A magyar nemzetiszocialista mozgalmak első komoly megmérettetésére 1935. március végén, április elején került sor,[4] amikor immár ötödször tartottak országgyűlési választásokat a trianoni keretek közötti Magyarországon.[5] A kormánypárt szélsőjobboldali ellenzékeként fellépő nemzetiszocialisták azonban nem érték el céljaikat, s nem tudták társadalmi támogatottságukat a várt számú parlamenti mandátumra váltani. Pedig a gazdasági válság okozta társadalmi elégedetlenség és a nemzetközi politikai helyzet kínálta kedvező lehetőségek erre alkalmasnak mutatkoztak. A választási kudarc legfőbb okai egyrészt a vezérszerepre törő önjelölt politikusok személyi ellentéteiben, az ebből következő fragmentált pártstruktúrában, másrészt a világos és tartal-

3 A gazdasági világválság idején Magyarországon kibontakozó nemzetiszocialista mozgalmakat ismerteti Paksy 2009, 202–237.; Paksa 2007, 70–71.; Stankovits 1997, 101–103.

4 Az 1935-ös választások politikai előzményeit, a választójogi kérdéseket, a kampányt, valamint a választások eredményeit ismerteti Sipos 1999, 146–175.

5 A trianoni Magyarországon a két világháború között 1920-ban, 1922-ben, 1926-ban, 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben tartottak nemzetgyűlési és országgyűlési választásokat.

mas szociális program hiányában, nem utolsó sorban pedig a választókat mozgósítani képtelen, elégtelen propagandában keresendő. A nemzetiszocialista pártok közül végül a gróf Festetics Sándor vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt jutott be a parlamentbe két képviselői hellyel:[6] Veszprém megye enyingi választókerületéből Festetics Sándor,[7] a debreceni listás választókerületből ifj. Balogh István.[8]

A nemzetiszocialisták 1935-ös választási eredménye, a két megszerzett mandátum szerénynek tűnik ugyan, de ha a nemzetiszocialista pártok (Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Népakarat Párt) támogatottságát vizsgáljuk, akkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyílt egyéni választókerületekben a rájuk leadott szavazatok száma csak két tucattal maradt el a 65 ezer szavazattól, ami a nyílt egyéni szavazatok 4,45 %-át jelentette. A Magyar Nemzeti Szocialista Pártra leadott titkos listás szavazatok száma megközelítette a 18 ezret, ez a titkos listás szavazatok 3,45 %-át adta. Összességében a nemzetiszocialista pártokra közel 83 ezren voksoltak, amely a pártonkénti szavazatok 4,2 %-át jelentette.[9] A megszerzett mandátumok száma és a nemzetiszocialista pártok támogatottsága közötti ellentmondás mögött a többségi elvre épülő választási szisztéma húzódott meg, amely nem preferálta a töredékszavazatokat. Miután azok nem kerültek mandátumosításra, így teljesen elvesztek. A nemzetiszocialisták társadalmi megerősödése és előretörése azonban intő jelként kellett, hogy szolgáljon a többi politikai párt számára.

6 Hubai 2001, I. 59.

7 Festetics Sándor képviselői életrajzát lásd *Országgyűlési almanach. Az 1935–1940. évi országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach)*, Haeffler István (szerk.) Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940. (a továbbiakban *Országgyűlési almanach 1935–1940*) 257–258.

8 Uo. 205.; Jegyezzük meg, hogy Balogh István 1936-ban elhagyta Festetics pártját és Pálffy Fidéllel lépett szövetségre.

9 Hubai 2001, I. 58.

A szélsőjobboldali pártok erősödése az 1930-as évek második felében

Az 1935-ös esztendő nemcsak azért volt fordulópont a hazai nemzetiszocialista mozgalmak történetében, mert először sikerült képviselőt juttatniuk a parlamentbe, hanem mert megjelent a szélsőjobboldali politikai mezőben az a szereplő, aki az elkövetkező tíz évben markánsan befolyásolta, majd uralta a politikai paletta szélsőjobbját. Szálasi Ferencről van szó, aki már 1933 tavaszától egyre nyíltabban fejtette ki politikai nézeteit.[10] Miután 1935. március 1-jén az ígéretes katonai karriert feladó vezérkari őrnagyot kérésére nyugállományba helyezték, március 4-én megalakította a Nemzet Akaratának Pártját,[11] majd még ugyanebben a hónapban megjelentette a párt programját tartalmazó „Cél és követelések" című, 15 oldalnyi brosúrát, amelyhez mellékelte a Nemzet Akaratának Pártja bemutatkozó propaganda szórólapját.

Szálasi az 1935-ös országgyűlési választásokon nem indult, bár Gömbös ajánlott neki helyet a kormánypárt listáján. Ezzel szemben viszont azt a Csoór Lajost támogatta, aki a turai választókerületben indult mandátumért, s aki a Szálasi által létrehozott párt nevéhez hasonló szerveződésnek, a Népakarat Pártjának volt az alapítója.[12] Az 1936. április 2-i időközi választásokon aztán már megmérette magát Szálasi, de csúfos kudarcot szenvedett. A pomázi választókerületben ugyanis a személyére leadott szavazatok száma még az ezret sem érte el.[13] De nemcsak Szálasi nem tudott eredményt elérni, hanem azok a kísérletek is kudarcot vallottak, amelyek 1937 tavaszán a szélsőjobboldali nem-

10 Szálasi első munkája 1933. márciusában jelent meg „*A Magyar Állam Felépítésének Terve 1.*" címmel.

11 A Nemzet Akaratának Pártja programját részletesen ismerteti Paksa 2013, 31–35.; Karsai 2016, 54–57.

12 Csoór Lajos végül a Népakarat Párt színeiben bejutott a parlamentbe, de az őt támogató Szálasi programját megegyezésük ellenére nem képviselte. *Országgyűlési almanach 1935–1940,* 241.

13 Paksa 2013, 42.; Karsai 2016, 60–61.

zetiszocialista pártok egyfajta egyesítését célozták meg. Ráadásul a „szélsőséges izgató" mozgalomnak minősített Nemzet Akaratának Pártját Széll József belügyminiszter 1937. április 16-án feloszlatta. Előző nap pedig Szálasit letartóztatták, majd háromhavi fogházra ítélték.[14]

1937. október 24-én a budai Vigadóban tartott nagygyűlésen mégis úgy tűnt, hogy az összefogásra mindeddig képtelen szélsőjobboldali pártok egy része képes felülemelkedni a személyes ellentéteiken, és ifj. Balogh István, Szálasi Ferenc és Széchenyi Lajos vezetésével létrehozták a Hungarista Mozgalom alcímet viselő Magyar Nemzeti Szocialista Pártot.[15] Az új pártszékház Széchenyi Lajos jóvoltából az Andrássy út 60. szám alatt kapott helyet. A nagy lelkesedéssel megalakított párt azonban alig négy hónap múltán a Nemzet Akaratának Pártja sorsára jutott, miután 1938. február 21-én a Darányi-kormány belügyminisztere arra hivatkozva, hogy a Magyar Nemzeti Szocialista Párt a Nemzet Akaratának Pártja utódpártja, feloszlatta azt.[16] Széll József belügyminiszter immáron másodszor húzta át Szálasiék számításait.

1938 márciusa újabb fordulatot hozott a magyarországi nemzetiszocialista-hungarista mozgalom történetében. Az 1938. március közepén sikeresen végrehajtott Anschluss következményeként Magyarország közvetlen szomszédja lett a német Harmadik Birodalomnak, annak minden következményével. Az Ausztriában lezajló események Magyarországon sem maradtak visszhang nélkül. A szélsőjobboldali mozgalmak ünnepeltek, egyre hangosabbá és követelőzőbbé váltak, s úgy gondolták, közeleg az ő idejük. A szélsőjobb mind hangosabb előretörését Darányi Kálmán miniszterelnök úgy próbálta leszerelni és a mozgalmat alkotmányos keretek közé kényszeríteni, hogy egyfajta kompromisszumos paktumot ajánlott fel Szálasinak, miközben a feloszlatott párt több tucat vezetőjét rendőri felügyelet alá helyeztette. Darányi az 1938. március második felében zajló tárgyalásokat azonban már nem Szálasival, hanem egyik közvetlen munkatársával, a mozgalomhoz 1937-ben csatlakozott Hubay Kálmánnal folytatta. A megállapodás eredményeként az 1938. március 27-i lovas-

14 Paksa 2013, 45.
15 Paksa 2013, 45–46.; Karsai 2016, 79–82.; Paksa 2007, 72.
16 Paksa 2013, 47–48.; Karsai 2016, 60–61.

berényi időközi választásokon a kormánypárt nem állított jelöltet Hubay Kálmánnal szemben, aki így országgyűlési mandátumhoz jutott. Darányi abban bízott, hogy ezzel a lépésével az agresszív utcai politizálás eszközeit markánsan használó szélsőjobboldali mozgalmakat egyrészt a parlamentáris szabályok betartására kényszerítheti, másrészt pedig, hogy parlamenti mandátumok megszerzésének lehetőségét felkínálva sikerül megosztania az amúgy is széthúzó szélsőjobboldali erőket. Darányinak azonban ebben csalódnia kellett, s a szélsőjobb irányába tett politikai gesztusai súlyos hibának bizonyultak.[17]

A parlamenti mandátumhoz jutott Hubay nem sokáig tétlenkedett. 1938. április 4-én „elnöksége és vezetése alatt"[18] megalakította a Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom nevű szervezetet.[19] Szálasi csak május 29-e után tudott belépni a pártba, miután megszűntették az ellene hozott rendőri felügyeletet.[20] A Hubay vezette párt megalakulásával új szakasz kezdődött a szélsőjobboldali mozgalmak történetében, amely egybeesett egyfajta politikai stílusváltással is. A populáris, erőszakos megnyilvánulásoktól sem mentes utcai politizálás helyébe egyre inkább a szalonképesebb parlamenti politizálás került, amely egyben a felkészülés megkezdését is jelentette a következő országgyűlési választásokra.

A nemzetiszocialista-hungarista mozgalom azonban mégsem az 1938. áprilisi névvel és formációban indult a következő parlamenti választásokon. A párt nevét ugyan 1938. november 12-én Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalomra változtatták, de a kormányzati politika bizalmatlanságát ezzel nem tudták eloszlatni. A kormány számos olyan adminisztratív lépést

17 Kerepeszki 2014, 113–114.

18 Karsai 2016, 121.

19 A Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom létrehozásának témájában publikáló történészek általában kifejtik, hogy a párt megalakulását Hubay a képviselőház 1938. április 4-i ülésén jelentette be. Lásd erre vonatkozóan Kerepeszki 2014, 114.; Paksa 2013, 48. Ezzel szemben a *Képviselőházi Napló* 1938. április 5-i bejegyzése szerint Hubay Kálmán számos képviselőtársával együtt igazolatlanul távol maradt az 1938. április 4-i ülésről. Következésképpen a Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom megalakulását sem tudta bejelenteni. *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója.* XVII. kötet. Budapest, 1939. 531.

20 Paksa 2013, 48.

tett, amely megpróbálta a szélsőjobboldali befolyást csökkenteni, s amelyet az adott külpolitikai helyzetben meghozhatott. Ennek egyik példája az egyesületi tagságra vonatkozó rendelkezések ellen vétő köztisztviselők és egyéb alkalmazottak fegyelmi felelősségre vonását szabályozó 3400/1938. M. E. számú rendelet[21] volt, amely egyértelműen a szélsőjobboldali mozgalmak ellen irányult. A rendelet értelmében „Köztisztviselő, vagy más közszolgálati alkalmazott nem lehet tagja olyan pártnak, amely 1. a párttagok részére olyan megkülönböztető öltözetet, vagy öltözködési módot rendszeresít, amely egyenruha látszatát alkalmas kelteni, avagy a párthoz való tartozást szembetűnően kifejezésre juttatja; 2. akár nyílt, akár titkos úton folytatott propagandával, álhírek terjesztésével, célzatos híresztelésekkel a tekintélyek megingatására, az építőmunkához szükséges társadalmi nyugalomnak és fegyelmezettségnek megzavarására törekszik, vagy ha ez a propagandája hatásaiban ide vezet; 3. oly módon folytat szóval, vagy írásban propagandát, hogy az a tömegszenvedélyek, avagy általános nyugtalanság kiváltására alkalmas."[22]

További kormányzati adminisztratív lépésként az 1939. február 16-án hivatalba lépő Teleki-kormány első intézkedéseinek egyikeként, válaszul az 1939. február 3-i Dohány utcai zsinagóga ellen elkövetett és halálos áldozatokat is követelő nyilas merényletre, 1939. február 21-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter rendeleti úton betiltotta a Magyar Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalmat.[23] A kormányzati intézkedésekre demonstrációkkal reagáló tüntetőkkel szemben pedig a rendőrség letartóztatásokkal válaszolt.

A Hubayt védő mentelmi jog azonban lehetőséget biztosított a mozgalom parlamenti vezetőjének arra, hogy a pártbetiltás után néhány nappal, 1939. március 8-án újabb pártot hozzon létre Nyilaskeresztes Párt néven. Hubay a pártalapítást a képviselőház 1939. március 8-i ülésén napirend előtt jelentette be: „T. Ház! Régi parlamenti szokás, hogy midőn a politikai életben egy új párt jelenik meg és az új párt parlamenti képviselettel rendelkezik, a pártnak tagjai parlamenti képviselőjükön keresztül bemutatkoz-

21 *Külügyi Közlöny*, XVIII. évf. 4. sz. 1938. június 10. 16–17.
22 Uo. 17.
23 Karsai 2016, 434.

zanak a t. Ház tagjai előtt. Ennek a régi parlamenti szokásnak teszek eleget, amikor tudomására hozom a t. Háznak, hogy elnökletem alatt vitéz Dobó István nyugalmazott magyar királyi altábornagy, Mokcsay Dezső nyugalmazott magyar királyi ezredes, Bogyay Artúr nyugalmazott magyar királyi huszárezredes, császári és királyi kamarás és Halmay János nyugalmazott százados »Nyilaskeresztes Párt« elnevezéssel új politikai pártot alapítottak s hogy ezt a politikai pártot a magyar országgyűlés képviselőházaiban rajtam kívül Haám Artúr és Rátz Kálmán dr. képviselőtársaim képviselik."[24] A Nyilaskeresztes Párt első országos szintű megmérettetésére hamarosan, az 1939. május 28-29-én rendezett ún. pünkösdi választásokon került sor.

Az 1939-es pünkösdi választások politikai előzményei

A két világháború közötti magyar parlamentarizmus történetében 1938. november második felében valami olyan váratlan és példátlan esemény történt, amely a rendszer fennállásának közel húsz esztendeje alatt addig még sohasem. A kormányzó Nemzeti Egység Pártjából (NEP) november 22-én Sztranyavszky Sándorral[25] az élen előbb 54 képviselő jelentette be távozását, majd másnap követte őket további négy társuk. A kormánypártot elhagyó ún. disszidensek száma a november közepén kilépőkkel együtt így 62 főre emelkedett. A kormánypárt ezzel elveszítette biztos parlamenti többségét. A NEP-nek mindössze 99 képviselője maradt, ami alig haladta meg a képviselői mandátumok 40%-át. Ráadásul a kisebbségbe került kormánypártot 1938. november 23-án már a napirendi vitában 115:94 arányban leszavazta az ellenzék.[26]

24 *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XXII. kötet. Budapest, 1939. 192.

25 *Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet 1931–1936.* Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.) Globus Nyomdai Műintézet Rt., Budapest, 1931. 289–291.; *Országgyűlési almanach 1935–1940*, 373–375.

26 Hubai 2001, I. 61.; Sipos – Stier – Vida 1967, 602–620.

Ezzel kezdetét vette egy több hónapos, a magyar belpolitikát súlyosan megosztó, a radikális jobboldal nyílt és erőszakos fellépését sem nélkülöző kormányválság, amelyből a kiutat Imrédy Béla miniszterelnök távozása, valamint egy új, a politikai élet keresztény-nemzeti, konzervatív erőinek összefogására képes miniszterelnök kinevezése, a kormánypárt újjászervezése, az országgyűlés idő előtt történő feloszlatása és az új választások kiírása jelenthette.

Az országgyűlés feloszlatásáról szóló első hírek már 1939. január közepén felröppentek. A kormánypárti körök ugyan ezt igyekezték cáfolni, de az ellenzéki képviselők a politikai válság megoldási lehetőségeként a ház feloszlatását és az új választások kiírását tekintették egyedüli lehetséges útnak.[27]

Horthy Miklós kormányzó, aki 1938. november végén még támogatásáról biztosította Imrédyt, s nem fogadta el miniszterelnökének lemondását, 1939. január-február fordulóján már maga is belátta, hogy Imrédynek távoznia kell. A kormányzó ugyanis egyre nagyobb aggodalommal szemlélte Imrédy fokozódó diktatórikus megnyilvánulásait, s különösen nehezményezte, hogy a miniszterelnök nem kérte ki államfői hozzájárulását olyan fajsúlyos törvénytervezetek ügyében, mint a készülő földtörvény és a második zsidótörvény. Ilyen előzmények után került sor Imrédy 1939. február 15-i lemondatására és másnap gróf Teleki Pál miniszterelnöki kinevezésére.

Teleki 1939. február 22-én ismertette kormányának programját az országgyűlésben.[28] A „Kormánynyilatkozat" bevezetőjében a miniszterelnök külön kihangsúlyozta: „Meg kell magyaráznom t. Ház, hogy miért vállaltam e helyet, e feladatot, miért ugyanazzal a programmal, mint elődöm, illetőleg elődeim, miért azzal a párttal, amelyik mögöttem, vagy helyesebben, mellettem ül."[29] Nem kétséges, hogy az új miniszterelnök, programjában a folyamatosságot hirdetve, a korábbi kormányzati célok továbbvitelét emelte ki mint legfontosabb célkitűzést. A program megvalósításához szükséges parlamenti többséget biztosító párt pedig,

27 [Aláírás és szignó nélkül], Hírek terjedtek el a házfelosztásról és a közeli választásokról, *Székesfehérvári Friss Ujság*, (a továbbiakban *SZFU*) XLI. évf. 11. sz. 1939. január 14. 1.

28 Teleki Pál 1939. február 22-én az országgyűlésben elhangzott miniszterelnöki bemutatkozó beszédét [Kormánynyilatkozat] lásd *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XXI. kötet. Budapest, 1939. 494–506.

29 Uo. 494.

amelyre Teleki beszédében utalt, nem volt más, mint a Nemzeti Egység Pártjának 1939. március 7-i pártértekezletén a Magyar Élet Mozgalom politikai céljait is felvállaló új kormánypárt, a Magyar Élet Pártja. A párt megalakulásáról az 1939. március elején megjelenő lapok is beszámoltak: „[…] a Nemzeti Egység Pártja és a Magyar élet mozgalma kimondotta erőinek és szervezeteinek egyesitését s ezentul mint politikai párt a Magyar Élet Pártja néven folytatja elkövetkező müködését […]" Az alakuló pártértekezleten – melyet Hóman Bálint helyettes pártvezér nyitott meg – a megjelent képviselők előtt Teleki Pál miniszterelnök szóba hozta a választások kérdését is. Előre hozott voksolásról azonban nem tett említést. Helyette csupán az egy év múlva esedékes választásokról szólt, s az arra történő politikai felkészülést helyezte beszédének középpontjába.[30]

Teleki azonban pontosan érzékelte, hogy Imrédy a Magyar Élet Pártján belül, valamint a gazdasági és közélet számos területén továbbra is jelentős támogatással és befolyással rendelkezik, ez pedig komolyan veszélyeztetheti a biztos kormányzást. Ezen kívül a nemzetiszocialista pártok és mozgalmak látványos megerősödése is egyre nagyobb aggodalommal töltötte el a miniszterelnököt. Teleki számára ezért egyre világosabban rajzolódott ki, hogy a kormánypárt pozícióit csak egy előre hozott választásokkal lehet megerősíteni és stabilizálni. Az előre hozott választások másik kimondott és egyben kimondatlan célja volt továbbá a szélsőjobboldali mozgalmak visszaszorítása, vezetőiknek megbuktatása, s ezáltal megakadályozása annak, hogy a szélsőjobboldali vezetők parlamenti mandátumhoz jussanak.[31]

Az 1938-as választójogi törvény mint a szélsőjobb visszaszorításának jogi eszköze

A kormányzati körökből kiszivárgó információk alapján 1939. április elején már a sajtó is kész tényként közölte a hamarosan sorra kerülő választások hí-

30 [Aláírás és szignó nélkül], Egy éven belül választ az ország népe. A miniszterelnök fontos kijelentései a legközelebbi képviselő választásról. *SZFU* XLI. évf. 56. sz. 1939. március 9. 2.

31 Paksa 2007, 71–73.

rét.[32] Horthy Miklós kormányzó nem sokáig hagyott kétséget afelől, hogy maga is az előre hozott választások híve, s egyetért miniszterelnökének politikai kezdeményezésével. Ezért 1939. május 4-én kormányzói kézirattal feloszlatta a képviselőházat, s az új országgyűlést június 10-ére hívta össze. Az államfő döntése teljesen összhangban állt a már hetekkel korábban választási lázban égő ország akaratával. A kormányzói leirat másnapján, 1939. május 5-én pedig megjelent a választások napját meghatározó belügyminiszteri rendelet, amely a választásokat 1939. május 28-29-re, pünkösd ünnepére írta ki.

Az izgalmakat csak fokozta, hogy az 1938. június 3-án kihirdetett, az országgyűlési választásokról szóló 1938. évi XIX. törvény[33] jelentősen módosította a korábbi, 1925. évi XXVI. törvény[34] előírásait. A legfontosabb változás a nyílt szavazás megszűntetése és ezzel együtt a titkosság általánossá tétele volt. A titkosság bevezetésével egyidejűleg azonban az életkori és műveltségi cenzus felemelésével szigorodtak a választójogosultság feltételei. Csökkentették továbbá az egyéni választókerületek számát, s általános elvként határozták meg, hogy minden megye és törvényhatósági jogú város egy lajstromos választókerületet alkot. Ennek következtében 135 egyéni és 125 lajstromos kerület kialakítására került sor. A választási kaució rendszerének a bevezetésével az ajánlási és jelöltállítási mechanizmust is újraszabályozták. Egyéni választókerületben 2000, listás jelölés esetében 3000 pengő biztosítékot kellett letétbe helyezniük a jelölteknek, illetve a pártoknak. Így a politikai kockázat mellett megjelent a pénzügyi is. Különösen annak a fényében, hogy ha az egyéni képviselőjelölt nem kapta meg a szavazatok egynegyedét, a kauciót az illető párt elbukta, s a letétbe helyezett összeg az államkincstárba került. A jelöltállításhoz szükséges ajánlá-

32 [Aláírás és szignó nélkül], A ma délelőtti minisztertanács határozott a választókerületi beosztásokról. Május közepére írják ki a választásokat. *SZFU* XLI. évf. 77. sz. 1939. április 5. 1.

33 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41 (letöltés dátuma: 2020. március); Ezzel a jogalkotó az országgyűlési választójogot azonos szintre hozta a törvényhatósági választójoggal, melyet a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. törvényben szabályozott. Zachar 2005, I. 66–79.

34 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39 (letöltés dátuma: 2020. március).

sok száma ezzel szemben jelentősen csökkent. Egyéni kerületben 500, listán 1500 érvényes ajánlásra volt szükség. A törvény azonban jelentősen kedvezett azoknak a pártoknak, amelyek az előző, 1935-ös választásokon legalább négy képviselőt tudtak a parlamentbe juttatni. Ezeknek az úgynevezett országos pártoknak egyéni választókerület esetében elegendő volt mindössze 150, lista esetén 500 érvényes ajánlást összegyűjtenie. Ez az ajánlási rendszer egyértelműen a kormánypártok érdekeit szolgálta, s egyben megpróbálta ellehetetleníteni a feltörekvő, elsősorban szélsőjobboldali nemzetiszocialista-hungarista pártokat. De módosultak a mandátumok kiosztásának a szabályai is, hiszen az egyéni választókerületekben a mandátum megszerzéséhez már a 40 %-os relatív többség is elegendő volt. Listás választókerületben pedig a legnagyobb átlag módszerét alkalmazva a legnagyobb eredményt elérő lista nyert mandátumot.[35]

Kormánypárti siker – szélsőjobb kudarc az 1939-es pünkösdi választásokon Esettanulmány – Székesfehérvár és Fejér vármegye

Tanulmányunk következő fejezetében Székesfehérvár és Fejér vármegye példáján, egyfajta esettanulmányként azt kívánjuk bemutatni, hogy a kormánypárt miképpen tudta a város és a vármegye valamennyi parlamenti mandátumát megszerezni, s hogyan tudta megakadályozni a Nyilaskeresztes Párt politikai térnyerését. A sikerhez persze elengedhetetlen volt Hóman Bálint karizmatikus egyénisége, a Székesfehérvár fejlődéséért tett munkálkodása, valamint azok a választójogi törvényben elrejtett jogszabályi fékek, amelyek alkalmasnak bizonyultak a nyilasok kibuktatásához.

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1938. évi XIX. törvénycikk 4. §-a értelmében Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú váro-

35 Hubai 2001, I. 61.; Pintér 1999, 179–185.; Laczkóné Dr. Tuka 2003, 82–83.; Guóth 2009, 219–229.

sa együttesen 8 országgyűlési képviselői helyet kapott. 1939. május 3-án pedig megjelent az a belügyminiszteri rendelet, amely a választókerületek új beosztását tartalmazta.[36] A sajtó ennek megfelelően nemcsak az új választókerületi beosztást ismertette részletesen, hanem a lehetséges kormánypárti és ellenzéki jelöltekről is részletesen beszámolt.[37] Fejér vármegyében megmaradt az adonyi, a móri, a sárbogárdi és a váli választókerület, de a hercegfalvait a rendelet teljesen megszüntette, a lovasberényi kerület helyett pedig egy új kerület, a Székesfehérvári járási létesült Székesfehérvár székhellyel. Ezzel alaposan átrajzolódott a korábbi megyei választókerületi térkép, ami kétségkívül a kormánypártnak kedvezett. Székesfehérvár törvényhatósági jogú város tekintetében pedig már a választójogi törvény előírta, hogy egy egyéni képviselői kerületet alkot. Akárcsak azt, hogy lajstromon a megye és a város együttesen további két mandátum sorsáról dönthet. Székesfehérvár és Fejér vármegye így összesen nyolc képviselőt juttathatott be a következő országgyűlési választáson a törvényhozásba.[38] Ahhoz pedig kétség sem fért, hogy Székesfehérvár egyéni képviselői kerületének mandátumáért a kormánypárt részéről a város országgyűlési képviselője, Hóman Bálint száll ringbe.[39]

Időközben az is bizonyossá vált, hogy Székesfehérvár és Fejér vármegye polgárai az első napon, május 28-án fognak voksolni,[40] valamint, hogy a Fejér megyei MÉP listát Tasnádi Nagy András igazságügyi miniszter, Hóman korábbi államtitkára fogja vezetni.[41] A választás nem véletlenül esett Tasnádi Nagy

36 [Aláírás és szignó nélkül], Megjelent a választó kerületek uj beosztása. *SZFU* XLI. évf. 100. sz. 1939. május 4. 1.

37 Uo. 1–2.

38 Uo. 1.; Farkas 2009, 120.

39 Hóman Bálint az 1932. november 20-i időközi országgyűlési választások óta képviselte a parlamentben Székesfehérvár városát; Ujváry 2010, 70–74.; [Aláírás és szignó nélkül], Kik a fejérmegyei képviselő jelöltek, *SZFU* XLI. évf. 97. sz. 1939. április 30. 1.

40 [Aláírás és szignó nélkül], Pünkösd első napján választ Székesfehérvár és Fejérvármegye. SZFU XLI. évf. 102. sz. 1939. május 6. 1.

41 [Aláírás és szignó nélkül], Legujabb választási hirek. *SZFU* XLI. évf. 101. sz. 1939. május 5. 1.; Tasnádi Nagy András 1935 márciusától 1938 márciusáig töltötte be a politikai államtitkári posztot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Hóman Bálint mellett. Mint Hóman helyettese főként a protestáns egyházak ügyeivel és művészeti kérdésekkel foglalkozott. Hivataláról akkor mondott le, amikor 1938 márciusában a Nemzeti Egység Pártja országos elnökévé választották. Az igazságügyi tárcát 1938 novemberétől 1939 novemberéig irányította. Tisztségétől akkor vált meg, amikor 1939. november 9-én a képviselőház

Andrásra, s mindenképpen átgondolt politikai lépésnek tűnt, hiszen Hóman egyszerre tudott kampányolni egyrészt a fehérváriak által is jól ismert egykori helyettese mellett, másrészt pedig ezzel a Tasnádi Nagy vezette megyei listát is kiemelten képes volt megtámogatni. Ezáltal a várható választási küzdelemben Tasnádi Nagy András neve jelentős vonzerőnek ígérkezett a kormánypárt számára a városban és a megyében egyaránt.

A székesfehérvári közvéleményt mindemellett leginkább az foglalkoztatta, vajon lesz-e Hóman Bálintnak kihívója. Az ezzel kapcsolatos szociáldemokrata álláspont már korábban, május 4-én ismertté vált. Eszerint a Szociáldemokrata Párt elsősorban pártpolitikai propaganda szempontokat mérlegelve azt tervezte, hogy indít egyéni jelöltet Hóman Bálint választási körzetében. Ez azonban komoly pénzügyi kockázatot hordozott a párt számára, hiszen, ha jelöltjük alul marad Hómannal szemben, akkor a választójogi törvény által előírt 2000 pengős kauciót könnyen elveszíthetik.[42]

1939. május 6-án azonban újabb hír látott napvilágot. Ezúttal a nyilasok lehetséges ellenjelöltjéről számolt be az aznapi újság. A sajtó tudni vélte, hogy Kerekes Béla székesfehérvári származású, budapesti cégvezető személyében – aki egyúttal Hubay Kálmán titkára volt – a Nyilaskeresztes Párt megtalálta Hóman Bálint lehetséges helyi riválisát.[43]

Időközben nyilvánosságra hozták a választási bizottságok tagjainak névsorát, valamint az egyes választókerületben voksolásra jogosultak számát is. Eszerint Hóman Bálint székesfehérvári egyéni választókerületében 8995 fő, a város és a megye együttes lajstromára 90.527 fő élhetett szavazati jogával. A székesfehérvári egyéni kerületben dr. Fábián Emil és dr. Gáspár Mózes, a lajstromos választásnál dr. Hlavathy Béla és dr. Gáspár László töltötték be a választási biztosi posztot.[44]

elnökévé választották. *Országgyűlési almanach 1935–1940*, 378–379.

42 [Aláírás és szignó nélkül], Megjelent a választó kerületek uj beosztása. *SZFU* XLI. évf. 100. sz. 1939. május 4. 2.; A Szociáldemokrata Párt végül nem állított jelöltet Hómannal szemben.

43 [Aláírás és szignó nélkül], Pünkösd első napján választ Székesfehérvár és Fejérvármegye. *SZFU* XLI. évf. 102. sz. 1939. május 6. 2.

44 [Aláírás és szignó nélkül], A Független Kisgazda Párt felveszi a küzdelmet a fejérmegyei MÉP. listával. *SZFU* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9. 1.

Ezekkel a hírekkel egy időben a Független Kisgazdapárt székesfehérvári szervezete is fontos bejelentést tett. Közölték, hogy Hómannal szemben nem kívánnak jelöltet indítani, de a lajstromos választáson harcba szállnak, és felveszik a küzdelmet a MÉP listájával.[45]

Amint Székesfehérvár polgármestere a 266.300/1939. számú belügyminiszteri rendeletre hivatkozva 1939. május 9-én közzétette az országgyűlési képviselő-választáson használatos ajánlási ívek beszerzéséről és aláírásáról szóló Hatósági hirdetményt,[46] a Hóman-párt az ajánlási ív hitelesítését követően azonnal megkezdte az ajánlások gyűjtését. A törvény előírása szerint az országos pártok jelöltjeinek – Hóman Bálint természetesen ennek számított – 150 aláírást kellett összegyűjtenie az induláshoz, s ezt pótlás céljából maximum 50 százalékkal lehetett csupán növelni. Ennél több ajánlást a választási biztos el sem fogadhatott. A rendelkezés értelmében tehát a Hóman-pártnak összesen 225 aláírást kellett összegyűjtenie. Ez a közel kilencezres választói lélekszámmal rendelkező választókerületben ugyan nem tűnt soknak, de az érvényességnek volt még egy további feltétele. Az ajánlási aláírások ugyanis csak abban az esetben voltak érvényesnek tekinthetők, ha azokat az ajánlók a városházán kijelölt tisztviselők, közjegyzők vagy a járásbíróság előtt írták alá.[47] Az ajánlóknak tehát személyesen kellett megjelenniük a kijelölt helyen, ez pedig mindenképpen komoly szervezési, koordinációs feladatot jelentett. A Hóman-pártnak azonban ez nem okozott gondot.

Hóman és a mögötte álló városi kormánypárt nem bízott semmit a véletlenre. A miniszter mindent megtett azért, hogy választóival találkozhasson, meghallgathassa gondjaikat, problémájukat, s egyben vázolja előttük az országos és a helyi politikai célokat. A kampány sikerét, valamint Hóman Bálint népszerűségét és kiemelkedően magas támogatottságát mi sem jelezte jobban, mint az a tény, hogy a székesfehérvári egyéni választókerületben május közepéig egyik ellenzéki párt sem volt képes vele szemben ellenjelöltet állítani.[48] Ezzel szin-

45 Uo.

46 [Aláírás és szignó nélkül], Hatósági hirdetmény. *SZFU* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9. 3.

47 [Aláírás és szignó nélkül], A Hóman-párt ajánlásainak gyűjtése. *SZFU* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9. 3.

48 [Aláírás és szignó nélkül], A fejérmegyei képviselőjelöltek végleges névsora. *SZFU* XLI. évf. 110. sz. 1939. május 16. 3.

te bizonyossá vált, hogy Hóman Bálint egyedüli jelöltként egyhangúlag, azaz a választás lebonyolítása nélkül fogja elnyerni a székesfehérvári mandátumot. Ehhez azonban meg kellett még várni a május 20-át, a képviselői ajánlások leadásának végső határidejét.

A választási törvény alapján ott, ahol pünkösd vasárnapján került sor a voksolásra, az előírt számú ajánlást május 20-án 13 óráig kellett a választási biztosoknak benyújtani. A megadott határnapon elsőként a Hóman-párt adta le az ajánlásokat, s miután más székesfehérvári jelölt nem jelentkezett, a törvény értelmében választások nélkül, Hóman Bálint egyhangúlag nyerte el a mandátumot. A szociáldemokratáknak és a nyilasoknak tehát a kezdeti nekibuzdulás ellenére sem sikerült ellenjelöltet állítaniuk Hómannal szemben. A nyilasok által eredetileg indítani tervezett Kerekes Bélát,[49] Hubay Kálmán nyilas pártvezér titkárát végül nem Hóman ellenében mérettették meg, hanem Pécs többmandátumos törvényhatósági jogú város, valamint Heves megye nyilas listájának élén szerették volna mandátumhoz juttatni.[50] Mint utóbb kiderült, sikertelenül.[51]

A kormánypárt egyébként valamennyi Fejér megyei egyéni körzetben összegyűjtötte, s határidőre leadta az ajánlásokat. Hómanhoz hasonlóan ellenjelölt nélkül lett képviselő a váli körzetben a kormánypárti Magasházy László.[52] A MÉP elsőként adta le a megyei lista indításához szükséges ajánlásokat is. A kormánypárton kívül ez csak a nyilasoknak sikerült. Ezt követően már csak a választási biztosokon múlott, hogy a leadott ajánlásokat elfogadják-e. Erről május 22-ig kellett nyilatkozniuk, és a jelölteket, valamint az érintett pártokat tájékoztatniuk.[53]

49 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Laczkóné Dr. Tuka Ágnesnek, Vonyó Józsefnek, Paksy Zoltánnak és Márfi Attilának, hogy Kerekes Béla nyilaskeresztes párti képviselőjelölttel kapcsolatos kutatásaimat segítették, s számos előttem ismeretlen körülményre hívták fel figyelmemet. – VLT.

50 Hubai 2001, II. 117. 120.; Paksy 2009, 214–216.; Laczkóné Dr. Tuka 2003, 88.

51 [Aláírás és szignó nélkül], Megpeticionálták a fehérvári származású Kerekes Béla nyilas képviselő mandátumát. *SZFU* XLI. évf. 141. sz. 1939. június 24. 2.

52 *Országgyűlési Almanach. Az 1939–44. évi országgyűlésről.* Haeffler István (szerk.) Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940. 242–243.

53 [Aláírás és szignó nélkül], Ma délig kellett beadni a képviselőjelölteknek az ajánlásokat. *SZFU* XLI. évf. 114. sz. 1939. május 21. 1.

Az a tény, hogy Hóman Bálint egyhangúlag, ellenjelölt nélkül szerezte meg a székesfehérvári egyéni választókerületben a mandátumot, egyrészt örömmel és lelkesedéssel töltötte el a kormánypártot, másrészt azonban a listás választásokra nézve potenciális veszélyt is jelentett. A tájékozatlanabb székesfehérvári választók számára Hóman sikere ugyanis azt az üzenetet hordozhatta, hogy a pünkösdvasárnapi voksoláson nekik már meg sem kell jelenniük. Számukra a voksolásnak már nincs is tétje. Holott ez a vélelem egyáltalán nem volt megalapozott. Hiszen a megyére érvényes lajstromos választási szabály szerint Székesfehérvár és Fejér megye együttesen alkotta a listás kerületet. A kormánypárti fehérvári választókat tehát továbbra is mozgósítani kellett, s meggyőzni őket arról, hogy pünkösd vasárnapján igen is el kell menniük voksolni, s a MÉP listájára szavazni. Igen ám, de a választások előtti hét a kampánycsend – korabeli fogalommal a „néma hét" – időszaka volt, így ezt már politikai nagygyűlések szervezésével nem lehetett elérni. A lehetséges egyetlen megoldást a sajtó jelentette. A kormánypártot támogató Székesfehérvári Friss Ujságban ezért már május 21-én közlemény jelent meg, amely részletesen és aprólékosan tájékoztatta a kormánypárti szavazókat a további választási teendőkről, nyomatékosan felhívva figyelmüket a szükséges és a siker érdekében elengedhetetlen választói magatartásra: „*Miután dr. Hóman Bálintnak nincsen ellenjelöltje, azért a választóknak meg kell jelenniők az urna előtt, mert igen fontos, hogy akik a MÉP listájára akarnak szavazni el ne maradjanak a szavazástól. A lajstromos szavazó lapon szerepelni fog a két lista és pedig a MÉP és utána a nyilaspárt listája. Mindkét névsor előtt egy üres kocka lesz és a szavazónak abba a kockába kell egy keresztet tenni, amelyik listára szavazni óhajt. Arra is felhívjuk a választók figyelmét, hogy az ajánlási ívek aláirása semmi kötelezettséget sem jelent a szavazóra nézve, tehát bármely ajánló ívet is irt alá, a választó azért oda szavazhat ahová akar. A választók ne hagyják magukat semmi formában félrevezetni. Felhivjuk még arra is a figyelmüket, hogy a lajstromon szereplő nevek helyett másét beirni nem szabad, mert csak a listára felvett jelölteknek van választhatási joguk és minden ilyen javítás a szavazólap érvénytelenségét vonná maga után.*"[54] Ez a látszó-

54 [Aláírás és szignó nélkül], Tudnivalók a képviselőválasztással kapcsolatban. *SZFU* XLI. évf. 114. sz. 1939. május 21. 2.

lag „szájbarágós" tájékoztatás nem csupán a városi MÉP szavazók mozgósítását célozta – bár minden bizonnyal ez volt a fő célja – hanem a választási rendszer újonnan bevezetett titkosságából adódóan szükségszerű kényszer is volt, hiszen a korábbi, nyílt választásokhoz képest az 1939-es voksolás alapvetően újszerű helyzet elé állította a választókat.

Az igazi meglepetés azonban akkor következett be, amikor május 22-én az ajánlásokat átvizsgáló választási biztosok a „Nyilasok listáját nem fogadták el, mert az ajánlásokat benyujtók nem szerepeltek az ajánlást aláirók között […]"[55] Holott ezt a hatályos választójogi törvény 84. § (2) bekezdése kötelező előírásként rögzítette. Az említett törvényhely ugyanis kógens módon előírta, hogy „Az ajánlást két olyan ajánlónak kell személyesen átnyujtani, akiket a választási biztos személyesen ismer, vagy akik személyazonosságukat előtte igazolják."[56] A nyilasok akkor követték el a hibát, amikor a nyilas lajstromot a választási bizottságnak két olyan személy, Ács Ferenc és Dominó István nyújtotta be, akik nem szerepeltek az ajánlóíven mint ajánlók. A Dr. Hlavathy Béla vezette választási bizottság tehát jogszerűen utasította el a nyilas lista nyilvántartásba vételét.[57] A választójogi törvény tudatos útvesztői tehát Fejér vármegyében alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a Nyilaskeresztes Párt ne juthasson parlamenti mandátumhoz.

Mindez alapvetően új helyzetet eredményezett a Fejér megyei lajstromos választás tekintetében. Nevezetesen azt, hogy a MÉP-en kívül más párt nem tudott jogszerűen választási listát állítani, aminek következtében Fejér megyében a Magyar Élet Pártjának lajstroma ellenfél hiányában, voksolás nélkül a választások győztesévé vált. A kialakult helyzetből adódóan tehát a megyei választóknak nem kellett pártlajstromra voksolniuk. Pünkösd vasárnapján csak az adonyi, a móri, a sárbogárdi és a székesfehérvári járási egyéni választókerületekben volt tétje a választásoknak.

55 [Aláírás és szignó nélkül], Elutasitotta a választási elnök a nyilasok fejérmegyei listáját. *SZFU* XLI. évf. 115. sz. 1939. május 23. 1.

56 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. 84. § (2)

57 [Aláírás és szignó nélkül], Miért utasitotta vissza a választási biztos a fejérmegyei nyilas listát. *SZFU* XLI. évf. 116. sz. 1939. május 24. 1.; [Aláírás és szignó nélkül], A nyilas lajstrom. *SZFU* XLI. évf. 116. sz. 1939. május 24. 3.

A nyilas lajstrom törlésével Székesfehérvár polgárai számára is új helyzet állt elő. Nekik ezúttal sem az egyéni, sem pedig a listás választásokon nem kellett immár részt venniük. Erről a voksolás előtti napon, május 27-én kaptak hivatalos tájékoztatást a székesfehérvári választók. Ekkor tudatták velük azt is, hogy az illetékes választási bizottságok a voksolás reggelén 8 órakor egy rövid megbeszélést fognak tartani, melyen megállapítják a választás egyhangú eredményét, és kiállítják a mandátumot a megválasztott képviselők részére. A közlemény szerint „A város képviselőjének, dr. Hóman Bálint kultuszminiszternek junius 4-én ünnepélyes keretek között a városház erkélyén adja át dr. Csiky Ödön a választási bizottság elnöke a mandátumot és ugyanekkor a miniszter nagyobb beszédet mond."[58]

Az 1939. május 28-án lezajlott országgyűlési választásokon Fejér vármegyében a kormánypárt győzelmet ért el. Egyhangúlag, azaz ellenjelölt nélkül nyert mandátumot a MÉP listán kívül a székesfehérvári, illetve a váli választókerületekben Hóman Bálint és Magasházy László, míg a voksolás napján még kérdéses egyéni választókerületekben is kivétel nélkül a kormánypárt jelöltjei, Simon Ferenc (adonyi kerület) Czermann Antal (móri kerület) Jurcsek Béla (sárbogárdi kerület) Sigray István (székesfehérvári járási kerület) gyűjtötték be a szavazatok többségét.[59] A jövőre nézve azonban intő jel volt az a tény, hogy a vármegyében a nyilas jelöltek 40 % körül szerepeltek. A móri választókerületben pedig még ennél is jobban: ott 49 %-ot értek el, és csak néhány szavazaton múlt a kormánypárti siker.

58 [Aláírás és szignó nélkül], Vasárnap reggel 8 órakor ül össze a választási bizottság Fehérváron. *SZFU* XLI. évf. 119. sz. 1939. május 27. 2.

59 [Aláírás és szignó nélkül], Választási eredmények ma déli 1 órakor. *SZFU* XLI. évf. 121. sz. 1939. május 31. 1.; Hubai 2001, II. 127., 129., 132.

A nemzetiszocialista-hungarista pártok szereplése és eredményeik a pünkösdi választásokon

Tanulmányunk zárásaként vizsgáljuk meg a nemzetiszocialista-hungarista pártok szereplését az 1939-es pünkösdi választásokon, és hasonlítsuk össze az 1935-ös eredményekkel! Amit legelőször is rögzíteni kell, hogy az 1935-ös választásokon csupán két szélsőjobboldali pártalakulat indult, a Festetics Sándor vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt és a Csoór Lajos által jegyzett Népakarat Párt. Előbbi két mandátumot szerzett, s Csoór Lajos is képviselői helyhez jutott. Az 1939-es választásokon ezzel szemben nem kevesebb, mint tíz szélsőjobboldali párt versengett egymással is a képviselői helyekért.[60] Megyei listát azonban csak hat párt, az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front, a Magyar Nemzeti Szocialista Földmunkás és Munkáspárt, valamint a Nemzeti Front tudott egy-egy megyében bejegyeztetni, míg a Nyilaskeresztes Pártnak nyolc, a Pártonkívüli szélsőjobbnak két megyében sikerült listát állítania. Városi listát pedig csupán két pártnak, a Nemzeti Frontnak öt városban, valamint a Nyilaskeresztes Pártnak hat városban sikerült indítania.[61]

A választásokon a szélsőjobb megyei listáira 382.588-an, városi listáira 166.149-en voksoltak. Közülük kiemelkedőek voltak a Nyilaskeresztes Párt listás eredményei. A megyei listákon közel 199 ezer, a városiakon 139 ezer, összesen 338 ezer szavazatot gyűjtöttek össze.[62]

Az egyéni választókerületekben képviselőjelölteket állítani tudó tíz szélsőjobboldali pártformáció összesen 378.566 szavazatot kapott. A legtöbbet, 192

60 Ez a tíz párt a következő volt: Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Keresztény Nemzeti Szocialista Front, Magyar Nemzeti Szocialista Földmunkás és Munkáspárt, Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Nemzeti Front, Nyilaskeresztes Párt, Pártonkívüli szélsőjobb, Magyar Fajvédő Párt, Pártonkívüli fajvédő, Népakarat Párt. Hubai 2001, I. 62–63., 67.

61 Hubai 2001, I. 65.

62 Hubai 2001, I. 66.

ezret itt is a Nyilaskeresztes Párt könyvelhette el.[63] A nyilasok listáira a szavazók 15,41 %-a, míg az egyéni jelöltjeire a választók 12,88 %-a voksolt. Ez összességében a szavazatok több mint 14 %-át jelentette. A többi nemzetiszocialista párt a szavazatok 7,7 %-át gyűjtötte be,[64] ami azt jelentette, hogy a szélsőjobboldali pártok a szavazatok 22 %-át birtokolva készülhettek a parlamenti ciklusra.

A kérdés az, hogy mire volt elegendő, illetve hány mandátumot eredményezett ez a mintegy 900 ezer, a szélsőjobboldali pártokra, illetve jelöltekre leadott szavazat. A megyei listákon 19 szélsőjobboldali képviselő jutott be a parlamentbe, közülük 9-en a Nyilaskeresztes Párt jelöltjei voltak. Városi listán csak nyilas jelöltek – szám szerint 13-an – szerezek mandátumot. A szélsőjobb listás mandátumainak száma összesen 32-t számlált, s közülük 22-t a Nyilaskeresztes Párt adott.[65]

Az egyéni választókerületekben 17 helyen sikerült diadalmaskodniuk a szélsőjobboldali pártoknak. Ezen a 17 helyen összesen 8 párt osztozott. A legtöbb mandátumot, szám szerint 7-et itt is a Nyilaskeresztes Párt szerezte meg.[66]

Összességében elmondható, hogy a szélsőjobboldal 49 képviselői helyhez jutott az 1939-es pünkösdi választásokon, amelyből a Nyilaskeresztes Párt egymaga listán 22-t, egyéniben 7-et, összesen 29 parlamenti helyet szerzett.[67] Mindez a Nyilaskeresztes Pártnak a parlamenti helyek 11,2 %-át, a többi szélsőjobboldali pártnak a parlamenti mandátumok 7,7%-át biztosította, ami összesen 18,9%-os parlamenti arányt jelentett.

Jelen tanulmánynak nem célja az 1939-es választási eredmények további mélyreható elemzése. Azt azonban le kell szögezni, hogy ha a választójogi törvénybe nem építettek volna be olyan fékeket, amelyek a kormánypárt sikerét eredményezték, akkor a szélsőjobb pártokra leadott szavazatok jóval nagyobb parlamenti mandátumszámot is eredményezhettek volna a szélsőjobboldali formációknak. Ezek közé a jól működő fékek közé sorolhatjuk többek között a cenzus jelentős szigorítását, a választási kaució bevezetését, az ajánlások szigo-

63 Hubai 2001, I. 67.
64 Hubai 2001, I. 66–67.
65 Hubai 2001, I. 69.
66 Hubai 2001, I. 68.
67 Hubai 2001, I. 68.

rú szabályait, a mandátumok kiosztásának speciális eljárási rendjét, az eredmények megpetícionálását, a szélsőjobboldali képviselői mandátumok Közigazgatási Bíróság általi megsemmisítését, valamint a választójogi törvény számos útvesztőjét, amelyeket a kormánypárti választási bizottságok tagjai jól ismertek, s mint azt a székesfehérvári példán láthattuk, eredményesen is alkalmaztak. De nem kedvezett a szélsőjobboldali pártoknak az sem, hogy képtelenek voltak kinőni a harmincas évek elejének pártgründolási gyermekbetegségét, a személyi konfliktusokból eredő szinte permanens ellentéteket, a pártszervezés hiányosságait, amelyek végeredményben lehetetlenné tették a szélsőjobboldali pártok politikai összefogását. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az 1935-ös és az 1939-es választások között eltelt esztendők alatt a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak támogatottsága jelentősen és nagyságrendileg megnőtt. Előretörésük elvitathatatlan. Mint ahogyan az is, hogy a kormánypártok minden alkotmányos és adminisztratív eszközt[68] kihasználtak annak érdekében, hogy ezt az előretörést tompítsák. Ez az 1939-es pünkösdi választásokon ugyan sikerrel járt, de azok, akik figyelmesen követték a magyar belpolitikai folyamatokat és érzékelték annak jobbra történő tolódását, és egyúttal látták a szélsőjobb európai térhódítását, joggal érezhették úgy, hogy 1939 tavaszának boldog békeidőket idéző napjai felett gyülekeznek a viharfelhők.

68 Erre példaként említhetjük, hogy a kormány 1939. április 13-án, a választási közdelem kezdetén három hónapra betiltotta a nyilasok egyetlen napilapját, amely intézkedéssel teljesen ellehetetlenítette a nyilasok választási kampányát.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Farkas 2009. Farkas Gábor: Várostörténeti tanulmány. Székesfehérvár a két világháború között 1919-1941. *ALBA REGIA. Annales Musei Stephani Regis 38.* (2009) 81–127.

Gulyás 2013. Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013.

Guóth 2009. Guóth Emil: *Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmusa a történelmi kihívások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939).* Aposztróf Kiadó, Budapest, 2009.

Hubai 2001. I. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. A választások története és politikai geográfiája.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

Hubai 2001. II. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet. Választókerületi adattár.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

Karsai 2016. Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

Kerepeszki 2014. Kerepeszki Róbert: *A „tépelődő gentleman" Darányi Kálmán (1886–1939).* Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2014.

Laczkóné Dr. Tuka 2003. Laczkóné Dr. Tuka Ágnes: Az 1939-es választások Baranya vármegyében. In: *Pécsi politikai tanulmányok I.*, Pécsi Tudományegyetem–Politikai Tanulmányok Tanszéke, Pécs, 2003

Paksa 2007. Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban. *Kommentár*, (2007) 5. sz.

Paksa 2013. Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

Paksy 2009. Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk*, (2009) 3. sz.

Pintér 1999. Pintér István: A kényszerpályára szavazó ország – 1939. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyaror-*

szágon 1920–1998. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

Sipos – Stier – Vida 1967. Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939. *Történelmi Szemle*, (1967) 3–4. sz.

Sipos 1999. Sipos Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

Stankovits 1997. Stankovits György: Nyilasok a Parlamentben. *Belvedere Meridionale*, IX. (1997) 3–6. sz.

Ujváry 2010. Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: Uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban"*. Ráció Kiadó, Budapest, 2010.

Zachar 2005. Zachar Péter Krisztián: Autonómia és központosítás Magyarországon 1919–1944. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000.* I. k. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005.

[Aláírás és szignó nélkül], Hírek terjedtek el a házfelosztásról és a közeli választásokról, *Székesfehérvári Friss Ujság*, XLI. évf. 11. sz. 1939. január 14.

[Aláírás és szignó nélkül], Egy éven belül választ az ország népe. A miniszterelnök fontos kijelentései a legközelebbi képviselő választásról. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 56. sz. 1939. március 9.

[Aláírás és szignó nélkül], A ma délelőtti minisztertanács határozott a választókerületi beosztásokról. Május közepére írják ki a választásokat. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 77. sz. 1939. április 5.

[Aláírás és szignó nélkül], Kik a fejérmegyei képviselő jelöltek, *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 97. sz. 1939. április 30.

[Aláírás és szignó nélkül], Megjelent a választó kerületek uj beosztása. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 100. sz. 1939. május 4.

[Aláírás és szignó nélkül], Legujabb választási hirek. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 101. sz. 1939. május 5.

[Aláírás és szignó nélkül], Pünkösd első napján választ Székesfehérvár és Fejérvármegye. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 102. sz. 1939. május 6.

[Aláírás és szignó nélkül], A Független Kisgazda Párt felveszi a küzdelmet a fejérmegyei MÉP. listával. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9.

[Aláírás és szignó nélkül], A Hóman-párt ajánlásainak gyűjtése. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9.

[Aláírás és szignó nélkül], Hatósági hirdetmény. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 104. sz. 1939. május 9.

[Aláírás és szignó nélkül], A fejérmegyei képviselőjelöltek végleges névsora. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 110. sz. 1939. május 16.

[Aláírás és szignó nélkül], Ma délig kellett beadni a képviselőjelölteknek az ajánlásokat. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 114. sz. 1939. május 21

[Aláírás és szignó nélkül], Tudnivalók a képviselőválasztással kapcsolatban. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 114. sz. 1939. május 21.

[Aláírás és szignó nélkül], Elutasitotta a választási elnök a nyilasok fejérmegyei listáját. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 115. sz. 1939. május 23.

[Aláírás és szignó nélkül], Miért utasitotta vissza a választási biztos a fejérmegyei nyilas listát. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 116. sz. 1939. május 24.

[Aláírás és szignó nélkül], A nyilas lajstrom. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 116. sz. 1939. május 24.

[Aláírás és szignó nélkül], Vasárnap reggel 8 órakor ül össze a választási bizottság Fehérváron. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 119. sz. 1939. május 27.

[Aláírás és szignó nélkül], Választási eredmények ma déli 1 órakor. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 121. sz. 1939. május 31.

[Aláírás és szignó nélkül], Megpeticionálták a fehérvári származásu Kerekes Béla nyilas képviselő mandátumát. *Székesfehérvári Friss Ujság* XLI. évf. 141. sz. 1939. június 24.

Az 1935–1940. évi országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach). Haeffler István (szerk.). Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940.

Az 1939–44. évi országgyűlésről. Haeffler István (szerk.). Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója. XVII. kötet. Budapest, 1939.

1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41 (letöltés dátuma: 2020. március)

1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39 (letöltés dátuma: 2020. március)

Külügyi Közlöny, XVIII. évf. 4. sz. 1938. június 10.

Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet 1931–1936. Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.) Globus Nyomdai Műintézet Rt., Budapest.

A KÖTET SZERZŐI

Babucs Zoltán, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő-szakértője.

Dr. Botlik József, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ny. egyetemi docense.

Prof. Dr. Gulyás László, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

Dr. Illik Péter, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, középiskolai tanár.

Kása Csaba, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő-szakértője.

Köő Artúr, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa, a Benkő István Református Általános Iskola és Gimnázium történelemtanára.

Dr. Pál Zsombor Szabolcs, az Antall József Tudásközpont kutatója.

Prof. Dr. Szávai Ferenc Tibor, a Károli Gáspár Református Egyetem és a Szent István Egyetem egyetemi tanára.

Dr. Szekér Nóra, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának történésze.

Dr. Teiszler Éva, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Dr. Vizi László Tamás, a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgatóhelyettese, a Történeti Kutatóközpont igazgatója, a Kodolányi János Egyetem rektorhelyettese.

A kötetet a Magyarságkutató Intézet adta ki.
Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.
Web: mki.gov.hu
Email: kiado@mki.gov.hu
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója
Felelős szerkesztő: Virág István
Borítóterv: Medgyesfalvi Máté, Tóth Gábor, Tóth Mihály
Műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály
Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Magyar Világ 1938–1940

Nyolcvan évvel ezelőtt, 1938–1940-ben Magyarország változóban volt. A békés területi revíziókkal letörni látszódtak Trianon bilincsei, ugyanakkor a Harmadik Birodalom közvetlen szomszédsága és egyre növekvő európai befolyása, majd a kirobbanó második világháború egyre jobban veszélyeztette a magyar önállóságot.

A békés területi revízióknak köszönhetően ebben a három évben három alkalommal tért vissza nagyobb terület az anyaországhoz, amelyek lakossága döntően magyar volt ugyan, de százezres nagyságrendben lettek Magyarország állampolgárai más nemzetiségű személyek, akiket az állam széles körű nyelvi, közigazgatási, oktatási jogokat biztosítva fogadott. Ez a korszak a kávézók, a magyar filmek aranykora, amikor a Szent István-emlékév és az Eucharisztikus Világkongresszus alatt a magyarság bebizonyította, hogy ragaszkodik keresztény gyökereihez. Ugyanakkor megszületett az első két zsidótörvény, és érezhetően növekedett az antiszemitizmus; a vidéki társadalom problémái pedig még mindig megoldásra vártak.

A világháború veszélyeit a magyar társadalom még kevésbé érezte, a legtöbben hittek abban, hogy a Nagy Háború pusztításai annyira élénken élnek még az emlékezetben, hogy elkerülhető az újabb világégés.

Az indulatokat keltő, mellőzött vagy éppen ma is aktualitással bíró tanulmányok témájához értő kézzel nyúlnak a szerzők. A történészi munka szakmódszertanát szigorúan alkalmazva, források és kiterjedt szakirodalom alapján formálnak véleményt, és nem bújnak az objektivitás és értéksemlegesség álcája mögé. Ezáltal minden értelemben – a témákat és az értékítéleteket – tekintve is szakmailag megalapozott, részletes és árnyalt kép bontakozik ki a Horthy-korszakról a kötet lapjain.

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

9 786156 117151 >